



Kapadokya Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü

Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı

Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı

# **TÜRKİYE’NİN MİLLİ ŞEF DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASININ NATO ÜYELİĞİNE GİDEN SÜREÇ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ**

İskender Kemal OKYAY

Yüksek Lisans Tezi

Nevşehir, 2023

TÜRKİYE'NİN MİLLİ ŞEF DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASININ NATO ÜYELİĞİNE GİDEN  
SÜREÇ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

İskender Kemal OKYAY

Kapadokya Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü

Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı

Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Nevşehir, 2023

## ÖZET

OKYAY, İskender Kemal. Türkiye'nin Milli Şef Dönemi Dış Politikasının Nato Üyeliğine Giden Süreç Üzerindeki Etkisi, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir, 2023.

29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyetin ilan edilmesiyle kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikası, Mustafa Kemal Atatürk'ün ilkeleri doğrultusunda, tam bağımsızlığı temel alan bir anlayışla oluşturulmuştur. Yurt içerisinde ve dünyada barışı öngören bu siyasi yaklaşım kendi gücünü esas alan, bununla birlikte çevre güvenliğine katkıda bulunacak ittifaklara dahil olmayı da reddetmeyen bir düşünceye dayanmaktadır. Kuruluş döneminde Türkiye Cumhuriyeti bu prensiplere sonuna kadar bağlı kalan, bu çerçevede başta en büyük komşusu SSCB olmak üzere sınırdaş ülkelerle karşılıklı saygı ve güvene dayalı barışçıl bir dış politika izlemiştir. Bu bağlamda genç Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nu Birinci Dünya Savaşı sonunda yıkıma götüren, büyük güçler arasındaki çıkar çatışmalarını kullanarak bir denge politikası oluşturma anlayışından Atatürk'ün ölümüne kadar uzak durmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikası 11 Kasım 1938 tarihinde İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesiyle birlikte köklü bir değişim sürecine girmiştir. Bunda İnönü iktidarının ideolojik tercihleri kadar İkinci Dünya Savaşı nedeniyle beliren dış tehditler de rol oynamıştır. Türkiye'nin her ne pahasına olursa olsun savaş boyunca sıcak çatışmaya girmemesini hedefleyen Cumhurbaşkanı İsmet İnönü bu amacını gerçekleştirebilmiş, ancak savaş boyunca izlediği dış politika çizgisi Türkiye'nin savaş sonunda uluslararası camiada yalnız kalmasına neden olmuştur. İnönü iktidarı, savaş süresince dönem dönem değişen güç dengeleri arasında güçlü olan tarafta yer almayı tercih eden aynı zamanda SSCB'nin savaştan zaferle çıkmasını kendisine bir tehdit olarak gören ve bu sonucu engellemeye çalışan bir siyaset gütmüştür. SSCB'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan iki başat güçten birisi olarak çıkması Türkiye'nin bu ülkeyi rejimine ve bağımsızlığına bir tehdit olarak görmesi sonucunu doğurmuştur. Bu algı Türkiye'nin 1945'ten sonra savaşın bir diğer galibi ABD'ye yönelmesine neden olmuştur. Siyasi, ekonomik ve askeri alanda tek taraflı olarak Türkiye'nin ABD'ye

bağımlılığını ve nihayetinde NATO'ya üyeliği getiren bu değişim, Türkiye'nin Atatürk dönemi dış politikasının hâkim ilkesi olan tam bağımsızlığın da yitirilmesi sonucunu getirmiştir.

**Anahtar Sözcükler:** İsmet İnönü, Milli Şef Dönemi, İkinci Dünya Savaşı, NATO, Türk Dış Politikası, Türkiye-SSCB ilişkileri



## ABSTRACT

OKYAY, İskender Kemal. *The Impact of Turkey's National Chief (Milli Şef) Period Foreign Policy on the Nato Membership Policy*, Master's Thesis, Nevşehir, 2023.

The foreign policy of the Republic of Turkey, which was established with the proclamation of the Republic on October 29, 1923, was established with an understanding based on full independence in line with the principles of Mustafa Kemal Atatürk. This political approach, which envisages peace in the country and in the world, is based on an idea that entrusts its own strength and does not reject to be included in alliances that will contribute to regional security. The Republic of Turkey adhered to these principles when it was founded and, with this understanding, pursued a peaceful foreign policy based on mutual respect and trust with neighboring countries, especially the USSR. In this context, until the death of Atatürk, the young Turkish Republic refrained from creating a so-called policy of equilibrium exploiting the conflicts of interest between the great powers that led to the destruction of the Ottoman Empire at the end of the First World War.

With the election of İsmet İnönü as President on November 11, 1938, a radical process of change occurred in the foreign policy of the Republic of Turkey. In addition to the İnönü government's ideological preferences, external threats from World War II also played a role. President İsmet İnönü, who aimed to ensure that Turkey would not engage in a hot conflict during the war at all costs, achieved this goal, but the foreign policy he pursued during the war left Turkey alone in the international community at the end of the war. The İnönü government adopted a policy of preferring to be on the stronger side under the changing balance of power during the war, while at the same time assessing the USSR's victory at the end of the war as a threat to itself and attempting to prevent that outcome. The rise of the USSR as one of the two dominant powers in World War II led Turkey to evaluate this country as a threat to its regime and independence. This perception prompted Turkey to turn to the US, another victor of the war, after 1945. This change, which brought Turkey's unilateral dependence on the USA in

the political, economic, and military fields and in the end led to NATO membership, also resulted in the loss of full independence, which was the dominant principle of Turkey's foreign policy in the Atatürk period.

**Keywords:** İsmet İnönü, National Chief (Milli Şef) Period, World War II, NATO, Turkish Foreign Policy, Turkey – USSR Relations



## İÇİNDEKİLER

|                                                                     |        |
|---------------------------------------------------------------------|--------|
| KABUL VE ONAY .....                                                 | i      |
| YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI .....                    | ii     |
| ETİK BEYAN .....                                                    | iii    |
| ÖZET .....                                                          | iv     |
| ABSTRACT .....                                                      | vi     |
| İÇİNDEKİLER.....                                                    | viii   |
| <br>GİRİŞ .....                                                     | <br>1  |
| <br>1. BÖLÜM MİLLİ ŞEF DÖNEMİ DIŞ POLİTİKA ANLAYIŞI.....            | <br>13 |
| 1.1. AKTİF TARAFSIZLIK .....                                        | 13     |
| 1.2. DENGE POLİTİKASINA DÖNÜŞ .....                                 | 17     |
| 1.3. SOVYET TEHDİDİ .....                                           | 20     |
| <br>2. BÖLÜM ATATÜRK VE İNÖNÜ .....                                 | <br>23 |
| 2.1. ATATÜRK DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASI.....                        | 27     |
| 2.1.1. Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri .....                       | 27     |
| 2.1.1.1. Tam Bağımsızlık.....                                       | 28     |
| 2.1.1.2. Manda Yönetimi Karşıtlığı .....                            | 30     |
| 2.1.1.3. SSCB ile İlişkiler .....                                   | 32     |
| 2.1.1.4. Barışçı Dış Politika .....                                 | 35     |
| 2.1.2. Atatürk'ün Almanya ile İlişkilere Yaklaşımı.....             | 36     |
| 2.1.3. Atatürk'ün Devlet Anlayışı .....                             | 38     |
| 2.2. İSMET İNÖNÜ DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASI.....                    | 40     |
| <br>3. BÖLÜM 1938 – 1945 DIŞ POLİTİKA GELİŞMELERİ.....              | <br>47 |
| 3.1. 1938-1941 DÖNEMİ / FRANSA VE İNGİLTERE İLE<br>YAKINLAŞMA ..... | <br>49 |
| 3.1.1. Nyon Konferansı .....                                        | 51     |
| 3.1.2. İngiltere ve Fransa ile İttifak .....                        | 53     |

|                                                                  |            |
|------------------------------------------------------------------|------------|
| 3.1.2.1. Molotof-Saracoğlu Görüşmesi .....                       | 61         |
| 3.1.2.2. Türkiye'nin Savaşa Girmesine Yönelik Talepler ...       | 66         |
| 3.1.2.3. Massigli Olayı .....                                    | 68         |
| <b>3.2. 1941-1943 DÖNEMİ (ALMANYA İLE YAKINLAŞMA) .....</b>      | <b>70</b>  |
| 3.2.1. Almanya ile Ticari İlişkiler .....                        | 80         |
| 3.2.2. Büyükelçi Franz von Papen .....                           | 81         |
| 3.2.3. Struma Gemisi .....                                       | 86         |
| 3.2.4. Aktif Tarafsızlık Politikası .....                        | 87         |
| <b>3.3. 1943 – 1945 GELİŞMELERİ .....</b>                        | <b>91</b>  |
| 3.3.1. Kazablanka Konferansı ve Adana Görüşmesi.....             | 91         |
| 3.3.2. Moskova Konferansı ve Kahire Görüşmesi .....              | 92         |
| 3.3.3. Tahran Konferansı ve Kahire Toplantısı .....              | 94         |
| 3.3.4. Türkiye'nin Almanya Politikasına Yönelik Müttefik Baskısı | 96         |
| 3.3.5. Yalta Konferansı ve Türkiye'nin Mihvere Savaş İlanı ..... | 98         |
| <b>3.4. 1945 VE SONRASI - SOVYET TEHDİDİ İDDİALARI VE ABD'YE</b> |            |
| <b>YÖNELME.....</b>                                              | <b>100</b> |
| 3.4.1. Sovyetlerin Türkiye'ye Güvensizliği.....                  | 100        |
| 3.4.2. Büyükelçi Sarper'in Değerlendirmesi (Ocak 1945).....      | 102        |
| 3.4.3. Açıkalin – Eden Görüşmesi.....                            | 105        |
| 3.4.4. Türkiye-SSCB İlişkileri Hakkında Dış Misyonların          |            |
| Değerlendirmeleri.....                                           | 107        |
| 3.4.5. Moskova'da Molotof-Sarper Görüşmesi (19 Mart 1945) ..     | 109        |
| 3.4.6. Ankara'nın Destek Arayışı .....                           | 111        |
| 3.4.7. Sovyetlere Verilen Yanıt .....                            | 112        |
| 3.4.8. Ankara'da Sarper - Vinogradov Görüşmeleri (Nisan ve       |            |
| Mayıs 1945) .....                                                | 114        |
| 3.4.9. San Francisco'da Saka-Eden Görüşmesi (Mayıs 1945) ..      | 117        |
| 3.4.10. Moskova'da Molotov– Sarper Görüşmeleri                   |            |
| (Haziran 1945) .....                                             | 119        |
| <b>4. BÖLÜM SOVYET TEHDİDİ ALGISININ İÇ VE DIŞ POLİTİKAYA</b>    |            |
| <b>ETKİLERİ .....</b>                                            | <b>125</b> |
| <b>4.1. SOVYET TEHDİDİ VE İÇ GELİŞMELER .....</b>                | <b>125</b> |

|                                                                                       |            |
|---------------------------------------------------------------------------------------|------------|
| <b>4.2. SOVYET TEHDİDİ VE DIŞ GELİŞMELER.....</b>                                     | <b>132</b> |
| <b>4.3. ABD'YE YÖNELİM .....</b>                                                      | <b>137</b> |
| <b>4.4. ABD İLE EKONOMİK YAKINLAŞMA .....</b>                                         | <b>139</b> |
| 4.4.1. ABD Raporları.....                                                             | 141        |
| 4.4.2. Marshall Planı .....                                                           | 142        |
| <b>4.5. NATO'YA İLİŞKİN BAZI SAPTAMALAR .....</b>                                     | <b>144</b> |
| <b>SONUÇ .....</b>                                                                    | <b>146</b> |
| <b>KAYNAKÇA .....</b>                                                                 | <b>151</b> |
| <b>EK 1. ORJİNALLİK RAPORU .....</b>                                                  | <b>158</b> |
| <b>EK 2. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI KRONOLOJİSİ .....</b>                                    | <b>159</b> |
| <b>EK 3. 1938-1950 YILLARI ARASINDA TÜRK DIŞ POLİTİKASI'NA YÖN<br/>VERENLER .....</b> | <b>167</b> |

## GİRİŞ

Bu çalışma, öncelikli olarak Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonunda ABD ve Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'ne (NATO) yönelme kararının gerçekten Stalin Rusya'sının savaş sonrası Türkiye'ye yönelik baskı siyasetinin bir sonucu mu olduğunu, yoksa Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı şartlarında, iktidar kadrosunun dünya görüşleri doğrultusunda yürüttükleri dış politikanın bir neticesi olarak bilinçli bir uygulama nedeniyle mi gerçekleştiğini araştırmayı amaçlamaktadır. Türkiye'nin kuruluşunda benimsediği tam bağımsızlığı ve tarafsızlığı önceleyen dış politika çizgisinden sapılması ve esasen Atatürk'ün özenle üzerinde durduğu temel bazı ilkelerden feragat edilmesi sonucunu doğuran İkinci Dünya Savaşı koşulları sonrasında yönelinen NATO'ya üye olmanın altında yatan gerçek nedenin, dönemin resmi açıklaması olarak sunulan ve uzunca zaman kabul gören Stalin dönemi Rusya'sının izlediği dayatmacı dış siyaset olduğu iddiaları mevcut bilgi ve belgeler ışığında tam açıklayıcı ve doyurucu olamamaktadır.

Bu bağlamda dikkati çeken bir diğer husus, temelleri 1938 sonundan itibaren atılmaya başlanan ve 1950'ye gelindiğinde çok bariz olarak ortaya çıkan Türk dış politikasının kuruluş yıllarındaki tam bağımsızlık anlayışından uzaklaşarak ABD ve NATO'ya meyleden yeni bir rotaya girmesi ile Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde Avrupalı büyük güçler arasında "denge" arayışına yönelmesi ve nihayetinde Almanya'nın yörüngesinde Birinci Dünya Savaşı'na dahil olması arasındaki benzerliklerdir. Dolayısıyla araştırma, Milli Şef döneminde Türkiye'nin dış politikasına yön veren devlet erkanının, Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemde de siyasi oluşumların içerisinde yer almış kişiler olarak, Atatürk'ün yönlendirmesinden yoksun bir ortamda patlak veren İkinci Dünya Savaşı krizinde benzer tepkiler gösterip göstermedikleri hususunu da sorgulamayı amaçlamaktadır.

Araştırmanın bir diğer boyutunu ise Türkiye'nin bugün de karşılaştığı, özellikle dış politika sorunlarının büyük bölümünün Milli Şef dönemi iktidarının İkinci Dünya

Savaşı ve sonrasında izlediği ve NATO üyeliği ile sonuçlanan tercihten kaynaklandığı yönündeki düşüncenin ortaya konulması ve sınanması oluşturmaktadır. Bu tercih ister savaş sonu ortaya çıkan uluslararası ortamın koşullarıyla beliren şartların zorunlu bir dayatması, ister bilinçli bir siyasetin sonucu olsun, nihayetinde Türkiye'yi İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden Soğuk Savaş döneminde birbirine düşman iki cephenin taraflarından biri olan SSCB'nin sınır komşusu olarak cephenin en önündeki ülke konumuna düşmekten kurtaramamıştır. Bu perspektiften bakıldığında Türkiye'nin, tıpkı ABD'nin yanı başında doğu blokuna dahil olmayı tercih eden Küba gibi, bu ülkeye çok benzer tehdit altında, güvenliğini tehlike altına sokan, dış politika alanını kısıtlayan bir ortama sürüklendiğini göstermektedir. Nitekim, 1962 Küba Krizi sırasında, ABD için nükleer silahlarla ilk vurulma tehlikesi altına giren Küba gibi Türkiye de topraklarında konuşlandırılmış olan Amerikan Jüpiter nükleer başlıklı füzeler nedeniyle SSCB tarafından ilk vurulacak hedef ülke haline gelmiştir. Kaldı ki bugün de Soğuk Savaş dönemi geride kalmış olmasına rağmen Türkiye'nin en büyük komşusu SSCB'nin ardılı olan Rusya Federasyonu ile ilişkilerinin, özellikle NATO üyeliğinden kaynaklanan yükümlülükleri çerçevesinde hemen her alanda yeni sınamalar, çeşitli güçlükler ve engellemelerle karşılaştığı bir gerçektir. Bu nedenle İkinci Dünya Savaşı sonunda var olduğu iddia edilen Sovyet tehdidini bertaraf etmenin tek yolunun ABD ve NATO'ya bağlanmak olup olmadığının da üzerinde düşünülmesi gereken bir husus olduğu değerlendirilmektedir. İsveç ve Finlandiya bu düşüncenin kaynağı olarak sunulabilecek iki ülkedir. Her ikisi de Türkiye gibi coğrafi olarak SSCB ile komşu, ayrıca İkinci Dünya Savaşı'nda ve öncesinde de Rusya ile kıyasıya mücadele içinde geçmiş benzer tarihe sahip ülkelerdir. Ancak, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ne İsveç ne de Finlandiya, Türkiye benzeri bir Sovyet tehdidi algısıyla güvenliklerini sağlamak maksadıyla NATO üyeliğine gereksinim duymamışlardır. Buna rağmen Soğuk Savaş döneminde komünizme kaymadıkları ve Rus işgaline de uğramadıkları gibi çağdaş ve demokratik dünyanın iki saygın ülkesi olarak Rusya ile de iyi komşuluk ilişkileri kurmayı başarmışlardır. Bu gerçeklik Türkiye'nin de savaş sonrasında benzer bir yol izlemesinin mümkün olup olmadığı sorusunu bunun da ötesinde böyle bir seçimin Atatürk'ün dış politika

çizgisi ile daha uyumlu bir seçenek sunmuş olabileceğini ister istemez akla getirmektedir.

Türkiye'nin, 71. yılını dolduran NATO üyeliğine giden sürecin temellerinin atıldığı 1939-1950 arasına tekabül eden İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı dönemi sırasında Türk dış politikasına yerleşen anlayışın etkilerinin bugün de sürdüğü ve Türkiye'nin halihazır dış politikası kadar bunun yansımalarının iç siyasete de önemli ölçüde yön verdiği düşünülmektedir.

Bu tezde ele alınan 1939-1950 yılları kuşkusuz araştırılmamış, bilinmeyen yeni bir konu olmayıp üzerinde çokça inceleme yapılmış ve ayrıntılı olarak tartışılmış bir temadır. Bu itibarla özellikle ülkemizde, "İkinci Dünya Savaşı boyunca Türkiye'nin dış politikası", "Milli Şef Dönemi", "Soğuk Savaş Yılları", "Türkiye-ABD" ve "Türkiye-SSCB" ilişkilerine dair oldukça zengin bir literatür bulunmaktadır. Konu hakkında yazılmış olan yüzlerce akademik ve serbest makaleden başka çok sayıda araştırma ve kitap da mevcuttur. Ancak, 1939-1950 tek parti döneminin devlet kontrollü yapısının, hükümet tarafından belirlenen resmi görüşün dışında bir anlayışın ortaya çıkmasını uzunca bir süre ve önemli ölçüde engellediği anlaşılmaktadır. 1960'lara kadar üzerinde kurulan had safhadaki baskı nedeniyle basının da kamuoyunu alternatif düşüncelerle bilgilendirecek ve bir eleştiri ya da açık tartışma olanağı yaratacak konumdan uzak olduğu görülmektedir. Bunda kuşkusuz, Şeyh Sait Ayaklanması müteakip 4 Mart 1925 yılında TBMM'de kabul edilen Takrir-i Sükûn yasası ile önemli ölçüde devlet kontrolü altına alınan basının 1938-1950 yılları arasında da ilave tedbirlerle sıkı bir denetim altında tutulmasının payı büyüktür. Burada esasen Osmanlı döneminde 1857 yılında çıkartılan Matbuat Nizamnamesinden bu yana Türkiye'de devletin basını kontrol etmek amacını taşıyan anlayışın günümüze kadar pek değişmediğini ve farklı iktidarlar tarafından aynı amaçla kullanıldığını belirtmekte fayda bulunmaktadır. Dolayısıyla, 1939-1950 yılları arasını kapsayan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü döneminde de özellikle dış politika söz konusu olduğunda basının devletin dış politika çizgisine herhangi bir eleştiri getirmesinin, Türk basın tarihinin gerçekleri doğrultusunda, pek mümkün olamadığı görülmektedir. Bu durum, döneme ilişkin her türlü belge ve yayının ancak resmi görüşe bağlı bir şekilde ortaya konulmasına yol açmıştır. Resmi

görüşün dışında nitelendirilebilecek, bu görüşe eleştirel yaklaşan ya da tümüyle radikal olarak tanımlanabilecek siyasi ya da akademik farklı yaklaşımların daha ziyade 1960'lardan sonra gündeme gelebildikleri anlaşılmaktadır. Bunun temel nedeninin, 1939-1946 arası devam eden tek parti rejiminin, özellikle de savaş yıllarında hükümetin dışarıya tek sesli bir görünüm verilmesi düşüncesiyle uyguladığı dış politikaya ilişkin her türlü farklı yaklaşımı şiddetle engellemesi ve 1950'deki iktidar değişimi sonrasında ise demokratikleşme beklentisiyle iktidara gelen Demokrat Parti'nin de aynı yasakçı zihniyeti, hatta daha da fazlasıyla devam ettirmesi olduğu değerlendirilmektedir. Bu ortam, 1961 Anayasasının görece daha özgürlükçü anlayışına bağlı olarak değişmiş ve İnönü döneminin resmi dış politikasına karşı, Behice Boran, Mihri Belli, Niyazi Berkes gibi sol eğilimli siyasetçi ve sosyologlar tarafından temel nitelikte eleştirilerle zenginleşmeye başlamıştır.

“Türkiye'nin ‘Milli Şef’ Dönemi Türk Dış Politikasının NATO Üyeliğine Giden Süreç Üzerindeki Etkisi” başlıklı tez çalışmasının karar ve yazım aşamasında Prof. Dr. Çetin Yetkin'in “Karşı Devrim 1945 – 1950” adlı eseri gerek tez konusunun netleştirilmesi gerek konunun araştırılmasına yön vermesi aşamalarında önemli bir yer tutmuştur.

Yetkin, Atatürk Cumhuriyeti'nin hemen her alandaki temel yapı taşlarının, diğer bir ifadeyle devrimlerinin İnönü dönemiyle birlikte erozyona uğratılmaya başlandığını ileri sürmekte, bu çerçevede dış politikada İkinci Dünya Savaşı koşullarının da etkisiyle ciddi bir değişim yaşandığını iddia etmektedir (Yetkin, 2002, s. 22) Tezin ağırlıklı olarak dönemin dış politika uygulamalarına eğilmesi çerçevesinde, özellikle bu alanda Yetkin'in genel değerlendirmesinin paylaşıldığını belirtmekte yarar vardır.

Çok sayıda kaynak arasında, Alman arşivlerine bolca atıfta bulunulan Edward Weisband'ın üç ciltten oluşan “İkinci Dünya Savaşında İnönü'nün Dış Politikası” başlıklı kitabı da dikkat çekmektedir. Kitapta, İsmet İnönü'nün esasen Türkiye ile SSCB ilişkilerinin iyi olduğu 1930'lardan başlamak üzere Rusya'ya karşı

güvensizlik beslediği ve bu yöndeki görüşlerini Atatürk ile de paylaştığı (Weisband, 2000, s. 28-29), 1942-1944 arasında Dışişleri Bakanlığı yapan Numan Menemencioğlu'nun SSCB'ye karşı Avrupa'nın merkezinde kuvvetli bir Almanya bulunması gerektiği yönünde fikirler taşıdığı ve Türkiye'nin Mihver devletler yanında savaşa katılması taraftarı olduğu (Weisband, 2000, s. 40, 45) - üstelik Adolf Hitler'in 1939 yılında "Atatürk'ün ölümünden beri Türkiye küçük beyinli, kararsız, güçsüz adamlarca yönetiliyor" şeklinde ifadeler sarf ettiği bir dönemde (Weisband, 2000, s. 44) savaş dönemi Ulaştırma Bakanı Ali Fuat Cebesoy'un, İkinci Dünya Savaşı'nın, Türkiye'ye Sovyet egemenliğinin kırılması için bir fırsat sunduğu görüşünde olduğu (Weisband, 2000, s. 46), diğer üst düzey görevlerin yanında 1939-41 arasında Adalet Bakanlığı ve 1934-39 yıllarında Londra Büyükelçisi olarak görev yapan Fethi Okyar'ın, Türkiye-SSCB ilişkilerinin kırılma noktası olan 1939 Ekim'inde imzalanan Türkiye-Fransa-İngiltere arasındaki yardım paktının gerçekleşmesinde büyük etkisinin bulunduğu ve dış politikada İnönü'nün dinlediği tek kişi olduğu (Weisband, 2000, s. 52-53) şeklinde döneme ışık tutabilecek çok sayıda saptama bulunmaktadır.

1962-1965 yılları arasında Dışişleri Bakanlığı görevini de yürütmüş olan diplomat/siyasetçi Feridun Cemal Erkin'in 1968 yılında yayınlanan "Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi" başlıklı kitabı da döneme ilişkin literatürde 1939-1950 yılları arasına ışık tutan ve devletin resmi yaklaşımını ayrıntılarıyla açıklayan hatta ona temel teşkil eden önemli bir yayın olarak öne çıkmaktadır.

Bu çerçevede Erkin, 1939-1950 CHP-İnönü tek parti döneminin resmi görüşü olan, Rusya'nın tarihi boyunca sıcak denizlere inme düşüncesiyle Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde Boğazların kontrolünü ele geçirmek ya da en azından Boğazların güvenlik ve geçiş kontrolüne ortak olabilmek amacını güttüğü ve kendisini güçlü hissettiği dönemlerde bu taleplerini gündeme getirdiği; Montrö Sözleşmesi'ni kabul etmesine rağmen Rusya'nın 1939'dan itibaren bu hedefe yeniden yöneldiği ve İkinci Dünya Savaşı sonunda galip devlet olarak yayılmacı politikasını uygulamaya soktuğu; Türkiye'nin ise savaş boyunca aktif tarafsızlık ilkesiyle başarılı bir dış siyaset izleyerek savaş dışında kalma hünerini göstermesine rağmen Rusya'dan gelen bu yakın tehdit karşısında batı savunma

ittifakına dahil olmak dışında bir seçeneğinin kalmadığı şeklindeki argümanları ortaya koymaktadır (Erkin, 1968, s. 319-367).

İnönü dönemi dış politikasını devletin yaklaşımı doğrultusunda değerlendiren bir başka akademisyen olan Selim Deringil'in "Denge Oyunu" başlıklı kitabı tez boyunca çokça atıfta bulunulan kaynaklardan bir diğeridir. Deringil, İnönü dönemi dış politikasının etik veya moral bir endişe taşımadığını vurgularken Türkiye'nin savaş dışında tutulabilmiş olmasını temel başarı kriteri olarak görmektedir (Deringil, 2012, s. 276). Dolayısıyla İnönü dönemi dış politikasına yönelik karşı eleştirileri sadece savaşa dahil olunması şeklinde dar bir seçenek olarak görmekte ve İngiltere, Almanya ve Rusya'nın savaş boyunca devam eden baskılarına başarılı bir şekilde direnildiği düşüncesini savunmaktadır. Deringil'in kitabı özellikle savaş ve savaş sonrası gelişmelerin kronolojik takibi çerçevesinde faydalı görülmüştür.

Milli Şef döneminin siyasi düşünce anlayışını ve özellikle Rus karşıtlığını ortaya koyan kaynaklardan birisi de İnönü'nün damadı olan gazeteci Metin Toker'in "Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu" başlıklı kitabıdır. Toker'in kitabı Haziran 1945'te Moskova'da yapılan Molotov-Sarper görüşmesi öncesi ve sonrasına ilişkin Hükümet görüşlerinin ve bu temelde atılan adımların ortaya konulması ile anılan görüşme üzerine inşa edilen "Rus Tehdidi" olarak belirtilen endişenin ne ölçüde doğru olduğuna ilişkin değerlendirmelere kaynak teşkil etmesi bakımından yararlı olarak telakki edilmiştir.

İnönü dönemi Türk dış politikasını irdeleyen resmi görüş haricinde 1960'lardan itibaren gündeme gelmeye başlayan farklı yaklaşımlar olduğu yukarıda zikredilmişti. Bu yaklaşımları kategorik bir şekilde inceleyen Tolgahan Akdan'ın, "Soğuk Savaş ve Türkiye'nin Batıya Yönelişi" başlıklı kitabı da hem daha önce ortaya konulan farklı görüşlerin kategorik olarak belirlenmesi hem de bunlara ilişkin yazının saptanması açısından önemli bir başvuru kaynağı olarak değerlendirilmiştir.

Akdan, “Soğuk Savaş ve Türkiye’nin Batıya Yönelişi” başlıklı kitabında İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye’nin izlediği dış politika ve bunun nedenleri ile sonuçlarına ilişkin değerlendirmeleri resmi, revizyonist ve radikal olmak üzere üç kategoriye ayırmaktadır (Akdan, 2020, s. 89-158).

Bunlardan ilki, geleneksel ya da resmi olarak nitelendirilebilecek görüşü yansıtan, İkinci Dünya Savaşı sonrası SSCB’nin Türkiye’den Montrö Boğazlar Sözleşmesi’nin tadili ve toprak talepleri nedeniyle, bağımsızlık ve egemenlik endişeleriyle güvenlik hedefli olarak batıya yönelindiği iddiasıdır. Bu yöndeki devlet görüşünün, dönemin gazeteleri incelendiğinde özellikle köşe yazarlarınca (Falih Rıfkı Atay-Ulus, Nadir Nadi-Cumhuriyet, Asım Us-Vakit) ıstıyakla savunulduğu görülmektedir. Keza, Erkin de yine “Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi” adlı kitabında aynı yaklaşımı sergilemektedir. Benzer biçimde, yine diplomat kökenli Hüner Tuncer de “İsmet İnönü’nün Dış Politikası” başlıklı kitabında geleneksel söyleme katılmaktadır. Fahir Armaoğlu ve Oral Sander gibi Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi (SBF) kökenli akademisyenlerin de resmi görüşü savundukları ve yaydıkları görülmektedir. Keza, Dışişleri Bakanlığı’nın 1973 yılında yayınladığı İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946) başlıklı bir bölüm arşiv belgelerini içeren kitap da devletin resmi görüşünü ortaya koymaktadır.

Akdan’ın kitabında belirttiği üç görüşten ikincisi revizyonist yaklaşımdır. Bu görüş Baskın Oran tarafından 1970 yılında kaleme alınan “Kuzeydeki Büyük Komşu Sorunu Nedir? Türk Sovyet İlişkileri 1939-1970” başlıklı makalede ortaya konulmaktadır. Konuya güvenlik perspektifinden bakan Oran, resmi/geleneksel görüşte savunulan, Rusya’nın yayılmacı olarak nitelendirilmesine yol açan Türkiye’den toprak talepleri ile Montrö Sözleşmesi’nin yenilenmesi önerisine bağlanan tehdit algısının aksine, Rusya’nın Türkiye’den taleplerinin esasen kendi güvenliğini sağlamak maksadına matuf olduğunu öne sürmektedir (Oran, 1970, s. 46-47). Bununla birlikte Oran, resmi görüşten çok da farklı bir konuma gitmeden Rusya’nın boğazlara ilişkin taleplerinin varlığını kabul ederken, bu noktada Türkiye’nin, 1922-1938 döneminde Rusya’nın hassasiyetlerini kale aldığını ve açıklık politikası ile karşı tarafın endişelerini giderme yolunu tercih ettiğini belirtmektedir. Oran, Türkiye’nin İkinci Dünya Savaşı yıllarında bu politikayı bir

tarafa bırakmış olmasının savaş sonundaki Rusya ile arasında ortaya çıkan gerginliği doğurduğunu savunmaktadır (Oran, 1970, s. 48-55).

Akdan, üçüncü olarak nitelendirdiği radikal yaklaşımların 1961 Anayasası ile muhalif akımlar üzerindeki baskının kalktığı ve ABD'nin 1964 Kıbrıs krizi sırasında takındığı Türkiye karşıtı tutum üzerine kamuoyunda oluşan tepki zemininde ortaya çıktığını belirtmektedir (Akdan, 2020, s. 158-159). Her iki olayın Türkiye'de solun siyasal bir güç olarak ortaya çıkışına olanak sağladığını savunan Akdan, 1945 sonrası hükümetin dış politikada emperyalist güçlere yanaşmak ve bunu sağlamak için de içeride biçimsel bir demokrasi düzeni getirdiği ve bu amaçla SSCB ile yaşanan gerginliği istismar ettiği şeklindeki yaklaşıma, Cem Eroğul'un "Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi" isimli kitabına atıfta bulunarak yer vermektedir. Keza, dönemin Türkiye İşçi Partisi (TİP) Genel Başkanı Behice Boran'ın, 1945-50 arasında yürütülen dış siyasetin, Rusya'nın Türkiye'nin bağımsızlık ve egemenlik haklarına yönelttiği tehdit karşısında bu kez hem bağımsızlığını hem de egemenliğini ABD'nin insafına bırakan bir tercih yapmış olmasının yanlışlığına vurgu yaptığına dikkat çeken Akdan, bu hususa Boran'ın "Türkiye ve Sosyalizm Sorunları" kitabına<sup>1</sup> atıf yaparak değinmektedir.

Bu itibarla, 1939-1950 İnönü döneminin İkinci Dünya Savaşı yıllarında uyguladığı dış politikanın Rusya ile mevcut iyi ilişkilerin bozulmasına ve nihayetinde Türkiye'nin ABD'nin yörüngesine itilmesine yol açan gelişmelere ilişkin resmi yaklaşıma karşın radikal akım, bu tercihin Rus tehdidi nedeniyle değil hükümetin siyasi yönelimi neticesinde gerçekleştiği açıklamalarını getirmektedir.

Kitabında yukarıdaki üç farklı yaklaşımı izah ettikten sonra Akdan, kendi görüşü olarak, İkinci Dünya Savaşı bitiminde soğuk savaşın başlamasıyla birlikte oluşan yeni uluslar arası ortamın, devletleri iki karşıt sistem olan kapitalizm ve sosyalizm arasında tercih yapmaya yönelttiğini, bu itibarla Türkiye'nin daha önceki bağımsız ve tarafsız dış politikasını sürdürme imkanından yoksun kaldığı ve tek başına olmasa da büyük ölçüde bu baskının Türkiye'yi sistemler arasında bir seçim

---

<sup>1</sup> Türkiye ve Sosyalizm Sorunları, Behice Boran (s. 110-111)

yapmaya yönelttiğini savunmaktadır (Akdan, 2020, s. 287-288). Akdan'ın bu görüşünün, Rusya'nın en yakın komşusu ve işgal dahil Rusya ile tarihten gelen çatışmalı bir konumu bulunmasına rağmen bilinçli bir şekilde NATO üyesi olmayan Finlandiya örneği ya da 1961'de oluşturulan Bağlantısızlar Hareketi dikkate alındığında Türkiye'nin tercihiyle ilişkin çok da tatmin edici bir sonuca varamadığı değerlendirilmektedir. Kaldı ki Türkiye'nin savaş boyunca Rusya'yı birincil tehdit olarak algılaması, savaş sonrası ortaya çıkan ikili seçim tercihinin çok öncesinde kendisini nerede konumlandırmayı tercih ettiğini gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Türkiye'nin 1938 – 1950 dönemine ve bu bağlamda Türkiye ve SSCB ilişkilerine değinen önemli kaynaklardan biri de “Kuşku ile Komşuluk” adıyla yayınlanan ve Türkiye ve Rusya ilişkilerinde Değişen Dinamiklerin ele alındığı kitabın, Behlül Özkan tarafından kaleme alınan “1945 Türkiye – SSCB Krizi, Dış Politikada Kurucu Mitin İnşası” başlıklı bölümüdür. Özkan, bölümün adından da anlaşıldığı üzere, İkinci Dünya Savaşı bitiminde Rusya'nın 1925 tarihli Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasını yenilemeyeceğini bildirmesi üzerine ortaya çıkan krizin Türkiye'nin 1945 sonrası dış politikasının temel belirleyici unsuru olduğu fikrini savunmaktadır (Özkan, 2017, s. 55).

Özkan özetle, SSCB'nin savaş sonunda uluslararası toplumu karşısına alarak Türkiye'den zorla ve güç kullanarak toprak ve boğazlarda üs elde etmesi olasılığını gerçekçi görmediğini değerlendirmekte, Türkiye'nin 1925 Antlaşmasını yenilemek üzere yaptığı girişime Rus tarafının şartlı yaklaşmasını fırsat bilen İnönü hükümetinin gerek iç siyasetteki sıkışıklıktan gerek dış politikadaki yalnızlığından kurtulmak ve batı ittifakında yer alabilmek maksadıyla yapay bir Sovyet tehdidi algısı oluşturduğu görüşünü ileri sürmektedir (Özkan, 2017, s. 75-76).

Bir diğer önemli kaynak ise Onur İşçi'nin “*Turkey and the Soviet Union During World War II*” adlı çalışmasıdır. Ankara, Londra ve Washington arşivlerinin yanında geniş bir şekilde Moskova arşivlerinden derlenen bilgilere yer verilen çalışmasında İşçi, Türkiye ve SSCB arasında ideolojik farklılığa rağmen Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı boyunca önemli askeri malzeme ve finansal destek aldığı Moskova ile anti emperyalist olarak nitelenen bir koalisyon kurduğunu, Atatürk ve Lenin'in kişisel

dostluk ve çabalarıyla yürüyen yapıcı ilişkilerin 1930'ların sonuna doğru nasıl bozulma eğilimine girdiğini anlatmaktadır (İşçi, 2019, s. 1-2). Rusya'nın Polonya'yı işgali, Finlandiya ve Baltık ülkelerine saldırılarının Türkiye'yi endişelendirdiği ve bir Rus işgali olasılığını değerlendirmeye başladığını anlatan İşçi, 1940 yılında "Massigli Affair" olarak bilinen, dönemin Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu tarafından ortaya atılan müttefik kuvvetlerin Bakü'deki petrol havzalarını Türk hava sahasını kullanarak bombalaması şeklinde özetlenebilecek teklifinin açığa çıkması ile birlikte Türkiye'ye karşı sertleşen Rus söylemine bağlı olarak Ankara'nın da buna mukabele tarzında süratle tarihi Rus düşmanlığını yeniden yeşerttiği ve Nazi propagandasının da etkisiyle geline nokta ilişkilerin giderek nasıl daha da kötüleştiğini açıklamaktadır (İşçi, 2019, s. 98).

İşçi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türk-Sovyet ilişkilerinin bir sapma gösterdiğini belirterek Türkiye'nin, Atatürk tarafından Cumhuriyetin kuruluş yıllarında belirlenen stratejiden radikal bir şekilde ayrıldığını savunmaktadır (İşçi, 2019, s. 175).

Rusça çeviriler ve Rus Devlet Arşivleri'ndeki araştırmaları ile bilinen Hazal Yalın'ın "1945 Türkiye-SSCB İlişkileri" adlı kitabı da keza İkinci Dünya Savaşı sırasında Türk-Rus ilişkileri ve bu bağlamda özellikle SSCB'nin Türkiye'den üs ve toprak talebi iddialarına ışık tutabilecek niteliktedir.

Yalın, SSCB'nin gerek üs gerek toprak taleplerinin gerçek olduğunu, ancak bunun temelinde 1939-1950 arası iş başındaki Türk Hükümetlerinin Alman taraftarı politikalarının Rusya'da ciddi bir güvenlik kaygısı meydana getirmiş olmasının yattığını öne sürmektedir (Yalın, 2021, s. 7-8).

1938-1945 arası Milli Şef Dönemi olarak anılan sürecin ayrıntılı olarak incelendiği, ayrıca İnönü'nün dış politikasına ilişkin detaylı bilgilerin yer aldığı Cemil Koçak'ın "Türkiye'de Milli Şef Dönemi" adlı kitabından da önemli ölçüde faydalanılmıştır (Koçak, 2017).

Görüldüğü üzere konuya ilişkin oldukça geniş bir literatür bulunmaktadır. Literatürün geniş olmasının yanında Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşındaki dış politikasına, bunun nedenlerine ve doğurduğu sonuçlara ilişkin olarak oldukça geniş bir yelpazede birbirinin karşıtı da olan çok çeşitli görüşler mevcuttur.

Bu tezde, konuya ilişkin literatür ve bu çerçevede ortaya konulan farklı görüşlerle birlikte Türkiye Dışışleri Bakanlığı arşivlerinden alınan gerçek yazışmalar temelinde bir görüş oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu itibarla araştırma sonunda edinilen kanaatin, daha önceden ortaya konulmuş olan farklı görüşlerin bir anlamda dönemin ağırlıklı olarak Dışışleri Bakanlığı ve ilgili dış temsilcilikler arasındaki yazışmalarla sınılanması neticesinde edinildiğini vurgulamakta yarar görölmektedir.

Bu çerçevede tezin ilk bölümünde Milli Şef dönemi dış politika anlayışı bağlamında savaş boyunca Türkiye'nin takip ettiği ileri sürülen aktif tarafsızlık siyasetinin ne olduğu, Sovyet baskısından ne anlaşıldığı ve savaş tehdidinin bir savunma refleksi olarak İnönü Hükümetinde ortaya çıkarttığı Osmanlı döneminin denge politikasına dönüşü ana hatlarıyla ele alınacaktır.

İkinci bölümde Atatürk ve İnönü'nün dış politika anlayışları irdelenmektedir. Türkiye'de genel kanı Atatürk ve İnönü dönemlerinin birbirinin devamı ve birbirlerini tamamlayan süreçler oldukları yönündedir. Bu durum ülkenin kurucusu olan Atatürk'e yönelik Türk toplumunun çok geniş bir kesiminde var olan sevgi nedeniyle oluşan koruyucu şemsiyesinin İnönü ve onun Cumhurbaşkanlığı dönemini de kapsamasına neden olmakta ve objektif bir değerlendirme yapılmasını büyük ölçüde engellemektedir. Oysa iki liderin gerek kişilikleri gerek devlet yönetimine yaklaşımları hatta siyasi ideolojileri birbirinden oldukça farklıdır. Bu durum ister istemez Atatürk ve İnönü dönemlerinin birbirinden kalın çizgilerle ayrılması sonucunu doğurmaktadır. Bir anlamda İnönü döneminin Atatürk döneminin bitişini getirdiğini söylemek mümkündür. Bu durumun Atatürk'ün kurduğu temeller üzerinde yükselmiş olsa da Türkiye'nin mevcut siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel yaşamında İnönü döneminin etkisinin daha ağırlıklı yer tutmasına neden olduğu değerlendirilmektedir.

Üçüncü bölümde Türkiye'nin 1939 ve 1945 yılları arasında devam eden, İkinci Dünya Savaşı boyunca büyük güçler arasında yaşadığı gelgitler, bu ülkelerle ilişkileri, yapılan antlaşmalar ve sonuçları ile bunların iç politikaya etkileri ele alınmaktadır.

Dördüncü bölümde ise savaş sonu Türkiye'nin kendisini içinde bulunduğu uluslararası yalnızlık, Sovyetlerin 1925 yılından beri yürürlükte olan Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın feshi ile birlikte gündeme gelen Rus baskısı algısı ve bu ortamda ABD'ye yönelme yolunda İnönü iktidarının çabaları incelenmektedir.

Tezin son kısmı olan sonuç bölümünde ise araştırma neticesinde ulaşılan yargının ortaya konulmasının yanında, İnönü iktidarı boyunca şekillenen Türk dış politikasının bugün aynı alanda on yıllardır mevcut olan ve çözüme kavuşturulamayan sorunların ortaya çıkmasına yol açan bir yapıda olduğuna ilişkin tartışmalara değinilmektedir.

# 1. BÖLÜM

## MİLLÎ ŞEF DÖNEMİ DIŞ POLİTİKA ANLAYIŞI

### 1.1. AKTİF TARAFSIZLIK

Türkiye'nin 1952 yılında gerçekleşen NATO üyeliğinin, Stalin dönemiyle ilintili Rus tehdidinin doğrudan sonucu olduğu ülkemizde kabul edilen hâkim kanaattir. Bir diğer ifadeyle, "Sovyet tehdidi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında iktidara batının kolektif savunma sistemine yönelmekten başka bir çare bırakmamıştır" yargısı Türkiye'de NATO üyeliğine giden gelişmelerin yegâne açıklaması olarak kabul edilmektedir. Oysa, İkinci Dünya Savaşı boyunca "tarafsızlık" siyaseti güttüğünü iddia eden Türkiye'nin savaş sonunda "taraf" ve üstelik ön cephede yer alan ileri karakol haline dönüşmesi dış politikada görülen bariz bir çelişkidir. Türkiye henüz 1939'da başlayan bir değişimle, kuruluşundan beri dış politikasının ana çizgisini oluşturan tarafsızlık prensibini savaş sonunda terk etmiştir.

Türkiye'nin savaş dışı kalma hedefi doğrultusunda yürüttüğü dış politika uygulaması "aktif tarafsızlık" ilkesi olarak tanımlanmıştır. Bu uygulamanın ülkenin gerçekten sıcak çatışmaların dışında kalabilmesini sağladığı inancına bağlı olarak benimsenen dış politika çizgisi, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün en önemli siyasi başarılarından bir tanesi olarak addedilmektedir. Bu algı, İkinci Dünya Savaşı sonunda Türkiye'nin karşılaştığı Sovyet tehdidi ve diğer sorunların sadece dış kaynaklı olduğu kanısını pekiştirmektedir. Ancak, İkinci Dünya Savaşı boyunca yürütüldüğü iddia edilen tarafsız politikanın, kelimenin önüne hangi sıfat getirilirse getirilsin, ne ölçüde tarafsız olabildiği cay-ı sualdir. Nitekim, Sovyetler cephesinden bakıldığında durum oldukça farklı görünmektedir. Keza, bazı Alman ve İngiliz belgelerinde de Türkiye'nin izlediği politika tarafsızlıktan çok farklı bir şekilde değerlendirilmektedir. Aynı şekilde gerek Milli Şef döneminde gerek daha sonraki süreçte İkinci Dünya Savaşı'nda izlenen dış siyasetin tarafsızlık olarak nitelendirilemeyeceğini belirten Türk siyasetçiler ve akademisyenler de

mevcuttur. Farklı değerlendirmelerden bağımsız olarak, her hal ve karda savaş döneminde izlenen yolun savaşın bitiminde Türkiye'nin dış politika alternatiflerini had safhada kısıtladığı hatta belli bir yöne evrilmesini de kaçınılmaz hale soktuğu yadsınamayacak bir gerçektir.

Milli Şef iktidarınca aktif tarafsızlık olarak adlandırılan bu yeni siyasi yaklaşımın, başta SSCB olmak üzere müttefikler tarafından çok da tarafsızlık olarak algılanmadığı, bunun da ötesinde savaş sonunda Türkiye'nin uluslararası toplum içerisinde yalnız kalmasına neden olduğu görölmektedir. İkinci Dünya Savaşı boyunca izlenen dış politikanın tarifini tarafsızlıktan ziyade savaş harici kalınması şeklinde yapmak daha doğru görünmektedir (Aras, 1945, s. 10). Türkiye, savaşın öncesinde ve savaşın ilk yıllarında, bir taraftan Cumhuriyet rejiminin kuruluşundan bu yana iyi ilişkiler içerisinde bulunduğu SSCB'den giderek uzaklaşırken, aynı süreçte Avrupa'da güçlenen İtalyan ve Alman yayılmacılığına karşı önce İngiltere ve Fransa himayesinde güvence aramış, ancak bir süre sonra savaşın gidişatındaki değişime bağlı olarak bu kez yine olası bir Alman saldırısına karşı Almanya ile yakınlaşarak ve bunun sonucunda Rusya'ya tamamen cephe alarak kendine özgü bir güvenlik anlayışı oluşturmuştur. Almanya ile yakınlaşmayı ise bu ülke ile hem siyasi hem de zaten var olan ekonomik ilişkilerini alabildiğine derinleştirerek sağlamak yolunu seçmiş, ancak bu kez de müttefiklerle sorun yaşamaya başlamıştır. Dolayısıyla bu durum Almanya karşısında varoluş mücadelesine giren sadece SSCB'nin değil İngiltere ve Fransa'nın, bilahare ABD'nin de zaman zaman açıkça ortaya koydukları tepkilere neden olmuştur. Türkiye'nin savaşan taraflar arasında sürekli değişken konumuna bakıldığında bir tarafsızlık politikasından bahsetmek güçleşmektedir.

Alman – Rus mücadelesi sırasında Türkiye'nin tarafsızlık iddiasıyla yürüttüğü politika, Almanya açısından bir avantaja dönüşürken, müttefikler bakımından savaşın özellikle belirli dönemlerinde bir dezavantaj niteliğini almıştır. Bu dönemlerde ağırlıklı olarak İngiltere'nin Türkiye'nin harbe dahil olması konusunda İnönü üzerindeki baskısı artmıştır. Türkiye'nin baskılara rağmen savaşa girmeyi reddetmesi kadar tarafsızlığına ilişkin müphem vaziyeti, 23 Şubat

1945 gibi oldukça geç bir zamanda Almanya ve Japonya'ya kâğıt üzerinde savaş ilanı ile giderilmeye çalışılmışsa da başta Ruslar olmak üzere müttefikler nezdinde hiçbir şekilde tatmin edici olmamış ve savaş sonunda Türkiye'nin uluslararası ortamda oldukça yalnızlaşmasına yol açmıştır. Her hal ve karda savaş döneminde izlenen siyasi çizginin, savaşın bitiminde Türkiye'nin dış politika alternatiflerini had safhada kısıtladığı, hatta belli bir yöne evrilmesini de kaçınılmaz hale soktuğu yadsınamayacak bir gerçektir. Nitekim, bu durum Türkiye'de özellikle son senelerde yayınlanan çok sayıda makalede, akademik araştırmalarda, konuya ilişkin çeşitli kitaplarda da işlenmektedir.

Görünen odur ki, Milli Şef dönemi sürecinde, ülkenin kuruluş yıllarındaki dış politika çizgisinden tümüyle sapılması ve Atatürk'ün özenle üzerinde durduğu tam bağımsızlık ve tarafsızlık anlayışından uzaklaşılması, İkinci Dünya Savaşı sonunda çok farklı bir Türkiye'nin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Milli Şef dönemi iktidarının kendi perspektifinden bakıldığında ise İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'nin izlediği dış politika ve bu uygulamanın sonucuna ilişkin resmi olarak adlandırılabilen iki temel argümanın mevcut oluşu görülmektedir. Bunlardan ilki Türkiye'nin savaş boyunca "aktif tarafsızlık" olarak adlandırılan yansız, ancak gerektiğinde inisiyatif alarak gelişmelere müdahale eden bir siyaset izlediği ve bu sayede savaş sonuna kadar sıcak çatışmaya dahil olmama becerisini gösterdiği savıdır. İkincisi ise savaş sonunda galip cephede yer alan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) Boğazlarda üs ve Doğu Anadolu'da toprak taleplerinin, iktidarın karar alıcılarını batı ittifakına yönelttiği ve girilen bu yolun sonunda, 1952 yılında, Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (North Atlantic Treaty Organization - NATO) üyeliğinin gerçekleşmesiyle, Türkiye'nin olası Rus işgali ve komünizm tehdidinden kurtulduğu varsayımdır.

Hükümetin resmi anlatımı olan bu iddialar 1970'lerden sonra sorgulanmaya başlanmıştır. Öncelikle Türkiye'nin savaş boyunca izlediği dış siyasetin gerçekte ne ölçüde tarafsız olarak nitelendirilebileceği hayli tartışmalıdır. Zira, Milli Şef

dönemine ilişkin yapılan eleştirilerin başında, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı boyunca, güvenilir, istikrarlı ve devamlılık arz eden tutarlı bir dış politika izlemekten ziyade, savaşın gidişatına ve bu bağlamda gücün hangi tarafta olduğuna bağlı olarak zaman zaman müttefikler arasında dahi yakın durduğu ülkeyi değiştirebilmesi ve hatta daha da ileri giderek müttefik ve mihver cepheler arasında tercihte bulunabilmiş olması gelmektedir. Yukarıda da değinildiği üzere, gerçekten de savaşın başında Akdeniz'deki İtalyan tehdidi algılamasına karşı Fransa ve İngiltere'ye yönelen İnönü Hükümeti daha sonra Almanya'nın Balkanlarda ilerlemesi ve Fransa'nın düşmesi ertesinde İngiltere'ye daha fazla yaklaşırken, Almanya'nın Rusya'ya saldırmasıyla birlikte bu kez Alman etkisine kapılmış, Rusya aleyhine bir takım faaliyetlere girmekten çekinmemiş, ancak Alman ordularının Stalingrad muharebesinden sonra gerilemeye başlamasıyla birlikte yeniden müttefikler tarafına meyletmiş, baskılar sonucu savaş bitiminden çok kısa bir zaman önce Almanya ve Japonya ile ilişkileri kesmiş, fiili olarak herhangi bir çatışmaya girmese de bilahare iki ülkeye savaş ilan etmiştir. Bu çerçevede, Milli Şef Hükümeti İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminde yükselen güç ABD şemsiyesi altında, savaş boyunca açıkça aleyhinde tavır aldığı ve bu nedenle bir tehdit unsuruna dönüştüğünü düşündüğü ya da bu şekilde görmek istediği Rusya'ya karşı güvence arayışına girmiştir. İnönü Hükümetinin savaş boyunca yürüttüğü değişmeyen ve istikrarlı bir şekilde bağlı kaldığı tek politikanın Rus aleyhtarlığı olduğunu söylemek mümkündür.

Dış politikayı tek elden yürüten Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün savaş boyunca öncelikli iki amacından birisi, Türkiye'nin hazırlıksız bir şekilde sıcak çatışmaya girmesini engellemek, ikincisi ise özellikle Sovyetlerin savaşı kendi lehlerine kesin bir zaferle sonuçlandırmalarının önüne geçilmesi yönünde çaba harcamak olmuştur. Bu iki hedeften ilkinde başarı sağlayan Cumhurbaşkanı İnönü, ikinci amacıyla ilgili olarak hiç arzu edilmeyen bir biçimde Rusya'nın sadece savaş galibi değil aynı zamanda savaş bitiminde elde ettiği uluslararası güç ve etkinlik karşısında bu ülke nezdinde oldukça güç bir pozisyonda kalmıştır. Zira, Sovyetlerin savaştaki zaferinin Türkiye'de ve Avrupa'da komünizmin yayılmasının önünü açacağına inanan İsmet İnönü, 1941'de başlayan Alman-

Sovyet kapışmasında desteğini Almanya'dan yana kullanmakta bir beis görmemiştir. Türk Hükümeti, Almanların 1943'ten sonra başlayan Rus cephesindeki gerilemelerinin bir hezimetle sonuçlanmaması için müttefikler nezdinde girişimlerde bulunmaktan da geri kalmamıştır. Bu itibarla Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'nda sadece savaşa dahil olmamasına bakarak tarafsız bir konumda kaldığını varsaymak doğru bir saptama değildir. Türkiye savaş boyunca esas olarak Sovyet karşıtlığını ön planda tutmuştur.

## 1.2. DENGİ POLİTİKASINA DÖNÜŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun son 200 yılında ülke yönetiminde yapılan vahim hatalar Birinci Dünya Savaşı sonunda imparatorluğun çöküşünü getirmiştir. Bu sonucun ortaya çıkmasında siyasi, ekonomik, sosyal nedenler arasında özellikle dış politika anlayışının da çok önemli etkisinin bulunduğunu söylemek mümkündür. Güvenilir, istikrarlı, askeri ve ekonomik gücüyle uyumlu, gerçekçi, planlı ve prensipli bir dış politika yürütmek yerine, kaygan zeminde, büyük güçler arasında mevcut ihtilafları kullanmak suretiyle bir denge arayışı olarak da tanımlanabilecek, zaman zaman aşırı endişe ve korku, bununla birlikte hayalperest ve şoven ihtiraslar da içeren birbirine zıt duygulara sahip bir anlayışa eşlik eden hızlı saf değiştirmelerle imparatorluğun ömrü uzatılmaya çalışılmış, ancak tüm bu çabalara rağmen sonuçta başarılı olunamamış ve Osmanlı İmparatorluğu tarihe gömülmüştür.

Kuşkusuz Atatürk'ün Türkiye Cumhuriyeti'ni kurarken, Osmanlı İmparatorluğu'nu çöküşe götüren son dönem siyasetini bir kenara bırakarak, tam bağımsızlığı ve bunun korunmasını yegâne hedef olarak gören, esas olarak kendi gücüne güvenen ve bu çerçevede uluslararası ilişkilerde gerçekçiliği ön planda tutan bir dış politika anlayışına yöneldiği açıktır (Atatürk, 2017, s. 384). Atatürk'ün, büyük güçler arasındaki saflaşmalarda yer tutmak yerine çevre güvenliğine önem veren, çatışmalardan medet ummaktansa barışı önceleyen ve destekleyen, güvenilir ve istikrarlı bir dış siyaset anlayışını Türkiye'nin kuruluş yıllarında

devlete yerleştirmeye çalışmasında mutlaka özellikle yakın tarihten alınan derslerin payı büyüktür.

Türkiye Cumhuriyeti, 10 Kasım 1938’de Atatürkün ölümünü müteakip hemen ertesi gün TBMM tarafından Cumhurbaşkanı olarak seçilen İsmet İnönü’nün devriyle birlikte etkisi günümüzde de sürmekte olan, ülkenin siyasi, ekonomik ve toplumsal geleceğinin belirleneceği çok kritik bir dönem olarak nitelendirilebilecek İkinci Dünya Savaşı yıllarına adım atmıştır. İnönü Hükümeti henüz savaşın başında, Akdeniz’deki İtalyan saldırganlığına karşı Ekim 1939’da Türk – İngiliz – Fransız l İttifakının imzalamasıyla tarafsızlık politikasına son verdiği gibi Rusya ile ilişkilerinin bozulmasının da başlangıcını tetiklemiştir. Kurtuluş Savaşı yıllarında temelleri atılan Türk-Sovyet dostluğu, Avrupa’da meydana gelen ve İkinci Dünya Savaşına giden bir dizi gelişme ve esasen bunlara karşı büyük ölçüde Türkiye’nin izlediği politikaların bir sonucu olarak giderek gerginleşen bir sürece girmiştir (Armaoğlu, 2018, s. 108-116). l İttifak ncesi Moskova’da iki lke Dışışleri Bakanları, şükrü Saracoğlu ve Vyacheslav Molotov arasında gerçekleşen başarısız görüşme bu gidişatin başlangıcı olmuştur (İşçi, 2023, s. 631).

Bu değişim, Türkiye’nin yeniden büyük güçler arasındaki çıkar çatışmalarını gözeterek kendisini güvenceye almak ve uluslararası arenada bu şeklide bir yer edinmek tarzında yürütülen 19. ve 20. yüzyıl geçişinde Osmanlı İmparatorluğunun denge dış politikasına dönüşü getirmiştir. Ancak, bu riskli siyasetin faturası da nasıl Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Hükümetine kesilmişse, İkinci Dünya Savaşı sonunda da İnönü Hükümetine kesilmiştir.

İtalya tehlikesine karşı İngiltere ve Fransa’ya yönelen İnönü iktidarı, Almanya’nın önce Fransa’yı işgali, ardından Balkanlarda ilerlemesi ve nihayet Rusya’ya saldırmasıyla bu kez durdurulamayan g olarak addettiği Almanya ile 1941 yazında bir Dostluk Antlaşması imzalayarak dış politika istikametini İngiltere’den Almanya’ya çevirmiştir.

Şubat 1943'te Sovyetlerin dengeyi kendi lehlerine çevirdikleri an olan ve özellikle Avrupa'daki savaşın kaderini etkileyen Stalingrad muharebesinden sonra Milli Şef Türkiye'sinin dış politika değerlendirmelerinin ve tercihinin de tekrar yavaş yavaş değişmeye başladığı görülmektedir. Ancak, bu değişimin esasen henüz savaş öncesinde başlayan, Türkiye'nin oynak dış politikasına karşı SSCB'de oluşan güvensiz tutumda herhangi bir yumuşama meydana getirmediği gibi bunun daha da keskinleşmesine neden olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumdan kurtulabilmek amacıyla İnönü Hükümeti tarafından yürütülen, savaş bitiminde SSCB'nin değişen şartlar muvacehesinde yenilenmeyeceğini ilan ettiği, iki ülke arasında 1925 yılında imzalanmış olan Dostluk Antlaşmasının yerine yeni bir antlaşma akdedilmesi çabaları sonuçsuz kalmıştır. Bu anlayış ve beklentiyle yapılan girişimler sırasında Rus tarafının gündeme getirdiği taleplerin, Milli Şef Hükümetince savaş sonrası dayatmalar olarak nitelendirilmesine rağmen esasen uzun süredir gündemde olan bazı ön şartlar olduğu bilirse de bunlar bu kez de batı ittifakına katılabilmenin gerekçesi olarak kullanılmaya çalışılmış, ülke içerisinde de şiddetli bir Rus tehdidi algılamasının doğmasına veya zaten var olan tarihten kaynaklanan Rus karşıtı hissiyatın yeniden canlanmasına sebebiyet verilerek dış politikanın adeta içeride meşrulaştırılması gayretlerine girişilmiştir. Yaratılan bu tehdit algısı aynı zamanda savaş sonunda içeride sesini yükseltmeye başlayan muhalefetin de sindirilmesi amacıyla kullanılmıştır.

Nihayetinde, savaş boyunca takip edilen ikircikli dış politika uygulamaları, yapılan yanlış hesaplar ve boşa çıkan beklentiler savaşın sonunda Türkiye'nin kuruluş yıllarında en önemli hatta tek müttefiki, dostu ve uluslararası alanda desteğini esirgemeyen SSCB karşısında güvenilmez bir komşu olarak nitelendirilip yalnız kalmasıyla sonuçlanmıştır. Üstelik bu yalnızlığın İkinci Dünya Savaşı'ndan zaferle çıkan ve askeri gücünden çok daha etkili dünya çapında bir siyasi güce de kavuşmuş olan büyük komşu devlete karşı olması durumu, savaş boyunca çok ciddi ekonomik sıkıntılarla karşı karşıya kalan Türkiye için vaziyeti daha da güçleştiren bir gelişme olmuştur. Bu yalnızlığın getirdiği endişe ve korku, uluslararası düzenin İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda iki kutuplu yapıya dönüşmesi sürecinde Türkiye'nin de kendi güvenliğini ABD'nin himayesinde

aramak durumunda kalmasına yol açmıştır. Yeni dünya düzeni kurulurken ABD de kendisine kayıtsız teslim olmaya razı, jeopolitik konumu ve önemi yadsınamayacak olan Türkiye'ye tüm enstrümanları ile yerleşmeye başlamıştır. Türkiye'nin 1945 ve 1946 yıllarında girdiği bu yeni yol nihayetinde ülkeyi soğuk savaş döneminin iki karşıt bloktan birisini oluşturan, 4 Nisan 1949 tarihinde kurulan Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütüne (NATO) yöneltmiştir. Bu vaziyette İnönü Hükümeti, 1950 Mayıs'ında iktidarı Demokrat Parti'ye (DP) devretmeden kısa bir süre önce NATO'ya ilk üyelik müracaatında bulunmuştur.

Türkiye, bu tarihten sonra anılan pakta dahil olabilmek için adeta canını dişine takan bir çaba içerisine girmiş, Atatürk'ün "savaş eğer zorunlu değilse cinayettir" sözünü adeta kulak ardı eden bir anlayışla, topraklarından binlerce kilometre uzaklıktaki Kore Savaşı'nda ABD'nin yanında yer almak suretiyle "gerekli özveriyi" de yaparak veya daha amiyane bir tabirle "faturasını ödeyerek" nihayet 18 Şubat 1952 tarihi itibarıyla NATO üyesi olabilmıştır.

### 1.3. SOVYET TEHDİDİ

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün, Türkiye Cumhuriyeti'nin adeta kuruluş senedi olan Lozan Antlaşması görüşmelerinde baş müzakereci olması özelliğiyle haklı olarak edindiği saygınlıkla birlikte, İkinci Dünya Savaşı boyunca izlediği dış politika tercihiyle Türkiye'yi savaşa dahil etmemiş olma becerisi, insani yönü de dikkate alındığında tartışılmaz bir şekilde bugün de en büyük siyasi başarısı olarak kabul görmektedir. Ancak, bu tartışmasız kabulleniş İkinci Dünya Savaşı sonunda Türkiye'nin karşılaştığı Sovyet tehdidi ve diğer sorunların sadece dış odaklı olduğu şeklinde çok da doğru olmayan kanaati pekiştirmektedir. İddia edildiği şekilde İkinci Dünya Savaşı sonunda gerçekten bir Sovyet tehdidi varit olmuş ise bunun nedeninin ne olduğu resmi tarih anlatımı içerisinde pek de doyurucu bir şekilde yanıtlanamamaktadır. Bu hususta hemen her fırsatta "Rusların ezelden beri sıcak denizlere inme arzusu" şeklindeki dile adeta pelesenk edilmiş olan argüman ortaya konulsa da bunun tek başına tatmin edici bir açıklama olmadığı çok açıktır. Diğer taraftan, Türkiye'nin tarafsızlık politikası

Sovyetlerin cephesinden bakıldığında farklı değerlendirilmektedir. Ruslar Türkiye'deki İnönü iktidarının kendilerine bakış açısının olumlu olmadığına bilincinde olarak Türkiye'nin gerçekten tarafsız kalmasını tercih etmekle birlikte özellikle Almanya ile harbe başladıktan sonra Boğazların kendi güvenlikleri bakımından bir tehdit niteliği taşımasından büyük rahatsızlık duymuşlar ve Türkiye'nin tarafsızlığının ve Montrö'yü uygulama biçiminin Almanya'nın lehine işlediği kanaatini edinmişlerdir.

SSCB'nin Türkiye için bir tehdit oluşturduğu savı, savaş boyunca Rus karşıtlığını sürdüren İnönü Hükümetinin, savaş bitiminde bu ülke ile 1925'te imzalanan Dostluk Antlaşması'nın yenilenmesi teklifine karşı Rus tarafının öne sürdüğü talepler üzerine inşa edilmiştir. Gerek ülke içinde gerek ülke dışında yaratılmaya çalışılan bu algının, İnönü Hükümetinin İkinci Dünya Savaşı boyunca izlediği değişken dış siyaset nedeniyle dünyada yalnızlaşan Türkiye'nin savaş sonunda yeniden şekillenmeye başlayan uluslararası düzenin dışında kalmamak gayesiyle, Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) himayesi altına girme çabasına dönüştüğünü söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim, Türkiye'nin kendi yarattığı korku iklimine kapılması bir süre sonra ülkenin giderek siyasi, ekonomik ve askeri alanda ABD'ye bağımlı hale gelmesine de ortam sağlamıştır. Bu gelişme devletin siyasi kadrolarının, bürokratlarının ve NATO üyeliğiyle birlikte ordu mensuplarının savaş sonrası ABD'nin soğuk savaş doktrini ile yetişmelerinin ve süreç içerisinde Türkiye'nin siyasi ikliminin de bu anlayış çerçevesinde şekillenmesinin yolunu açmıştır.

Sovyet tehdidi iddiası ilk olarak ülke içindeki muhalefetin sindirilmesi için kullanılmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından uluslararası ilişkilerde, özellikle savaşın galibi müttefiklerin dillendirdiği, dünya üzerindeki diktatörlüklerin yıkılacağı, çağdaş devletlerin çok partili demokratik sisteme geçmek zorunda oldukları söylemlerinin hâkim kılındığı yeni bir döneme girilmiştir (Yetkin, 2002, s. 145). Bu yenilikçi ve değişimci rüzgârların estiği yıllara, Milli Şef dönemi olarak da adlandırılan tek parti rejimi ile yakalanan Türkiye, savaşın galiplerinin yer aldığı batı dünyasına dahil olabilmek için demokratikleşme

koşullarını yerine getirmek veya tek parti rejimini devam ettirerek bu sistemin dışına itilmek seçenekleri ile karşı karşıya kalmıştır (Yetkin, 2002, s. 149-153). Dışarıdan adeta dayatılan demokratikleşmenin adımları hızla çok partili bir düzene geçmek şeklinde atılmıştır. Ancak bu yapılırken yeni siyasi oluşumların iktidara alternatif oluşturmaması kadar ideolojik çizgilerinin de iktidarın öngördüğü çerçevede kalmasına özen gösterilmiştir. Bu çerçevede savaşın son yıllarında giderek sesi daha fazla duyulmaya başlanan, İnönü döneminde hızla tasviye edilen Atatürk'e daha yakın isimlerin iktidara yönelik özellikle dış politikaya dönük eleştirileri Sovyet taraftarı yaftasıyla sindirilmeye çalışılmıştır. İlerleyen yıllarda ABD'nin Sovyet sistemine karşı söylemiyle de bütünleşen bu anlayış henüz oluşum safhasındaki çok partili Türk siyasi hayatının dengeli bir yapıda kurulmasını engelleyen en önemli faktörlerden bir tanesi olmuştur. Özetle Sovyet tehdidi algısı Türkiye'nin sağlıklı ve açık bir demokratik anlayışla çok partili düzene geçişini engelleyen bir nitelik haline dönüşmüştür. Nitekim, ABD'ye tüm kapıları açarak gücünü ve etkinliğini korumaya çalışan İnönü Hükümeti iktidarı Mayıs 1950'de kendi açtığı yolda daha hızlı ilerleyen Demokrat Parti'ye bırakmak zorunda kalmıştır. İktidarın devredilmesinden çok kısa bir süre önce NATO'ya ilk üyelik müracaatını da yapan İnönü CHP'si, Türkiye'nin ABD'ye askeri, siyasi ve ekonomik bakımdan gün geçtikçe daha fazla bağımlı hale geleceği bir sürecin başlangıcının da bu şekilde temellerini atmıştır (Yetkin, 2002, s. 353-370).

## 2. BÖLÜM

### ATATÜRK VE İNÖNÜ

Türk siyasi tarihine ilişkin yazı ve değerlendirmelerin birçoğunda Atatürk ve İnönü dönemlerini bir bütün olarak görme eğilimi mevcuttur. Bu görüş Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşıyla birlikte Atatürk dönemi dış politikasından büyük ölçüde bir ayrılma yaşandığı gerçeğini gölgelemektedir. Dolayısıyla bu bölümde Atatürk ve İnönü dönemlerinin farklılıkları ve bunların nedenlerine değinilmeye çalışılacaktır.

Atatürk ve İnönü dönemlerinin yeknesak algılanmasının altında kuşkusuz 1923'ten başlayarak 1946 yılına kadar tek parti rejiminin ve 1950'ye kadar kesintisiz Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) iktidarının hüküm sürmüş olmasının etkisi vardır. Örneğin, sosyolog Emre Kongar bu hususa dikkat çekerek, Atatürk'ü eleştirmekten çekinen kesimlerin İnönü'yü hedefe koymakla Atatürk devrimlerine ve Cumhuriyet dönemi uygulamalarına saldırdıklarını belirtmekte, bu kesimlerin İnönü döneminde de "devrimci tek parti düzeninin" devam ettiği gerçeğini göz ardı ettiklerini ileri sürerek bir anlamda Atatürk ve İnönü dönemlerini bir bütün olarak değerlendirmektedir (Kongar, 2013).

Benzer bir yaklaşımı Cumhuriyet Vakfı Yönetim Kurulu Başkanı ve İmtiyaz Sahibi Alev Coşkun da sergilemektedir. 2019 yılında "Asker İnönü" isimli kitabının tanıtımını İnönü Vakfında yapan Coşkun burada, Atatürk ve İnönü'nün bir bütünün parçaları olduğunu, çekiçle örs misali savaş meydanlarında yan yana dövülerek birlikteliğe ulaştıklarından bahsederek, açıktan Atatürk düşmanlığı yapamayanların İnönü'ye saldırdıklarını iddia etmektedir (Cumhuriyet Gazetesi, 2019).

Eski Cumhuriyet Başsavcısı Yekta Güngör Özden ise Atatürk ve İnönü'nün birbirlerini tümleyen devlet adamları oldukları düşüncesini dile getirmektedir (Özden, 2012).

Atatürk hakkında çeşitli kitapları bulunan yazar Nazmi Kal da “Atatürk-İnönü İlişkileri, İlk Beraberlikten Sonuna Kadar” başlıklı kitabında, Türkiye’nin iki önemli liderinin aralarında özellikle ekonomi yönetimine dair bazı görüş farklılıkları ve Hatay ile Nyon konuları gibi birkaç tartışmalı konu haricinde aynı hedeflere yönelmiş kişiler olduklarını savunmakta, Cumhuriyet düşmanlarının İnönü üzerinden Atatürk’e ve Cumhuriyet devrimlerine saldırdıklarını iddia etmektedir (Kal, 2020).

Türkiye’de Kemalist ya da Atatürkçü olarak nitelendirilen kesimin sözcüleri iki dönemi bir arada görme eğiliminde iken, muhafazakâr veya dinci düşünceye sahip tarafın da benzer bir şekilde, esasen farklı amaçlar gütseler dahi, aynı doğrultuda Atatürk ve İnönü dönemlerini bir bütün olarak algılamaya meyilli oldukları görülmektedir. Bu durumun kökeni muhtemelen Said-i Nursi’ye<sup>2</sup> kadar gitmektedir. Atatürk ve İnönü’yü hedef alan Arapça bir hitabında Said-i Nursi, her iki lideri de münafık ve ahmak olarak nitelendirmekte, din aleyhine faaliyetlerde bulunan kişiler olarak tanımlamakta ve zalim olduklarını ileri sürmektedir (Mercan, 2017). Said-i Nursi takipçilerinin ve bu kaynaktan beslenen çok sayıda tarikatın Atatürk ve İnönü dönemleriyle birlikte bir bütün olarak Cumhuriyet’i istibdat rejimi olarak tanımladığı bilinmektedir.

Benzer bir şekilde, 2017’de Atatürk’e hakaretten ceza alan yazar ve gazeteci Mustafa Armağan, bir taraftan, “hamisi ve velinimet” olmasına rağmen İnönü’nün Atatürk’e vefasız davrandığını ileri sürer ve İnönü’yü başarısız, hiçbir zaferi olamayan bir komutan olarak tasvir ederken diğer taraftan iki lideri ve politikalarını birbirinin devamı olarak nitelendirmekten de geri kalmamaktadır (Armağan, 2010). Armağan, kendisine karşıt görüşte olanlar tarafından “tescilli

---

<sup>2</sup> 1878-1960 yılları arasında yaşamış Kürt İslam alimidir. Risale-i Nur isimli, İslam ve iman konularında genişçe bir külliyyatın yazarı olup hem Osmanlı hem Cumhuriyet döneminde siyasi faaliyetlere de girişmiştir. 31 Mart vakasında (13 Nisan 1909) isyanın bastırılması için yazılar yazmış, Enver Paşa komutasına Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas cephesinde öğrencileriyle kurduğu gönüllü milis alayının komutanlığını yapmıştır. Millî Mücadele döneminde Kuvayı Milliye aleyhine yayınlanan fetvayı çürüten bir yazı kaleme almıştır. Şeyh Said’e başlatmak istediği ayaklanmada talep ettiği desteği vermemiştir. Bununla birlikte Doğu Anadolu’da meydana gelen olaylarda etkisi olabileceği düşüncesiyle Burdur’a sürülmüştür. Cumhuriyet taraftarı olmakla birlikte, Atatürk’e, şeriatı kaldıran laikliğe ve bir bütün olarak Cumhuriyet devrimlerine karşıdır.

Atatürk ve İnönü düşmanı” olarak tanımlanmaktadır (Politikayol, 2022). Bütüncül yaklaşım burada da kendisini göstermektedir.

Atatürk ve İnönü dönemleriyle ilgili bütüncül algılamayı tercih eden bilhassa siyasi yaklaşımlar, İnönü döneminin ön yargılardan ve siyasi emellerden uzak tarafsız bir şekilde değerlendirilmesini de oldukça güçleştirmektedir. Kuşkusuz Milli Şef dönemi resmi tarih yazımının, Cumhurbaşkanı İnönü iktidarını Atatürk döneminin devamı ve Atatürk devrimlerinin korunması, kollanması ve geliştirilmesi süreci olarak lanse etmesi bu anlayışın yerleşmesinde belki de en önemli etkidir.

1963 yılında, Atatürk'ün ölümünün 25. yılında Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) tarafından yayımlanan ve İsmet İnönü'nün yazarı olduğu “Aziz Atatürk” adlı kitapta İnönü bizatihi, “Memleket 1938'den sonra devrimler, rejim değişikliği, medeni kanun üzerinde bir münakaşaya girmede. Denilebilir ki Türkiye'deki temel ıslahatın ilk çetin imtihanı bu olmuştur. Bunda 1938 senesine kadar geçirilmiş olan çetin çekişmelerin ve ilk günlerin silah arkadaşları arasında belirmiş siyasi kırılganlıkların, derhal yüksek ve derin bir vatanseverlik duygusu ile, Atatürk'ün ideallerinin fesat gayesi güdenlere karşı savunulması için, ortadan kaldırılması başlıca rolü oynamıştır. Cumhuriyetin ilanında, samimiyetle hareketin aleyhinde vaziyet almış olanlar bile cumhuriyetin etrafında birleşmişlerdir” demektedir. İkinci Dünya Savaşını Atatürk'ün bıraktığı anlayış sayesinde tehlikeye girmeden atlattığını anlatan İnönü, aksi durumda ülkenin felakete sürüklenmiş olacağını iddia etmektedir (İnönü, 1963, s. 8-9).

Oysa iki dönem arasında her açıdan büyük farklılıklar mevcuttur. Nitekim son zamanlarda, 1938 sonrası kurulan İnönü iktidarının özellikle dış politika yönetiminin Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yılları çizgisinin çok dışında seyrettiğine ilişkin resmi görüşten farklı bir yaklaşımı savunanların sayısı giderek artmaktadır. Belki daha doğru bir ifadeyle, 1938-1950 döneminde izlenen Türk dış politikası daha eleştirel, daha gerçekçi bir bakış açısıyla yargılanmakta ve değerlendirilmektedir. Örneğin, Çetin Yetkin, İnönü döneminde sadece dış

politikada değil Türkiye’de hemen tüm alanlarda bir karşı devrim hareketi şeklinde Cumhuriyet Devrimlerinin erozyona uğratıldığı bir sürecin başlatıldığı düşüncesini ortaya koymaktadır (Yetkin, 2002, s. 39-56). Keza araştırmacı yazar Hazal Yalın, İnönü Hükümetinin henüz 1939’a girilmeden dış siyasette köklü bir değişikliğe gittiği kanaatindedir (Yalın, 2021, s. 17). Balcı da Türkiye-Fransa-İngiltere arasında 1939 Eylül’nde imzalanan l İttifak Antlaşmasını Cumhuriyet’in kuruluşundan beri takip edilen tarafsızlık politikasının bırakılması şeklinde tanımlamaktadır (Balcı, 2021, s. 93). Tuncer ise Atatürk ve İnönü tarafından izlenen dış politikanın farklı olduğunu açıkça belirtirken buna İkinci Dünya Savaşı’nın neden olduğunu savunmaktadır (Tuncer, 2012, s. 36). Niyazi Berkes, Avrupa’daki savaşa giden gelişmelerin Milli şefin Kemalist çizgiden ayrılarak yolunu şaşırmasına yol açtığı, bu durumun ise ulusal bağımsızlığın ve ekonomik sorunların baş edilemez bir hale dönüşmesine neden olduğu görüşünü savunmaktadır (Berkes, 2020, s. 159).

İnönü döneminin Atatürk dönemi ile farklılığını iki liderin birbirinden oldukça değişik karakterlerinde de görmek mümkündür. Atatürk’ün devrimci ve atak karakterinin yanında İnönü’y temkinli ve idare-i maslahatçı olarak tanımlayanlar mevcuttur (Yalın, 2021, s. 11). şevket Süreyya Aydemir, İnönü’ye başarının yolunu açan kişisel vasıflarını sayarken *“görev çevrelerinde, mücadeleleri ile değil, uysal, fakat zgr hareket ve karar yetenekleri göze çarpan şahsiyeti ile dikkati çekti. Hiçbir zaman bir klik adamı olmadı. Kendini hiç kimseye kayıtsız, şartsız bağlamadı. Hatta Mustafa Kemal’e bile .... “ demektedir* (Aydemir, 2020, s. 97).

Bu çerçevede yukarıda izah edilmeye çalışılan Atatürk ve İnönü dönemlerinin birbirinden farklı yapısını özellikle dış politika bağlamında irdeleyebilmek ve bazı farklılıkları ortaya koyabilmek düşüncesiyle iki liderin dış politika anlayışları ayrı ayrı ele alınmaktadır.

## 2.1. ATATÜRK DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASI

Bu bölümde Millî Mücadele yılları da dahil olmak üzere Atatürk döneminde izlenen Türk dış politikasının esasları üzerinde durulacaktır. Buradaki amaç bir sonraki bölümde ele alınacak olan İnönü'nün Cumhurbaşkanı olarak yönetimi tümüyle ele aldığı süreçte Türk dış politikasının geçirdiği değişimi ve anlayış farklılığını mümkün mertebe ortaya koyabilmektir. Tarihsel gelişim içerisinde, kısmen kronolojik olarak, ancak zaman zaman da geriye dönülerek 1938-1950 döneminin ele alınacağı 3. bölümden farklı olarak, hem Atatürk dönemi Türk dış politikası hem de takip eden İnönü dönemi Türk dış politikası bölümlerinde her iki liderin kişiliklerinin ve dünya görüşlerinin dış politikayı ne şekilde etkilediğinin açıklanmasına gayret edilecektir.

Atatürk döneminde tam bağımsızlığın elde edilmesi ve bilahare bunun korunmasına odaklanmış olan dış politikanın, bu hedef doğrultusunda gerek bölgesel gerek küresel gelişmelerin akılcı ve doğru bir şekilde okunarak çizildiği ve uygulamaya konulduğu anlaşılmaktadır. Elbette dış politikanın oluşturulması belli ilkeler ve amaçlar saptanarak ve bunlara bağlı kalınarak gerçekleştirilebilmiştir. Atatürk'ün hayatta olduğu süre zarfında belirlenen bu ilkelerden sapılmadığı ve hedeflenen amaçlara kararlılıkla yönelindiği görülmektedir.

### 2.1.1. Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri

Atatürk dönemi Türk dış politikasını ele alan kitabında diplomat ve siyaset bilimci Hüner Tuncer, Atatürk'ün temel dış politika ilkelerini sıralarken gerçekçiliği en başa koyarak, taktikte ustalık, diyaloga açık olmak, geçmiş, bugünü ve geleceği başarılı kavramak dahil olmak üzere on dört ayrı nitelik sıralamaktadır.<sup>3</sup>

<sup>3</sup> Tuncer kendi sıralamasından önce Sadi İrmak'ın "Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri" adlı kitabındaki birbirini takip eder şekilde Tam Bağımsızlık, Ulus Egemenliği, Çağdaşlaşma sıralamasına da değinmektedir. Tuncer'in başlıkları ise Gerçekçilik, Taktikte Ustalık, Diyaloga Açık Olmak, Dünü-Bugünü-Yarını Kavrayış, Güvenilirlik, Tam Bağımsızlık, Barışçı Dış Politika, Güvenlik Politikası ve İttifaklar Sistemi, Aktif Dış Politika, Ulusalılık-İnsancılık, Çağdaşlık, Akılcılık, Eşitlik, Sömürgeciliğe Karşı ve Hukuka Saygılı Olmak şeklinde sıralanmaktadır.

(Tuncer, 2021, s. 20-27). Kuşkusuz her biri vazgeçilmez olmakla birlikte Tuncer'in altıncı sıraya koyduğu tam bağımsızlık ilkesinin Atatürk dış politikasının temel direği olduğu düşünülmektedir. Bu saptamadan da anlaşılacağı üzere Atatürk'ün dış politika ilkeleri sıralanırken farklı yazar, akademisyen, araştırmacı tarafından yapılan tanımlardan ziyade bunların bir karması ya da izlenen siyasi gelişmelerden ortaya çıkartılan bir sıralama yapılacaktır.

#### 2.1.1.1. Tam Bağımsızlık

Atatürk'ün dış politikadaki birincil ve belirleyici ilkesi kuşkusuz tam bağımsızlıktır. Henüz 19 Mayıs 1919 tarihinde Anadolu'ya geçmesinden çok önce Atatürk'ün tasarladığı ve başlatmayı planladığı Millî Mücadele sonunda kurulacak olan yeni devletin esaslarını belli bir çerçevede kafasında oturttuğu ve adımlarını bu yönde attığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda tam bağımsızlığı temel ilke olarak bunu daha en başından tavizsiz bir şekilde benimsemiş olan Atatürk'ün bu yaklaşımında büyük ölçüde yalnız olduğu, kaleme aldığı Nutuk'ta kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır (Atatürk, 2017, s. 12-14).

Atatürk, işgal altındaki Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtuluş çarelerinin, gerek halk gerek aydın kesimde yaygın olarak itilaf devletlerine karşı düşmanca tavır alınmadan ve Padişah ile Halifeye sadık kalınarak sağlanması temelinde şekillendiğini belirtmekte, bu yaklaşımların tümüyle "boş" olduğunu vurgulayarak henüz o aşamada kararının milli hakimiyete dayanan kayıtsız, şartsız bağımsız yeni bir Türk devleti kurmak olduğunun altını çizmektedir (Atatürk, 2017, s. 14).

Kurtuluş için çare arayanların yüzlerce yıllık alışkanlıklarından kurtulamadığını, Halifesiz ve Padişahsız bir çözümün düşünemediğini, öte yandan dışarıda İngiltere, Fransa, İtalya gibi büyük güçleri karşısına almamaya özen gösteren ürkek bir tavır içerisinde davranıldığını, bu çevrelerin bağımsızlık fikrini kavrama yeteneğinden uzak olduklarını belirten Atatürk, gerek aydınların gerek halkın İngiliz mandası, Amerikan mandası veya bölgesel kurtuluş çarelerinden başka bir alternatif düşünemediğini anlatmaktadır.

Tam bağımsızlık ve Cumhuriyet rejimine geçişle birlikte Hilafet ve Saltanatın kaldırılmasını en baştan beri gerekli gören Atatürk'ün bu kararlarını uygulayabilmek için adım adım ilerlemeyi uygun bulduğu, zira halkın henüz radikal değişimlere hazır olmadığını düşündüğü ve başlangıçta bazı hassas konulara dokunmamayı tercih ettiği görülmektedir (Atatürk, 2017, s. 13-15). Gerçekten de Cumhuriyet tarihi incelendiğinde Samsun'dan başlayıp Lozan'da sonuçlanan Millî Mücadele'de atılan hemen her adımın Atatürk tarafından önceden tasarlandığı ve her birinin gelinen aşamalarda çevresine ve halka farklı yöntemler kullanılarak kabul ettirildiği anlaşılmaktadır. Bu itibarla yeni Türkiye devletinin dış politikasının tam bağımsızlık esası üzerine inşa edilmesi ve bu anlayışla yürütülmesi fikri de kuşkusuz Atatürk'e aittir. Rejimi ve ülkeyi korumanın çarelerini sürekli değişen ittifaklarda arayan ve kendi gücünün dışında başka devletlerin himayesine yönelmekte beis görmeyen Saltanat ve Hilafet makamını Atatürk'ün bağımsızlığın önünde bir engel olarak addettiği açıktır. Muhtemeldir ki bu anlayışın temelinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle 19. yüzyılın ortalarından başlayarak 20. yüzyılın başlarına kadar yürüttüğü, batılı büyük güçlerin kendi aralarındaki ihtilafları kullanarak sık sık ait olduğu ittifak cephesini değiştirmeye dayalı sözde "denge politikası" ve izlenen bu dış siyasetin "hasta adam" yaftalamasıyla sonuçlanarak imparatorluğun yıkımına dönüşen gelişmelerden edinilen tecrübe yatmaktadır.

Bu hususta Atatürk'ün daha sonraları, 1924 yılı başında, hilafetin ve saltanatın kaldırılması gerekliliğine kanaat getirdiği dönemde Başbakan İsmet İnönü'nün kendisine yazdığı ve bazı gazetelerde Halife'ye karşı çeşitli menfi yayınlardan Halife'nin duyduğu üzüntüyü aktaran, ayrıca Halife'nin birtakım harcamaları için Maliye'den destek verilmesini içeren bir yazının Hükümet tarafından görüşüleceğini belirten mektuba son derece sert ifadelerle verdiği yanıt, Cumhuriyet'in ilanı sonrasında da halifeye bağlılık fikrinin gerek İnönü gerek diğer hükümet üyelerinde halen devam ettiğinin görülmesi bakımından önemli bir ayrıntıdır (Atatürk, 2017, s. 718-720). Nitekim, hilafet makamı bu mektuplaşmadan iki ay sonra TBMM'den çıkartılan bir kanunla 3 Mart 1924 tarihinde lav edilmiştir.

Atatürk'ün tam bağımsızlık fikrine ne derece önem verdiğini çarpıcı bir şekilde ortaya koyan olaylardan bir tanesi de henüz Kurtuluş Savaşı sona ermeden, 23 Mart-1 Nisan 1921 tarihleri arasında gerçekleşen İkinci İnönü Savaşı ve elde edilen zafer sonrasında Londra'ya gönderilen Türk delegeler heyetinin Başkanı, dönemin Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey'in İngiltere ile esir değişimi konusunda imzaladığı sözleşmeye verdiği tepkidir (Atatürk, 2017, s. 508-509). Üzerinde mutabakata varılan sözleşme uyarınca iki ülkenin esir değişimi yapması öngörülürken, Türk esirler arasında Ermeni ve İngiliz esirlerine kötü muamele yaptığı saptanan Türk askerlerinin bu kapsamın dışında tutulmasına onay veren Bekir Sami Bey'e Atatürk'ün, Türk vatandaşlarının Türkiye topraklarındaki tasarrufları üzerinde yabancı bir ülkenin yargı hakkı bulunmadığı gerekçesiyle sözleşmenin kabul edilmesinin imkanı olmadığını belirtmesi, henüz milli mücadele safhasında dahi bağımsızlık fikri üzerinde ne kadar hassasiyetle durduğunun anlaşılması bakımından son derece mühimdir. Bekir Sami Bey'e, kendisinin Fransızlarla üzerinde anlaşmaya vardığı, Fransızların Anadolu'da boşalttıkları bölgelerde polis gücü içerisinde Fransız subayı bulundurma hakkı ve bazı ekonomik imtiyazlara sahip olmaları ile İtalyanlara Akdeniz bölgesinde yine ekonomik bazı ayrıcalıklar verilmesiyle ilgili sözleşmelerin kesinlikle reddedileceği yine Atatürk tarafından ifade edilmiştir. Bekir Sami Bey'in, sözleşmedeki şartları bir barış antlaşması imzalamak için ülkenin yüksek menfaatine uygun olarak nitelendirmesi üzerine Atatürk'ün bu iddiada doğruluk ve mantık olmadığını vurgulaması, kurucu liderin görüşlerindeki netliği ve keskinliği ortaya koyması nedeniyle dikkate değerdir. Atatürk, haklı olarak, bu adımların Sevr'in sulandırılmış haliyle Türkiye'ye kabul ettirilmesi gayretleri olduğu görüşündedir (Atatürk, 2017, s. 510-511).

#### 2.1.1.2. Manda Yönetimi Karşıtlığı

Osmanlı İmparatorluğu'nun okumuş, eğitim görmüş, aydın kesiminin ezici çoğunluğunu oluşturan Osmanlı subaylarının ve bu bağlamda özellikle Atatürk'ün kuşağının bu evrede devletin devamını sağlamak için kendi halkına, askeri ve ekonomik gücüne güvenmekten ziyade büyük dış güçlerin desteğine yaslanmak

dışında, Birinci Dünya Savaşıyla birlikte ortaya bir kavram olarak çıkan ve az gelişmiş ülkelerin büyük devletler tarafından bir süre yönetilmesine imkan sağlayan mandacılıktan başka bir çözüm yolu göremeyen devlet yönetimi anlayışından etkilenmemiş olmaları pek mümkün görülmemektedir. Atatürk'ün bu hususta bir istisna teşkil ettiği açıktır. Bu çerçevede ABD mandası fikrinin Sivas Kongresi'nde hararetli bir şekilde tartışıldığı bilinmektedir.

4-11 Eylül 1919 tarihlerinde yapılan Sivas Kongresi öncesinde İstanbul'daki çeşitli grupların Amerikan Mandası fikrini savundukları ve bu görüşlerini Atatürk'e ilettikleri de keza malumdur. Nutuk'ta da yer verilen, başta Halide Edip Adıvar'ın 10 Ağustos 1919 tarihli mektubu, yine buna yakın tarihlerde 12. Kolordu Komutanı Salahattin Bey ve 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa'nın ve diğer bazı askeri ve sivil erkanın bizzat Atatürk'ü muhatap mektuplarında Amerikan Mandası taraftarlığı işlenmiştir. Amerikan Mandası düşüncesinin sadece İstanbul'daki siyasi, bürokratik entelektüel çevrelerde değil askerî erkanda da ciddi bir destek bulduğu anlaşılmaktadır. Atatürk'ün yukarıda zikredilen mektuplara verdiği yanıtlarda ve çeşitli konuşmalarında manda fikrine tamamen kapalı olduğunu, bazen işi zamana yayarak geçiştirmek suretiyle, kimi zaman Temsil Heyetini öne sürerek ve gerektiğinde de sert bir üslup kullanarak açıkladığı yine Nutkun ilgili bölümünde net bir şekilde belirtilmektedir (Atatürk, 2017, s. 79-106). Dolayısıyla Atatürk'ün dış politika ilkeleri sıralanırken esasen tam bağımsızlığın bir zarureti olarak ülkenin bir manda rejimi altına sokulması fikrine de mutlak karşı olduğu ortadadır.

Burada dikkati çeken önemli bir husus, İsmet İnönü'nün de Erzurum Kongresinin yapıldığı dönemde Amerikan Mandasını savunduğu gerçeğidir. Bu konuya İnönü bölümünde daha ayrıntılı değinilecektir.

### 2.1.1.3. SSCB ile İlişkiler

Kurtuluş Savaşı yıllarında önemli ölçüde para ve askeri malzeme desteği alınan Sovyetler ile iyi ilişkiler Atatürk'ün vefatına kadar değişmez olarak kabul ettiği ve uyguladığı dış politika ilkelerinden bir diğeridir (Yalın, 2021, s. 8). SSCB ile bu dönemde başlayan yakın ilişkilerin temelinde her iki tarafın da batı emperyalizmine karşı mücadele içinde bulunmalarının yattığı bilinmektedir. Bu husus, TBMM'nin uluslararası camiada adının duyulmasını sağlayan 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşmasında da ifadesini bulmuştur (Özkan, 2017, s. 58). Atatürk'ün SSCB ile ilişkilerinde Sovyet rejiminin Türkiye'ye dayatılması konusunda hassas davrandığı, konu hakkında mevcut hemen tüm kaynaklarda belirtilen bir husustur. Atatürk'ün *“Bizim Ruslarla olan münasebet ve muhadenetimiz ancak iki müstakil devletin ittifak ve ittihak esaslarıyla alakalıdır”* şeklindeki ifadesi bu konudaki temel dayanaklardan bir tanesidir (Karabıyık, t.y.). Behlül Özkan da Cumhuriyeti kuran kadroların komünizm ile ilişkilerinin problemli olduğundan bahsederek, 1930'lu yıllara kadar faaliyetini sürdüren Türkiye Komünist Partisi'nin daha sonra kapatıldığını, ancak komünizm karşıtlığının İkinci Dünya Savaşı sonunda tüm dünyada güç kazanmasıyla Türkiye'de komünizmle mücadelenin iç politikada belirleyici unsurlardan biri haline geldiğini anlatmaktadır (Özkan, 2017, s. 57). Bu itibarla Atatürk'ün SSCB ile ilişkilerini ideolojik bir yakınlaşmanın sonucu olarak değerlendirmek doğru değildir. Atatürk, Kurtuluş Savaşı sırasında Türkiye'nin ilk ve en önemli dış desteği konumundaki Sovyetlerle ilişkileri hem bölge barışı bağlamında hem de batı ile ilişkilerinde bir denge unsuru olarak telakki etmiştir.

1934 yazında Ankara'ya atanan dönemin İngiliz Büyükelçisi Sir Percy Loraine'in İngiliz Hükümetinin Türkiye ile İngiltere arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi arzusunun dile getirirken İngiltere'nin Türkiye'nin en yakın müttefiki Rusya ile ilişkilerinin aynı seviyede olmadığını ifade etmesi üzerine Atatürk'ün, *“eğer Londra, Türk-Rus ilişkilerini Türk-İngiliz ilişkileri önünde bir sorun olarak addediyor ise bu konuyu daha fazla konuşmakta gerek yoktur”* sözleriyle

terslemesi yine Atatürk dönemi Türk-Rus ilişkilerinin değerinin anlaşılması babında önemli bir anekdottur (Özkan, 2017, s. 58).

Bu durum, Atatürk'ün, TBMM'nin kurulduğu 23 Nisan 1923 yılından başlayarak ölümüne kadar her sene TBMM'nin açılışı vesilesiyle yaptığı konuşmalardan da anlaşılabilir. Genç Cumhuriyetin bir sene boyunca iç ve dış politikadaki gelişmelerinin bir özeti niteliğinde olan bu konuşmalarda birkaç istisna haricinde Atatürk'ün dış politika bağlamında SSCB ile ilişkilere mutlaka hemen her seferinde değindiği bilinmektedir (Uyanık, 2009). Anılan konuşmaların büyük bölümünde M. K. Atatürk'ün SSCB'den, "Kadim Dostumuz Rusya (1924 TBMM)", "Komşumuz ve Dostumuz SSCB (1925 TBMM)", "Dostumuz Sovyet Hükümeti (1928 TBMM)", "Büyük Dostumuz ve Komşumuz Sovyet Rusya (1930 TBMM)", "Büyük Dostumuz Sovyet Rusya (1931 TBMM)", "...mümtaz Sovyet heyetinin ziyareti ... iki memleket arasındaki münasebetlerin derin samimiyeti... (1933 TBMM)", "Sovyetlerle dostluğumuz her zamanki gibi sağlamdır ve içtendir (1935 CHP Büyük Kurultay konuşması)", "Karada ve denizde büyük komşumuz Sovyet Rusya ile aramızdaki on beş seneden beri her türlü tecrübeden geçmiş olan dostluğun .... (1936)" şeklinde ifadelerle bahsettiği görülmektedir. 1 Kasım 1927 tarihindeki konuşmasında Atatürk'ün SSCB'ye değinmediği anlaşılmakta, ancak bu durumun 11 Mart 1927'de Ankara'da iki ülke arasında Ticaret ve Seyrüseferin Antlaşması'nın imzalanmış olması çerçevesinde alışılmış bir şekilde iyi giden ilişkiler nedeniyle özel bir ilgiyle bahsedilme gereğinin duyulmamış olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Atatürk'ün 1934 ve 1935 TBMM açılış konuşmalarında da SSCB'ye değinmemiş olması esasen her iki konuşmada da dış politika bölümünün son derece kısa tutulması ve hiçbir ülkeye değinilmemiş olmasıyla açıklanmaktadır. Nitekim, aynı yıl yapılan CHP Kurultay konuşmasındaki uzun SSCB bölümü bu açığı kapatmış görünmektedir.

Bununla birlikte Atatürk'ün SSCB'den zaman zaman yükselen bazı aykırı seslere de gerekli tepkiyi verdiği bilinmektedir. Özellikle Stalin döneminin iç ve dış politika uygulamalarının Türkiye'de dönemin yetkilileri tarafından yakından takip edildiği mutlaklıdır. Bu bağlamda 1937 yılında Stalin'in Boğazlar ve Ardahan

ile ilgili bir demeci üzerine Ankara'daki dönemin Sovyet Büyükelçisi Lev Karakhan<sup>4</sup> ile görüşmek üzere bizzat SSCB Büyükelçiliğine giden Atatürk'ün bu konuya açıklık getirmek amacıyla Rus Büyükelçisini Stalin'le en kısa sürede temas etmeye zorladığı ve akabinde demecin amacını aştığı ve SSCB'nin Türkiye'den herhangi bir talebi olmadığı yolunda alınan yanıt üzerine Büyükelçilikten ayrıldığı rivayeti mevcuttur (Arıburnu, 1969, s. 205-207).

Atatürk'ün 1936'da Cumhuriyetin kuruluş yıldönümü vesilesiyle SSCB tarafından kendisine gönderilen kutlama mesajını Stalin yerine Yüksek Sovyet Prezidyum'u Başkanı Mihail Kalinin'in imzalamış olmasını da mesele yaptığı, bu konudaki rahatsızlığını SSCB Büyükelçisi Karakhan'a ilettiği keza bilinmektedir. Büyükelçinin Atatürk'ün hassasiyeti üzerine iki liderin görüşmeleri maksadıyla Dışişleri Bakanı Aras'ın Atatürk tarafından talimatlandırılması teklifinin, Atatürk'ün ilk adımın neden Türkiye'den gelmesi gerektiğini anlamadığı yanıtıyla geri çevirmesi, kurucu liderin dış politikada Türkiye'yi nasıl konumlandığının, eşitlik

<sup>4</sup> Lev Mihayiloviç Karakhan (1889-1937) 1934-1937 yılları arasında Ankara'da Büyükelçi olarak görev yapmış Sovyet diplomatıdır. Gürcistan doğumlu ve Ermeni asıllı olan Karakhan, 1898'de kurulan Rusya'daki ilk Marksist Parti olan Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ne (RSDRP) 1904 yılında üye olmuş ve hayatının sonuna kadar bu partide kalmıştır. Partinin, Vladimir Lenin ve Julius Martov'un fikir ayrılığı nedeniyle Bolşevik (çoğunluk olanlar) ve Menşevik (azınlıkta kalanlar) olarak ikiye ayrılmasıyla önce Menşevik kanatta yer alan ancak daha sonra Bolşevik kanata dahil olan Karakhan, 1917 Ekim Devrimi sırasında Devrimci Askeri Konseyi üyeliği yapmış, Brest-Litovsk görüşmelerine Lev Troçky ile katılmış, iki dönem Dışişleri Bakan Yardımcılığı yapmış, Türkiye'den önce Polonya ve Çin Büyükelçilikleri görevini yürütmüştür. 1937 yılında Ankara'daki görevinin sona ermesini müteakip döndüğü Moskova'da, Stalin'in 1937-39 yılları arasında yürüttüğü Büyük Terör (Bolshoi Teror) ya da Stalin Baskısı (Stalinskie Repressiy) olarak adlandırılan ve sadece 1937 yılı içerisinde 681.000 kişinin ölümüyle sonuçlanan süreçte Sovyet Devletini yıkmaya yönelik faşist oluşum içerisinde yer aldığı suçlamasıyla tutuklanmış ve kurşuna dizilerek öldürülmüştür. Karakhan'ın infazı ile ilgili olarak Kemal Arıburnu, Büyükelçinin Atatürk'ün, Stalin'in Boğazlar ve Ardahan ile ilgili açıklamaları üzerine Moskova'yı geri adım atmak durumunda bırakması nedeniyle ülkesine geri çağırıldığını, hatta Atatürk'ün kendisine Türkiye'ye iltica etmesi önerisinde bulunduğunu ileri sürmektedir. Ancak, bu iddiayı kanıtlayacak bir veri bulunmadığından esasen Rus Büyükelçiyi ölüme götüren sebebin kökeninde, Türkiye'deki bir olaydan ziyade kendisinin 1917 Devrimi sürecinde entelektüel ve bürokrat olarak ilerleyerek, askeri ve silahlı mücadeleden gelen Stalin ile farklı kulvarlarda gelişen siyasi yaşamında izlediği çizginin yattığı ihtimali daha akla yatkın gelmektedir. Stalin'in tüm iktidarı boyunca dönem dönem gerçekleştirdiği "temizlik" operasyonlarının muhtemelen en ağır olan 1937-39 döneminde muhalif olarak addedilen yüzbinler arasında Karakhan'ın belki Stalin tarafından bile değil, dönemin SSCB İçişleri Halk Komiseri olan Nikolai İvanoviç Yejov'un emriyle tutuklanmış ve öldürülmüş olma olasılığı da yok değildir. Üstelik 1940 yılında Yejov'un da Karakhan gibi aynı akıbete uğramış ve Stalin'in emriyle infaz edilmiş olması, SSCB'de o dönemde gerçekleştirilen tasfiye ve infaz işlemlerinin ardında mantıklı bir gerekçe ya da haklı sebeplerden ziyade muhalif bırakmama güdüsünün olduğunu düşündürmektedir.

prensibinde ne denli hassas olduğunun görülmesi açısından önemli bir ayrıntıdır. (Oda TV, 2019) Nitekim, Atatürk ve Stalin arasında aynı dönemde devlet başkanı oldukları 15 yıl boyunca herhangi bir görüşme gerçekleşmemiştir.

Sonuç itibarıyla Atatürk'ün Rusya'ya bakışını, ideolojik farklılıkların bütünüyle bilincinde olarak, bu durumun ilişkilerde herhangi bir dayatmaya izin vermeyecek biçimde ama karşı tarafın da gereksinim ve beklentilerinin ayırında olarak toprak ve nüfus bakımından büyük ve nihayetinde gerçekçi bir değerlendirme ile hemen her alanda kendisinden daha güçlü olan bu komşusuyla Türkiye Cumhuriyeti'nin eşitlik temelinde karşılıklı saygıya dayanan dostane ilişkiler kurulması ve korunması için çaba harcamak şeklinde özetlemek mümkündür.

#### 2.1.1.4. Barışçı Dış Politika

Yine Hüner Tuncer'in Atatürkçü dış politika ilkeleri sıralamasında yediye oturttuğu "barışçı dış politikanın" ise tam bağımsızlık anlayışını takip eden bir diğer unsur olması gerektiği düşünülmektedir. Atatürk'ün bu anlayışı *"Hariciyede dürüst ve açık olan siyasetimiz bilhassa sulh fikrine müstenittir. Beynelmilel herhangi bir meselemizi sulh vasıtalarıyla halletmeyi aramak bizim menfaat ve zihniyetimize uyan bir yoldur. Bu yol haricinde bir teklif karşısında kalmamak içindir ki, emniyet prensibine ve onun vasıtalarına çok ehemmiyet veriyoruz. Beynelmilel sulh havasının mahfuziyeti için, Türkiye Cumhuriyeti iktidarı dahilinde herhangi bir hizmetten geri kalmayacaktır"* (1 Kasım 1929 TBMM Açılış Konuşması) sözleriyle oldukça açık ve kapsamlı bir şekilde anlatılmaktadır. Bugün de Türk dış politikasının ülküsü olduğu iddia edilen "Yurtta Barış Dünyada Barış" ilkesinin, Cumhuriyetin kuruluş yıllarında inançla ve aktif bir biçimde uygulandığı görülmektedir. Bu ilkenin, her ne kadar bir savunma paktı olduğu iddia edilse de kuruluşundan bu yana açık ve örtülü uygulamalarının temelde ABD'nin çıkarlarını korumaya yönelik olduğu günümüzde tartışma dahi

götürmeyen NATO üyeliğinden sonra Türkiye için ne derece geçerli olduğu ise en azından sorgulamaya açıktır.<sup>5</sup>

### 2.1.2. Atatürk'ün Almanya ile İlişkilere Yaklaşımı

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya ile ilişkileri, İkinci Dünya Savaşı'nda ise bu kez Türkiye Cumhuriyeti'nin Almanya ile ilişkileri, savaşı takip eden dönemin şekillenmesinde her iki Türk devleti açısından da son derece belirleyici ve etkili olmuştur. İlk savaşta Almanlarla ittifak imparatorluğun sonunu getirirken, ikinci savaşta Almanlara verilen destek savaş sonu uluslararası ortamda yaşanan yalnızlığın büyük ölçüde müsebbibi olmuştur. Bu itibarla Atatürk ve İnönü'nün Almanya ile ilgili birbirinden ciddi şekilde ayrılan farklı yaklaşımlarının, her iki savaş sonrası Türkiye bakımından ortaya çıkan vaziyetin değerlendirilmesi bağlamında incelenmeye değer olduğu düşünülmektedir.

Atatürk'ün Almanya'ya bakış açısının İnönü'nün hissiyat ve değerlendirmelerinden değişik olduğu görülmektedir. Tarihçi İlber Ortaylı, Atatürk'ün Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle son döneminde ordudaki Alman komutanların varlığından rahatsız olduğunu, Alman etkisine karşı koymaya çalıştığını, henüz Birinci Dünya Savaşı'nın başında Almanların savaşı kazanamayacağını üstü konumundaki Liman von Sanders'e ve veliaht olduğu dönemde Almanya'ya yaptıkları gezi sırasında Vahdettin'e açıkça söylediğini belirtmektedir (Ortaylı, 2018, s. 180). Atatürk'ün Çanakkale Savaşı sırasında da komutası altında olduğu Liman von Sanders'in bazı emirlerinin hilafına hareket ettiği, ancak buradaki başarısını da zaten bağımsız karar alabilme becerisine borçlu olduğunu söylemek gerekmektedir.

Atatürk'ün Alman subaylar ile deneyiminin bir diğer ilginç noktası İkinci Dünya Savaşı boyunca Ankara'da Alman Büyükelçisi olarak görev yapmış ve Türkiye'nin bu süreçte Alman yanlısı bir siyaset izlemesine önemli ölçüde vesile

<sup>5</sup> Türkiye henüz NATO üyesi dahi olmadan 1950-1953 yılları arasındaki Kore Savaşına asker göndererek esasen Atatürk'ün "Yurtta Barış Dünyada Barış" ilkesini fiili olarak çiğnemiştir.

olmuş olan Baron Franz von Papen'i henüz Birinci Dünya Savaşı zamanından tanıyor olmasıdır. Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop'un Papen'i Ankara'ya 1938'de atmasına Atatürk'ün muvafakat vermediği bilinmektedir<sup>6</sup>. Atatürk'ün bu son derece isabetli kararından daha sonra İnönü döneminde dönülmesinin, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sırasında en azından belli bir süreçte izlediği dış politikanın şekillenmesinde etkili olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Tarihçi İlber Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nun son 40 yılına hâkim olan Alman nüfuzundan bahsederken, Almanya'nın 1880'lerden sonra silah ve zor kullanmadan ülke yöneticilerini ve kaynaklarını kontrol altına almasını yakın tarihin en önemli gelişmelerinden biri olarak nitelendirmekte, bunun dünyada 20. yüzyılda siyasi-ekonomik nüfuz kurma sisteminin ilk yapılarından biri olduğunu vurgulamaktadır (Ortaylı, 2018, s. 181).

Bu son derece yerinde ve haklı saptama, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'ye hâkim olan ABD nüfuzunun ve bunun gerçekleşmesine yol veren kadroların Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında nasıl bir siyasi atmosfer içinde yetiştikleri ve şekillendiklerini anlamak, bunun da ötesinde ülkeyi Atatürk'ün şiar edindiği tam bağımsızlıktan ayıran ve dış etkilere açık hale getiren siyasi kültürün kökeninin kavranması açısından oldukça önemlidir. Bu olgunun ortaya konulması, Atatürk'ün gerek Türkiye Cumhuriyeti'ni kurarken gerek 1923-1938 yılları arasında ülkeyi çağdaş dünyaya doğru yönlendirirken sistemi oluşturan temel prensiplerde ne kadar yalnız olduğunu ve kendinden sonraki Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile onun dönemindeki siyasi kadro ile ne kadar ayrı düşüklerinin anlaşılması bakımından da son derece çarpıcıdır. Dolayısıyla, Atatürk'ün şiarından çıkmadığını iddia etmesine rağmen, İnönü Türkiye'sinin

<sup>6</sup> Atatürk'ün von Papen'in Ankara'ya atanmasına, diplomatik teamüllere pek uymayan ve çok ender durumlarda rastlanır bir şekilde muvafakat vermemesi ilginçtir. Atatürk'ün bu kararı verirken von Papen'i, Yıldırım Orduları Komutanı Alman Liman von Sanders'in Kurmay Subaylığını yaptığı dönemde tanıyarak edindiği tecrübelerin ışığında ve muhtemelen von Papen'in Almanya'nın Viyana Büyükelçisi olduğu dönemde Avusturya'nın Almanya tarafından ilhak edilmesini ("Anschluss" -ilhak, bağlanma, ekleme-) sağlayan süreçte oynadığı rolün bilincinde olarak davrandığını tahmin etmek mümkündür. Atatürk'ün ölümünden sonra von Papen için Alman Dışişleri Bakanlığı tarafından iki kez daha muvafakatname istenmiş, İnönü ilkinde direnmişse de ikinci başvuruyu 19 Nisan 1939'da kabul etmiştir.

İkinci Dünya Savaşı sonunda Rus talepleri iddiası sonucunda nasıl ve neden batı ittifakına yönelmek zorunda kaldığı sorusunu yanıtlamak pek kolay olamamaktadır. Esasen Atatürk ve İnönü dönemleri arasında dünyayı okuma, Türkiye'nin uluslararası toplum içerisindeki yerini belirleme ve bağımsızlığını koruyabilme yöntemleri konusunda çok ciddi bir anlayış ve uygulama farkı olduğunu peşinen kabul etmek gerekmektedir. İkinci Dünya Savaşı'nın Türkiye bakımından sonuçlarını açıklayabilmek ancak bu perspektiften bakınca mümkün olabilmektedir.

### 2.1.3. Atatürk'ün Devlet Anlayışı

Atatürk'ün Cumhuriyet devrimleri kuşkusuz yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ni uluslararası normlarda çağdaş uygarlık seviyesine ulaştırmak ve bu anlamda adım adım demokrasiyi yerleştirmek için koşulları uygun hale getirmeyi amaçlamaktaydı (Yetkin, 2002, s. 600). Bu hedef doğrultusunda zaman zaman deneme yanılma yoluyla atılan bazı adımlardan vazgeçmek ya da ertelemek zorunda kalınmışsa da nihai amacın değişmediği kesindir. Bu itibarla, Atatürk döneminde iki kez çok partili sisteme geçme girişiminde bulunulmasına rağmen bu girişimlerden, toplumsal eğitim düzeyinin, siyaset ve bürokrasi kadrolarının niteliğinin ve seviyesinin çağdaş anlamda demokratik bir yapıyı devam ettirebilecek olgunluğa erişememiş olmasının görülmesi nedeniyle hüsrarla sonuçlanarak vazgeçilmiştir.<sup>7</sup> Ancak, bu girişimler dahi Atatürk'ün asıl amacının ne olduğu konusunda çok açık fikir vermektedir. Burada ilk akla gelen husus kuşkusuz İnönü'nün 1946 yılında çok partili rejime dönmesinin Atatürk'ün hedeflediği amacı kendisinin gerçekleştirdiği görüşüdür. Ancak, Atatürk döneminde başarısızlıkla sonuçlanan çok partili denemeler ile İnönü'nün başarılı

<sup>7</sup> 17 Kasım 1924 yılında kurulan ve kurucuları arasında Ali Fuat Cebesoy, Kazım Karabekir, Adnan Adıvar, Hüseyin Rauf Orbay gibi isimlerin bulunduğu Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) ile Atatürk'ün teşvikiyle Fethi Okyar tarafından 2 Ağustos 1930'da kurulan, Nuri Conker, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin Yurdakul gibi isimlerin yer aldığı Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) Atatürk dönemi çok parti denemelerinin iki örneğidir. TCF 5 Haziran 1925'de, SCF ise 17 Kasım 1930'de devrimlere karşı vaziyet almaları, siyasi kargaşaya yol açmaları ve toplumsal dengelerin, henüz çok partili bir yapıyı rejimi tehlikeye sokmadan demokratik anlayışla devam ettirmesi için tam anlamıyla oturmadiği kanaatiyle kapatılmışlardır.

olduğu iddia edilen çok partili sisteme geçişi arasında neden ve hedefler bakımından çok önemli farklılıklar mevcuttur. 1946'da Türkiye'nin çok partili düzene geçişi İkinci Dünya Savaşı'nın uluslararası sonuçlarının yarattığı bir zorlama nedeniyle mümkün olabilmıştır. Bu geçiş Türkiye'nin toplumsal, siyasi ve ekonomik şartlarının ortaya çıkardığı doğal ve bu nedenle de sonuçları sağlıklı olabilecek bir gelişmeden ziyade, uluslararası camiadaki yalnızlıktan bir an önce kurtulabilmek amacıyla dışarıdan dayatılan bir uygulamanın hayata geçirilmesi şeklinde gelişmiştir. Bu durumun sonuçları tamamen ayrı bir inceleme konusu olsa da nedeninin İkinci Dünya Savaşı sırasında İnönü Hükümetinin izlediği dış politika olması sebebiyle burada çok kısa şekilde değinilmesine gerek görülmüştür. Bu konu 1938-1950 gelişmeleri bölümünde tekrar ve daha geniş olarak ele alınacaktır.

Atatürk, bir yandan hayata geçirdiği devrimlere ve dolayısıyla çağdaşlaşmaya önem verir ve ülkenin siyasi yapısının demokratik nitelik kazanmasını isterken diğer taraftan kurumsallaşmış bir bürokrasi modelini de hayata geçirmek gayretindedir. Metin Heper "Türkiye'de Devlet Geleneği" adlı kitabında Atatürk'ün, kurulan yeni Cumhuriyet'in değerler sistemini benimsemiş ve bunun koruyucusu olacak bir bürokratik yapı kurmak istemişse de yaşadığı dönem boyunca bunu tam anlamıyla gerçekleştiremediğini hatta bürokrasinin bir seçkinler zümresine dönüştüğünü ve kendi anlayışını ya da yorumunu "Atatürkçülük" olarak uygulamaya soktuğundan bahsetmektedir. Heper, Atatürk'ün devlet geleneği ile bürokratik seçkinlerin devlet geleneğinin birbiriyle örtüşmediğini anlatmakta, özellikle Dışişleri Bakanlığının kadro yapısında Atatürk reformlarının 1930'lara kadar önemli bir etki yaratmadığını, bürokrat seçkinlerin kendi Atatürkçülük anlayışlarının savunuculuğunu üstlenerek siyasi kadrolar karşısında ast rolünü kabullenmediklerini anlatmaktadır (Heper, 2018).

Bu değerlendirmenin son derece önemli olduğu düşünülmektedir. Zira, Atatürk döneminin Başbakanı olan İsmet İnönü'nün siyasi bir kimlik taşımaktan çok Heper'in bürokrat seçkinler olarak tanımladığı gruba daha fazla uyduğu düşünülmektedir. Bu nedenle 1938'de Cumhurbaşkanı olduktan sonra İnönü'nün

temelde bu anlayışla devleti yönettiğini ve Atatürkçülük olarak kabul ya da lanse edilen uygulamaların gerçekte Atatürk'ün çizdiği yolun neden çok dışında kaldığını anlayabilmek için ufuk açıcı olduğu değerlendirilmektedir. Bu hususa da İnönü bölümünde bir kez daha değinilecektir.

## 2.2. İSMET İNÖNÜ DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASI

Şevket Süreyya Aydemir, 1 Kasım 1937'de Atatürk'ün talebiyle Başbakanlık görevinden alınan İsmet İnönü'nün, Atatürk'ün ölümünün ardından 11 Kasım 1938'de ülkenin ikinci Cumhurbaşkanı olarak seçilmesinin ve devlet başkanı sorumluluğunu almasının nedeninin “şartlar” olduğunu belirtmekte, İnönü'yü “Şartların Getirdiği Adam” olarak nitelendirmektedir (Aydemir 1987, s. 18). Kuşkusuz bu şartların içinde İsmet İnönü'nün Atatürk'ün talebiyle Eylül 1937'de Başbakanlık görevinden ayrılmış olmasına rağmen CHP içindeki gücünü ve etkisini koruyabilmiş olmasının, ordu ile temasını sürdürmesinin etkisinin bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. İsmet İnönü tüm iktidarı boyunca gerek parti ve parti üzerinden devlet bürokrasisi gerek savaş şartlarında ordu üzerindeki güç ve etkisini sonuna kadar kullanabilmiştir.

Bu çalışmanın giriş bölümünde de belirtildiği üzere, incelenen İnönü dönemi Türkiye'nin Kasım 1938 ve Mayıs 1950 yıllarını kapsamaktadır. Zira, İsmet İnönü'yü, Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren çekirdek yönetim ekibi içerisinde bulunan ve bunun neredeyse 18 yılında Başbakanlık dahil olmak üzere en üst mevkilerde görev yapmış olsa da bu dönemde mesaisini nihayetinde Atatürk'ün çizdiği genel çerçeve içerisinde ve O'nun maiyetinde yürütmüş bir devlet adamı olması nedeniyle bu süreçte tümüyle kendi politikalarını uygulamış bir siyasetçi olarak nitelendirmek zordur. Bu dönemde İnönü'yü daha ziyade çizilen yolda başarılı uygulamalarıyla ön plana çıkan iyi bir üst düzey bürokrat olarak tanımlamak daha doğru görünmektedir. Bununla birlikte bu süre zarfında Atatürk ile İnönü arasında özellikle dış politikaya ilişkin konularda ciddi görüş ayrılıklarının yaşandığını yadsımak mümkün değildir. Bunların bazılarını ilerleyen bölümlerde değinilecek olmakla birlikte bu aşamada bahse konu görüş ayrılıklarının

ekseriyetle Atatürk'ün uygun gördüğü ve doğru bulduğu şekilde çözümlendiğini de belirtmekte yarar vardır.

Bir önceki bölümde görüldüğü şekilde Atatürk dönemi Türk dış politikasını Atatürk'ün belirli prensipleri üzerinden değerlendirmek mümkün iken aynı okumayı İsmet İnönü dönemi için benzer şekilde gerçekleştirmek mümkün olamamaktadır. İnönü döneminde Türk dış politikasının belirli esaslar, ilkeler üzerinde oluşturulması yerine uluslararası gelişmelere bağlı olarak, dönemsel değişikliklerle farklı şekiller verilen bir yapıda geliştiği görülmektedir. Bu uygulamanın İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı son derece kaygan ve tehlikeli zeminin bir sonucu olduğu doğru olmakla birlikte Cumhurbaşkanı İnönü'nün bu süreçte özellikle dış politika yönetiminde kişisel tercihi olduğunu söylemek de yanlış değildir. 1938-1950 dönemi boyunca dış politika tümüyle Cumhurbaşkanı'nın yönetimi ve denetimi altındadır. Daha geniş bir anlatımla, 11 Kasım 1938 tarihi itibarıyla Türkiye'nin Cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturan İnönü'nün, 14 Mayıs 1950'de iktidarını Demokrat Partiye devredene kadar hemen her alanda devlet politikasının belirleyici ve birincil unsuru olduğu anlaşılmaktadır (Weisband, 2000, s. 17). Dış politikanın belirlenmesi ve yürütülmesi de kuşkusuz bu durumdan muaf değildir.

İsmet İnönü, tek parti rejiminde ülke yönetimini Milli Şef unvanıyla tek adam olarak kendi eline alırken, özellikle dış politikayı da meclis ve hükümetin üzerinde yegâne karar verici ve bunları ancak onay makamları olarak kullanan bir anlayışla yürütmüştür (Balcı, 2021, s. 88-91). İnönü'nün dış temsilciliklerden gelen tüm yazışmaların bir örneğinin eş zamanlı olarak Cumhurbaşkanlığına da iletilmesi talimatı verdiği bilinmektedir. (Dışişleri Bakanlığı'nın, anlam ve önemini son senelerde kaybetmiş olsa da bugün dahi halen geçerli bir kural olarak işleyen dış misyonlardan Merkeze -Dışişleri Bakanlığına- gelen ve Merkezden dış misyonlara giden kapalı -kripto- telgrafların bir örneklerinin Cumhurbaşkanlığı'na servis edilmesi uygulaması bu dönemden kalmadır.) Bu uygulama Cumhurbaşkanı'nın dış temsilcilikler tarafından iletilen her gelişme ve talepten, aynı zamanda merkezden çekilen tüm talimatlardan da eş zamanlı olarak

bilgisinin olması anlamına gelmektedir. Bu uygulama dahi İnönü'nün dış politikanın yürütülmesi konusunda kontrolün ne denli kendi elinde toplanmış olduğunun önemli göstergelerinden bir tanesidir. Nitekim, Dışişleri Bakanlığı İnönü'nün belirlediği siyaseti yürütmekten sorumlu iken TBMM Dışişleri Komisyonunun, Bakanlar Kurulunun hatta Meclis'in kendisinin bile onay makamı dışında herhangi bir anlam taşımadığı görülmektedir (Balcı, 2021, s. 89). Şükrü Saracoğlu, Numan Menemencioğlu gibi Dışişleri Bakanları kamuoyunca bilinen güçlü siyasetçiler olarak ön planda olsalar dahi kontrolün tamamen İnönü'nün elinde olduğu, Rusya'nın baskılarının arttığı dönemde Saracoğlu'nun, Alman yanlısı siyasetin müttefiklerde rahatsızlık mertebesine ulaştığı noktada ise Menemencioğlu'nun Dışişleri Bakanlığı'ndan süratle alınmasının, şikayet üzerine Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede'nin derhal Ankara'ya çekilmesi gibi uygulamaların Cumhurbaşkanlığı kararlarıyla yapıldığı bilinen gerçeklerdir (Gerede, 2020, s. 636). İnönü'nün dönem dönem fikrine saygı gösterdiği kişiler olduğu, bu bağlamda 1939 İngiltere-Fransa-Türkiye Üçlü İttifak Antlaşması'nın imzalanmasında önemli rolü olan, bir dönem Londra Büyükelçisi olarak görev yapan Fethi Okyar gibi isimlerin tavsiyelerini dinlemekle birlikte nihai kararın her zaman İnönü tarafından verildiği de yine bilinen hususlardandır (Weisband, 2000, s. 52).

İsmet İnönü'nün devletin en tepesinde bulunan karar verici olarak çalışma tarzına ve anlayışına ilişkin bir fikir edinebilmek bakımından bir diğer önemli görülen nokta, İnönü'nün Birinci Dünya Savaşı yıllarında uzunca bir süre, Atatürk'ün hakkında son derece olumsuz kanaatlerini çeşitli vesilelerle ifade ettiği Enver Paşa'nın emrinde çalıştığı döneme ilişkin bazı verilerdir. Enver Paşa'nın İsmet İnönü'ye ilişkin çok olumlu görüşlere sahip olduğu yazılmaktadır (Aydemir, 2021, s. 78-79). Aydemir, İnönü'nün, Atatürk ve Kazım Karabekir'in Alman askeri otoritesine karşı şiddetle tavır aldıkları bir dönemde bunun aksi yönünde tutumuyla Alman subaylarla dahi uyumlu çalışabildiğinden, hatta Enver Paşa'nın Alman üst düzey subayların aralarındaki anlaşmazlıklar hakkında bilgi sahibi olabilmek için o dönem Binbaşı rütbesinde olan İnönü'den faydalandığından söz etmektedir (Aydemir, 2020, s. 98).

Ordu'nun Alman generallere teslim edilmesine tümüyle karşı olan Atatürk'ün, bir önceki bölümde bahsedildiği üzere, en başından beri Almanların Birinci Dünya Savaşı'nı kazanamayacakları yönündeki görüşleri isabetli çıkmış ancak dinlenmemiştir. Kazım Karabekir'in Alman karşıtlığı ise Bağdat cephesine gönderilmesine yol açmıştır. İnönü için ise Alman subaylar ile geçirdiği evre terfi ve liyakat nişanı taltifiyle sonuçlanmıştır (Aydemir, 2021, s. 81). İsmet İnönü, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Yönetiminin Almanlara verilen ölçsüz yetkiyi yadırgadığını ancak 1960'larda söyleyebilmiş olması ilginçtir (Aydemir, 2021, s. 83). İnönü'nün Almanya ve Almanlar ile yakın ilişkisi ya da ilgisi hayatının sonraki dönemlerinde de devam etmiştir. Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Franz von Papen ile yakınlığı, Hitler ile mektuplaşması, Hitler'in von Papen vasıtasıyla öğrendiği İnönü'nün kimya merakı nedeniyle kendisine hediye olarak Almanya'dan bir kimya laboratuvarı göndermesi ve bunun Çankaya köşküne Prof. Dr. Ahmet Refik Bekman tarafından kurulması gibi bazı ayrıntılar bu alaka ve yakınlığı gözler önüne sermektedir (Aşır, 2013).

Bu noktada Osmanlı İmparatorluğu'nun son 40 yılına damga vuran Almanya'nın gerek orduda gerek sivil bürokraside ciddi izler bıraktığını tekrar hatırlatmak yerinde olacaktır. Kurtuluş Savaşı sonrası kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin hem askeri hem sivil devlet kadroları ağırlıklı olarak bu kişilerden oluşmuştur. Bu durumun İkinci Dünya Savaşı sırasında izlenen Alman yanlısı dış politikanın nedeninin kavranabilmesi açısından önemli olduğu değerlendirilmektedir. Nitekim, Alman ordularının Rusya içerisinde ilerledikleri dönemde Türkiye'de Turancılık akımının, Birinci Dünya Savaşı'nda yaşanan Enver Paşa faciasına rağmen, nasıl yeniden canlanabildiği, Alman Hükümetinin kendi çıkarları doğrultusunda bu anlayışı nasıl kullanabildiği sorularının yanıtı muhtemelen buradadır.

İlber Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman etkisinin tam olarak yerleştiği dönemin II. Abdülhamit'in iktidarına tekabül ettiğini açıklamakta, Padişahın, İngiltere'nin tüm Avrupa'yı Osmanlı karşıtlığına yönelttiği inancının, Fransa ve Rusya'nın imparatorluk topraklarını parçalama niyetinde olduğu

kanısının, Osmanlı Devleti'ni Almanya'ya yanaştırmakta kendisini mecbur hissetmesine hatta tek seçenek olarak görmesine yol açtığını anlatmaktadır (Ortaylı, 2018, s. 47-72). Bu “zorunlu hissetme, başka seçenek olmaması” argümanının İkinci Dünya Savaşı ertesinde Rus baskısı nedeniyle İnönü Hükümetinin ABD'ye ve NATO'ya yönelme mecburiyetini açıklaması ile benzerliği ilgi çekicidir.

Çöküş halindeki İmparatorluğun yaşam umudunu Almanya'da görenlerin sadece II. Abdülhamit olmadığı, İttihat Terakki Cemiyeti'nin yurt dışı heyetlerinden bazıları, Jön Türkler dahil olmak üzere dönemin askeri ve bürokrat kesimi ile aydın olarak nitelendirilebilecek önemli bir bölümünün de bu yaklaşımı paylaştığı görülmektedir (Ortaylı, 2018, s. 73). Bu durum, yukarıda da belirtildiği üzere, İkinci Dünya Savaşının özellikle ilk döneminde Türkiye'de beliren aşırı Alman taraftarlığını ve hükümet çevrelerinde Almanya'nın galibiyetine olan sarsılmaz inancı da bir ölçüde açıklamaya olanak vermektedir.

İkinci Dünya Savaşında İnönü Hükümeti'nin Atatürk'ün dış politika çizgisini tamamen terk ederek, Osmanlı'nın son dönem dış politikasına benzer bir şekilde büyük güçler arasındaki güç mücadelesi içinde kendisine güvenli bir mevzii bulma çabası, Kurtuluş Savaşı dönemi İngiliz veya Amerikan mandası altına girmek yönündeki fikir ve arayışları da akla getirmektedir. Atatürk'ün şiddetle karşı çıktığı bu düşüncelerin zamanında İnönü tarafından bir çözüm yolu olarak görülmüş olması dikkat çekicidir. İşgal yıllarında İsmet İnönü Kazım Karabekir'e yazdığı bir mektupta açıkça Amerikan Mandasını tek çare olarak gördüğünü belirtmektedir (Atay, 2017, s. 223-224). Bu husus daha sonraları Kazım Karabekir'in anılarında da ortaya konulmuş hatta mektubun orijinali yayınlanmıştır. Atatürk'ün en yakın silah ve çalışma arkadaşı olduğu özellikle resmi tarih yazınında vurgulanan İsmet İnönü'nün dahi başlangıçta ABD mandası taraftarı olduğu Atatürk ve İnönü dönemlerini birbirinin devamı olarak değerlendiren yaklaşımın taraftarlarınca pek fazla dikkate alınmamaktadır.

İsmet İnönü'nün Lozan Konferansı sırasında alınan bazı kararlara ilişkin zamanında bir bölüm TBMM üyeleri tarafından da eleştirildiği hatta özellikle birinci tur görüşmelerden sonra kararların reddedilmesi ve İnönü'nün heyet başkanlığından alınması olasılığının dahi gündeme geldiği, ancak Atatürk'ün devreye girmesiyle muhalif kanadın etkinliğinin zayıfladığı bilinmektedir (İnönü, 2020, s. 365-372).

Üzerinde tartışmalar yapılan çok sayıda meseleden bir tanesi Boğazlara ilişkin karar olup ayrıntıları ilgi çekicidir. Lozan Antlaşması'nın ilk tur görüşmeleri sırasında Boğazlara ilişkin uygulamanın nasıl olması gerektiği konusunda üç ayrı görüş ortaya konulmuştur. Müttefikler, tam geçiş serbestisi, askerlikten tecrit ve kontrol önerirken SSCB, kesin Türk egemenliği, harp gemilerine ve askeri uçaklara kapalılık esasını savunmuş, Türkiye ise askerlikten tecrit ve kontrolden vazgeçilmek şartıyla İstanbul ve Marmara'nın güvenliği kaydına bağlı geçiş serbestisi formülünü benimsemiştir (Erkin, 1968, s. 55). İsmet İnönü başkanlığındaki Türk heyetinin esasen Türkiye'nin Boğazlar üzerinde tam egemenliğini savunan Rus tezini desteklemesi beklenirken tam tersine kendisine bazı kısıtlamalar getiren ve müttefiklerin yaklaşımı olarak anılan, ancak esasen İngilizler tarafından oluşturulan öneriye daha yakın bir tezi savunmalarını anlamak pek kolay değildir. Yabancı gazetelerde bu durum konferanstaki dönemin SSCB Dışişleri Bakanı Georgy Vasilyevich Chicherin başında fes ile karikatürize edilirken, Türk'ten fazla Türk olarak nitelendirilmiştir (İşçi, 2023, s. 629). F.C. Erkin bu tutumu, İnönü'nün Rusya'ya güvensizliği ile açıklar ve hak verirken esasen Konferans heyetlerinde de bu durumun hayretle karşılandığını anlatmaktan geri duramamaktadır. Lozan Konferansı'ndaki bu ilginç tavır konusunda Niyazi Berkes ise bu durumu İnönü'nün Rus karşıtlığıyla birlikte Konferans Başkanı İngiliz Lord Curzon'un İnönü üzerindeki tesiri ile açıklamaktadır (Berkes, 2020, s. 483-491). Hatta Berkes biraz daha ileri giderek İnönü'nün benzer bir hayranlığı Almanya'nın Ankara Büyükelçisi von Pappen'e de duyduğunu savunarak, İnönü açısından von Pappen ve Curzon'un ortak noktalarının, asilzade unvanlarının yanı sıra Türkiye'nin Avrupa'daki emperyalist güçler ve Sovyet Rusya arasında bir çatışma durumunda nerede duracağını

belirlemesi konusundaki görüşleri olduğunu belirtmektedir (Berkes, 2020, s. 183). Konu Rusya olduğunda İsmet İnönü'nün gerek İkinci Dünya Savaşı öncesinde İngiltere'ye yanaşması gerek savaş sırasında Rusya'ya saldırdığında Almanya'nın yanında yer alması ve gerekse savaş sonunda yine Rusya'ya karşı ABD'nin güdümüne girmesine bakıldığında bu görüşte belli ölçülerde haklılık payı olabileceği akla gelmektedir.

Öte yandan, 1936 yılında imzalanan Montrö Antlaşması'nda Türkiye'nin Lozan'da ortaya koyduğu kendi tezlerinin ne kadar ötesinde kazanımlar elde ettiğine bakıldığında Atatürk ile İnönü'nün dış politika konularına yaklaşımlarındaki farklılığın Boğazlar meselesi üzerinden de kolaylıkla görülebildiği kanaatine varılmaktadır.

Sonuç olarak, İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı dönemi olan 1938-1950 yılları arasında Türkiye'nin özellikle dış politikanın saptanması ve yürütülmesinde Atatürk dönemi ile karşılaştırıldığında ciddi farklılıklar olduğu görülmektedir. Bu farklılığın dönemin gelişmelerinden kaynaklanan zorunlu bir sapma mı yoksa ideolojik bir ayrımın neden olduğu bilinçli bir değişim mi olduğu sorusunu yanıtlamak elbette kolay değildir. Ancak, Atatürk'ün özellikle son yıllarında İnönü ile dış politikaya yaklaşımlarında ortaya çıkan belirgin farklılıklar ikinci seçeneğin daha güçlü olabileceği düşüncesini doğurmaktadır.

### 3. BÖLÜM

## 1938 – 1945 DIŞ POLİTİKA GELİŞMELERİ

Milli Şef dönemi dış politikasını genel hatlarıyla dört ayrı safhada incelemenin doğru olabileceği düşünülmektedir. Bu dönemleri kabaca, 1939-1941 arasında İngiltere ve Fransa'ya, 1941-1943 yılları arasında Almanya'ya, 1943-1945 arasında yeniden müttefiklere ve son olarak 1945'ten itibaren tümüyle ABD'ye yönelme olarak sınıflandırmak mümkündür. Kuşkusuz verilen tarih aralıkları bıçak kesiği değişimlerin yaşandığı dönemler olmaktan ziyade Türk dış politikasının belli bir yöne eğiliminin ağırlık kazandığı ya da kazanmaya başladığı süreçleri tanımlamaktadır. Bu nedenle değişimin tek bir gelişmeden çok birbirini etkileyen ve tetikleyen olaylar zincirinin sonunda ortaya çıkan farklı siyasi yönelimler olduğunu söylemek gerekmektedir.

Bu anlayışla ilk evre, İkinci Dünya Savaşına giden gelişmelerin hız kazandığı, Atatürk'ün 1938 sonunda vefatının ardından İnönü Hükümetinin İngiltere ve Fransa olarak telakki ettiği batı ülkelerine müzahir bir dış politika anlayışına yöneldiği dönemdir. Ancak bu yapılırken 1920'lerin başından beri öncelikli ve yakın temas içerisinde olunan SSCB'nin de -bu ülkeyle ilişkilerde 1930'ların sonuna doğru yaşanan zorlanmaya rağmen- bir şekilde yeni oluşuma dahil edilmesi gayreti içerisinde olduğunu belirtmek gerekmektedir. Gösterilen çabalara rağmen, gerek Atatürk sonrası Türkiye'sinde değişen dış siyaset anlayışı, aynı zamanda İnönü Hükümetlerinin değişen uluslararası siyaseti algılama şekli, gerek Avrupa'daki gelişmeler ve buna bağlı Rusya'nın ortaya çıkan farklı güvenlik endişelerinden kaynaklanan sebeplerle Türkiye'nin hem yeni hem eski dostlarla bir birlik oluşturabilmesi mümkün olamamış, gelişmeler sonucu Rusya'ya bir anlamda sırt çevrilerek batıya yönelinmiştir. Bu kararın Avrupa'da Almanya ve İtalya'dan yükselen faşizme karşı bir güvence arayışının sonucu olduğu açıktır. Bu süreçte güvence, esas olarak İngiltere ve yanı sıra Fransa'nın himayesinde aranmıştır.

İkinci dönem ise İngiltere'ye olan itimadın, Fransa'nın Mayıs 1940'ta Alman ordularınca çok kısa bir zamanda işgal edilmesiyle birlikte sarsılmaya başladığı dönemdir. Bu süre içerisinde İngiltere ve Fransa'dan beklenen silah yardımlarının gerçekleşmediğini de belirtmekte yarar vardır. İngiltere ile bu anlamda yaşanan güven bunalımı, Almanya'nın Balkan hareketinin sonucunda savaşın kendi sınırlarına dayanmasıyla Türkiye'nin farklı bir arayışa girmesine yol açmıştır. Söz konusu arayış Haziran 1941'de imzalanan Türkiye-Almanya Dostluk Antlaşmasıyla son bulmuştur. Bu dönemde her ne kadar İngiltere ve Fransa ile müttefiklik ilişkilerinin devam ettiği varsayılsa da fiiliyatta İnönü Hükümetinin SSCB'nin ve komünizmin Avrupa ve dolayısıyla da Türkiye için tehdit haline dönüşmesinin önünde Almanya'yı bir güvence olarak gördüğü ve müttefiklerle bu konuda görüş ayrılığı içerisinde olduğu çok açıktır. Diğer taraftan bir paradoks olarak nitelendirilebilecek olsa da İnönü Hükümeti, Almanya ile dostluğu, Türkiye'nin Alman ordularının işgaline uğramamasının teminatı olarak değerlendirmiştir. Ancak bu dönem Türkiye'de de Nazi hayranlığının özellikle siyaset ve bürokrasi çevrelerinde güçlendiği ve yaygınlaştığı evre olmuştur.

Üçüncü dönem, Şubat 1943'te Sovyetlerin Stalingrad Zaferi'nden sonra bu kez Almanya'nın savaşı kazanacağına olan sarsılmaz inancın kaybolmaya başladığı, tekrar müttefiklere yönelindiği ve bu bağlamda bir taraftan da Sovyetlerle ilişkileri yeniden canlandırma çabalarının hız kazandığı, ancak aynı zamanda Almanların kesin yenilgisinden ve Sovyetlerin zaferinden endişe edilen evredir. İnönü Hükümetinin dış politikadaki bu değerlendirmesi savaşın sonuna yaklaşılan süreçte Türkiye'nin uluslararası camiada giderek yalnızlaşmasına da neden olmuştur.

Son dönem ise savaş sonunda, Almanya ile 1941'den sonra yaşanan yakınlaşma nedeniyle SSCB nezdinde yitirilen güvenin, üstelik tüm çabalara rağmen onarılamayan ikili ilişkilerin ve bunun getirdiği kaygıların yanı sıra, ülke içinde de savaşın ekonomi üzerindeki olumsuz etkisiyle gelişen muhalif siyasi hareketlenmeye karşı yaratılan bilinçli bir komünizm ve Rus tehdidi algısını da

kullanmak suretiyle, savaş sonrası Avrupa'sında ağırlığını giderek daha fazla hissettirmeye başlayan ABD'ye 1945 ve sonrasında yönelinen dördüncü evredir.

Aşağıda bahse konu evreler biraz daha ayrıntılı incelenmeye, dış politikadaki yön değiştirmelere neden olan gelişmelere değinilmeye gayret edilecektir.

### **3.1. 1938-1941 DÖNEMİ / FRANSA VE İNGİLTERE İLE YAKINLAŞMA**

Cumhuriyetin henüz kuruluş yıllarında emperyalizme karşı mücadele ortak görüşü temelinde SSCB ile başlayan dostluk ilişkileri 1921 tarihli Moskova ve 1925 tarihli Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşmalarıyla hukuki zemin kazanmıştır. Kurtuluş Savaşı'nın zaferle sonuçlandırılmasında verdiği maddi ve uluslararası düzeydeki siyasi destekle önemli rol oynayan SSCB'ye karşı Türkiye de özellikle Atatürk döneminde, bu ülkenin güvenlik endişelerine halel getirmeyecek politikalar izlemeye gayret etmiştir. Bu çerçevede 1938 sonuna kadar SSCB, Türk dış politikasının öncelikli ülkesi olarak algılanmış, dış politikada atılan hemen her adımda SSCB'nin onay ve desteği alınmaya özen gösterilmiş ya da açıklık ve şeffaflık içerisinde uluslararası gelişmelere ilişkin izlenen politikalar hakkında bilgi verilerek iki ülke arasındaki güven ortamının devamı sağlanmıştır.

1936 Montrö Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Türkiye ve SSCB arasındaki ilişkilerin 1920'ler ve 1930'ların ilk yarısındaki yakınlıktan adım adım uzaklaştığı iddia edilmektedir (Balcı, 2021, s. 75). Ancak, SSCB'nin her ne kadar Montrö'den tam anlamıyla memnun olduğu söylenemese ve Montrö sonrası Türkiye ile Boğazların silahlandırılmasına ilişkin ayrı bir sözleşme yapma isteği hayata geçirilememiş olsa da Montrö Antlaşması nedeniyle SSCB-Türkiye ilişkilerinin bozulmaya başladığını iddia etmek gerçeklerle çok fazla bağdaşmamaktadır. Sovyetlerin kendileri için öncelikli mesele olan güney sınırlarının güvenliğine ilişkin 1936 Türkiye'sini bir tehdit olarak algılamaları söz konusu değildir. Kaldı ki Montrö'nün hemen her aşamasında Türk ve Sovyet yetkililerinin yakın teması sürmüştür. Dönemin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü

Aras'ın, Montrö'nün hazırlandığı süreçte dahi SSCB ile işbirliği içerisinde olmaya özen gösterdiği, bu bağlamda Almanların Ren bölgesine yeniden asker sokma kararı üzerine Londra'da yapılan Milletler Cemiyeti toplantısından istifade ederek Türkiye'nin Boğazlar rejimini değiştirmek üzere zemini müsait bulduğunda konuyu ilk olarak Rus Dışişleri Komiseri Maksim Litvinov ve Romen karşıtı Nikolae Titulescu ile görüştüğü ve yardımlarını istediği, bilahare Cenevre'de toplantının yeri ve başkanı hususunda bir taraftan İngiliz ama diğer taraftan da Rus muhatabıyla anlaşmaya vardığı, Aras'ın bizatihi kendisi tarafından anılarında belirtilmektedir (Aras,1945, s. 125-127). Bu hususu, döneme ilişkin Dışişleri Bakanlığının arşiv (henüz tamamı araştırmacılara açılmamış olsa da) kaynaklarına dayanarak farklı veriler çerçevesinde araştırmacı-akademisyen Onur İşçi de doğrulamakta, Montrö sonrasında Türkiye-SSCB ortaklığının bozulmadığını ve Sovyetlerin Türkiye'yi müttefik olarak algılamaya devam ettiğini vurgulamaktadır (İşçi, 2019, s. 3). Dolayısıyla Sovyetlerin Türkiye'yi giderek bir tehdit kaynağı olarak görmeye başlamaları ancak Atatürk dönemi sonrasına rastlamaktadır.

Atatürk'ün ölümüne kadar gerek Türkiye'nin dış politika uygulamalarının gerek uluslararası gelişmelerin iki ülke ilişkilerinde bir soğukluk yaşanmasına ya da bir güven bunalımına sürüklenmesine imkân tanımadığı bir vakıadır. Bir diğer ifadeyle, 13. Yüzyıldaki Moğol istilasından bu yana tarih boyunca Rusya'nın en önemli hassasiyeti olagelen dış güvenlik tehdidinin bu dönem boyunca Türkiye'den, bu bağlamda özellikle Boğazlar ve Karadeniz yönünden algılanmaması, Türkiye-SSCB ilişkilerinin 1930'ların sonuna kadar dostane götürülebilmesinin ana nedeni olmuştur. Birinci Dünya Savaşı başında İstanbul Hükümeti'nin tarafsızlık açıklamasına rağmen, Ağustos 1914'te Alman savaş gemileri olan Goeben ve Breslau (daha sonra Yavuz ve Midilli olarak isimleri değiştirilen) zırhlılarının komutanı Wilhelm Anton Souchon'a gizli bir emirle Karadeniz'deki Rus donanmasına savaş ilan etmeksizin saldırı emri veren Enver Paşa'nın bu tasarrufunun, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na 2 Kasım 1914'te savaş açması ve İmparatorluğu Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu yanında savaşa müdahil olması sonucunu getirdiği dikkate alındığında Rusya'nın

Karadeniz güvenliğine verdiği önemin ve bunun Türkiye üzerindeki sonuçlarının anlaşılması bakımından önemlidir (Vandov, 2014, s. 25-26).

Türkiye'nin, Sovyetlerle ilişkileri olabildiği ölçüde bozmadan 1939'da İngiltere ve Fransa ile ittifak arayışına girmesine Mussolini İtalya'sının yayılmacı politikasının neden olduğu bilinmektedir (Balcı, 2021, s. 91-93). İtalya'nın henüz 1935 yılında Habeşistan'ı işgali ve 1936 yılında Ege'deki Oniki adayı silahlandırmaya başlaması kuşkusuz Türkiye'yi, Birinci Dünya Savaşı tecrübesinin de ışığında, İtalya'nın olası yeni hedeflerinden biri olma endişesiyle yeni bir güvence aramak düşüncesiyle adım adım bu yöne itmiştir. Aşağıda ayrıntılı olarak değinilecek olan Nyon Konferansı bu değişimin ilk işaretlerinden olmakla birlikte Türk Hükümetinin o dönemki dış politika anlayışı ve uygulaması, Türkiye-Rusya ilişkileri bağlamında Atatürk ve İnönü'nün yaklaşımlarının farklılığının anlaşılması noktasında da önemli ve iyi bir örnek teşkil etmektedir.

### **3.1.1. Nyon Konferansı**

10-14 Eylül 1937 tarihleri arasında, İspanya iç savaşındaki karşıt taraflara bir yanda SSCB ve İngiltere, diğer yanda İtalya ve Almanya tarafından yapılan yardımlar nedeniyle Akdeniz'in gerek havadan gerek denizden ve özellikle de denizaltından deniz ticaretine yönelik giderek artan saldırılara sahne olması sonucunda bu durumun Akdeniz'e kıyıdaş ülkeler tarafından mümkün mertebe önlenmesi maksadıyla Fransa ve İngiltere'nin öncülüğünde Nyon'da uluslararası bir Konferans düzenlenmesine karar verilmiştir. Öncelikli olarak, İspanya iç savaşına karşı Akdeniz havzasında tarafsızlığın sağlanmasının hedef alındığı Konferansa, İngiltere ve Fransa'nın yanı sıra SSCB, Yugoslavya, Bulgaristan, Romanya, Yunanistan ve Mısır'la birlikte, özellikle boğazlar civarındaki denizaltı faaliyetlerinden duyduğu endişe nedeniyle Türkiye de aktif olarak iştirak etmiştir. Türkiye'yi dönemin Dışişleri Bakanı Tefik Rüşdü Aras'ın temsil ettiği uluslararası toplantıya İtalya, doğrudan suçlanmamasına ve Akdeniz'deki saldırılar genel bir ifadeyle "korsanlık" olarak nitelendirilmesine karşın Almanya'yla birlikte katılımdan sarfınazar etmiştir.

İnönü'nün başlangıçtan itibaren konferansa fiilen iştirak etmeden önce İtalyanlarla görüşme konusunda ısrarcı olması, bunun önüne geçemeyip toplantı esnasında özellikle denizaltılara ilişkin alınacak tedbirler konusunda da İtalya'yı tahrik edecek bir unsura yer verilmesine itiraz edilmesi yönünde verdiği talimatlara karşın Aras'ın Atatürk'ün onayıyla antlaşmayı imzalaması kısa bir süre sonra Atatürk ve İnönü arasında gerginliğe sebep olmuş ve konu İnönü'nün Başbakanlıktan alınması ile neticelenmiştir<sup>8</sup> (Belenli, 2021). Türkiye'nin konferansa katılma sebeplerinin başında esasen İtalyan denizaltıların Çanakkale boğazı civarındaki faaliyetleri gelmektedir. Burada vuku bulan denizaltı saldırılarının İspanya'daki iç savaşta sağ milliyetçi Franco'nun karşıtı cumhuriyetçi komünist cepheye Ruslar tarafından gönderilen yardımların taşındığı gemilere yönelik olduğu bilinen bir durumdur. Dolayısıyla, İnönü'nün alınacak fiili tedbirlere karşı duruşunun bir taraftan Türkiye'nin hasmane bir tavırla İtalya'yı ürkütmemesi yönünde düşünülmüş bir hamle olarak anlaşılması olasıyken, diğer taraftan Türk hükümetinin Rus gemilerinin İtalyan denizaltıları tarafından vurulmasına fazlaca bir tepki gösterilmesine ya da önlem alınmasına gerek duymadığı şeklinde değerlendirilmesi de pekâlâ mümkündür.

Bu perspektiften bakıldığında Atatürk'ün Aras'a İnönü'ye rağmen verdiği onayın Türkiye'nin uluslararası dengeleri ve yönelimleri doğru gözeten, aynı zamanda Rusya'nın endişelerini de dikkate alan dış siyasetinin bir yansıması olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim, Atatürk ve İnönü'nün dış politika uygulamaları arasındaki bu fark ilerleyen yıllarda SSCB'nin neden Türkiye'yi güvenilir bir dost ülke olmaktan şüphe ile yaklaşılan hatta düşmanca faaliyetlere destek veren bir komşu statüsüne koyduğunun açıklanması bakımından önemli addedilmektedir.

---

<sup>8</sup> Dışişleri Bakanı Tefik Rüşdü Aras'ın Nyon Konferansında hükümetin kararlarına aykırı hareket ettiği kanaatinde olan İsmet İnönü bu tavrı unutmayarak Cumhurbaşkanı olduğu gün Aras'ı görevden alarak yerine Şükrü Saracoğlu'nu atayacaktır (Aydemir, 2021, s. 25-26).

### 3.1.2. İngiltere ve Fransa ile İttifak

Almanya'nın 1936 yılında, 28 Haziran 1919'da imzalanan Versay Antlaşmasının hilafına Ren bölgesini yeniden silahlandırma kararı alması, 1938'de Avusturya'yı ilhakı, bilahare Çekoslovakya'yı tehdit etmesi ile gerginleşen uluslararası ortam Avrupa'da yeni cepheleşmelere neden olurken Türkiye'yi de dış politikada durumunu gözden geçirmeye, bu bağlamda topraklarına olası bir saldırıyı engellemek ya da böyle bir durumda tek başına kalmamak düşüncesiyle ittifaklara katılmak üzere yeni adımlar atmaya zorlamıştır. 1939 senesi Türk dış politikasına bakıldığında, Avrupa'daki gelişmelere bağlı olarak hızlı tavır değişiklikleri gösteren bir endişe ve bocalama dönemine girildiği görülmektedir. İleride daha ayrıntılı ele alınacağı üzere, özellikle SSCB ile ilişkilerdeki bozulma ve bunun yarattığı endişeyle bu ülkeye karşı yapılan birbiriyle tutarsız hamlelerin Türkiye'nin savaş sonunda yalnızlaşmasının başlıca nedenlerinden biri olduğu görülmektedir.

Türkiye, Lozan'dan arta kalan, İngiltere ile mevcut Musul sorununu 1926 Ankara Antlaşması'yla, Fransa ile süregelen Hatay meselesini ise Atatürk'ün kararlı tutumuyla ölümünün ardından da olsa nihayet 1939 yılında çözüme kavuşturmuştur. Bu tarihten sonra Türkiye her iki ülke ile siyasi, ekonomik ve askeri alanlarda yakınlaşma çabası içerisine girmiştir. Bu duruma kuşkusuz, 29 Eylül 1938'deki Münih Anlaşması neticesinde Südet bölgesi (Sudetenland)<sup>9</sup> kendisine bırakılmış olmasına rağmen Almanya'nın bununla yetinmeyip Şubat 1939'ta Çekoslovakya'nın bütününü işgali ve Nisan ayında İtalya'nın Arnavutluk'a girmesiyle Avrupa'daki savaş havasının giderek daha da ağırlaşması neden olmuştur. Söz konusu gelişmeler, savaşın sınırlarına yaklaşma tehlikesini sezinleyen İnönü'nün yeni kurulan hükümetinin vakit kaybetmeden Fransa ve İngiltere'nin güvencesine yönelme seçeneğine sarılmasına neden olmuştur.

<sup>9</sup> Südet bölgesi, eski Çekoslovakya'nın öncelikle Südet Almanlarının yaşadığı kuzey, güney ve batı bölgelerinin tarihi Almanca adı olup, Almanca konuşan bölge halkı Orta Çağ'dan beri Bohemya, Moravya ve Çek Silezya'nın sınır bölgelerinde hüküm sürmekte idiler.

Diğer taraftan İngiltere ve Fransa'nın görünürde SSCB'yi de Almanya'ya karşı yanlarına çekmek amacıyla Moskova'da yürüttükleri görüşmelerin sonuçsuz kalması hatta istenilenin tam tersi yönde Stalin'in, batının Almanya ve SSCB'yi karşı karşıya getirme amacıyla oldukları yönündeki inancının pekişmesi nedeniyle bu girişimin bütünüyle çökmesi, bilahare 1939 Ağustos ayında iki ülkenin Polonya'yı paylaşmak fikri üzerinde anlaşmaları ve Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı'nı<sup>10</sup> imzalamaları, Avrupa'daki cepheleşmede Türkiye'nin beklediğinden tamamen farklı ve yeni bir durumu ortaya çıkartmıştır.

Bu gelişmelerin, esasen Kurtuluş Savaşı'ndan beri yakın temasta olunan, ancak İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasıyla birlikte Türk dış politikasındaki özellikli yerini kaybetmeye başlayan SSCB ile ilişkilerin geleceği konusunda Türkiye'yi de şaşırttığı ve ikilem içerisinde bırakarak İngiltere ve Fransa'ya yönelinen bir zamanda tekrar SSCB nezdinde de harekete geçmeye ittiği anlaşılmaktadır. Oysa, bugün geriye bakıldığında Almanya ve SSCB'nin, Fransa ve İngiltere'nin samimiyetsiz tutumu karşısında yakınlaşmalarını bir sürpriz şeklinde nitelendirmenin çok da anlamlı olmadığı ortaya çıkmaktadır. Zira, Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminden dört yıl gibi kısa bir zaman sonra, henüz 1922'de SSCB ve Almanya arasında imzalanan Rapallo Antlaşması<sup>11</sup>, Sovyetlerin iç savaş sırasında Çarlık kuvvetlerine destek veren İngiltere, Fransa ve hatta ABD'ye güvenmediğinin ve bir denge unsuru olarak, anılan emperyalist cepheye karşı savaşta ağır bir yenilgiye uğramış olan Almanya ile ilişki kurmakta yarar gördüğünü kanıtlamaktadır (Roberts, 2019, s. 626). Hatta Rapallo Antlaşmasının gizli tutulan ve sonradan ortaya çıkan -Versay Antlaşması koşullarına aykırı- bazı maddelerinde, Alman askerlerinin SSCB topraklarında eğitim görmesi ve bazı askeri donanımlarının temin edilmesini içerdiğinin bilindiği bir süreçte, temel nedenleri farklı da olsa iki ülkenin bu kez Molotov-Ribbentrop Paktını

<sup>10</sup> 23 Ağustos 1939 tarihinde Moskova'da SSCB ve Almanya arasında imzalanan saldırmazlık paktı ya da iki ülkenin dönemin dışişleri bakanlarının adıyla anılan Molotov– Ribbentrop

<sup>11</sup> Rapallo Antlaşması, I. Dünya Savaşı'ndan sonra SSCB ve Alman Weimar Cumhuriyeti arasında İtalya'nın Rapallo kentinde 16 Nisan 1922 tarihinde imzalanan ve Rusya'daki ihtilal sonrasında Sovyet Hükümeti ile 1918'de Alman İmparatorluğu (yanı sıra Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgaristan Krallığı) ile imzaladığı Brest-Litovsk Antlaşmasının şartlarını da geçersiz kılan antlaşmadır.

imzalamalarının tarihin akışı içerisinde çok da aykırı olarak görülmemektedir. SSCB'yi Almanya'nın yanına iten unsur, Rus devlet yapısının adeta karakteristik özelliği haline dönüşen güvenlik endişesiyle birlikte batıya, bu bağlamda temelde İngiltere'ye duyulan güvensizlik olmuştur. Kaldı ki İngiltere ve Fransa'nın Çekoslovakya'ya verdikleri tüm güvencelere karşın Eylül 1938'de imzalanan Münih Antlaşması'yla Almanya'nın Südet bölgesini ilhakını kabullenmeleri, Ruslardaki güvensizliği derinleştiren ve Avrupa'yı İkinci Dünya Savaşına götüren kırılma noktalarından belki de en önemlisidir (Yalın, 2021, s. 14). Rusların, İngiltere ve Fransa'nın Almanya'yı giderek SSCB topraklarına yönlendirdikleri kanaatini edindikleri bu tarihten itibaren iki ülke nezdinde süren görüşmeleri kesmeseler de kendi güvenliklerini sağlamak maksadıyla farklı bir strateji geliştirme yolunu seçtikleri anlaşılmaktadır. Bu nazariyeden bakınca Türk Hariciyesinde hâkim görüş olan, SSCB'nin yayılmacı düşünceyle ve toprak paylaşımını hedefleyen bir amaçla Almanya ile yakınlaştığı iddiasının (Erkin, 1968, s. 155). pek de doğru olmadığı, bundan ziyade Rusların münhasıran kendi güvenlikleri için bu adımı attığı ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla henüz savaşın başlangıcında Türk hariciyesinin gelişmeleri çok doğru okuyamadığı ve özellikle Rusya'ya karşı mevcut önyargının etkisi altında kaldığı görülmektedir.

SSCB'nin Almanya ile Ağustos 1939'da antlaşmaya varması üzerine, hatta diğer bir ifadeyle, bu antlaşmaya rağmen, Rusya ile bir şekilde yeni bir ikili antlaşma zemini arayan İnönü Hükümeti'nin bu aşamada Atatürk dönemi ile kıyaslandığında ciddi bir handikap ile yola çıkmak durumunda kaldığını belirtmek gerekmektedir. Şöyle ki; İnönü'nün 11 Kasım 1938 tarihindeki ilk icraatı Atatürk'ün değişmez Dışişleri Bakanı olarak bilinen Tefik Rüştü Aras'ı (ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'yı) görevden almak olmuştur (Yetkin, 2002, s. 37). Kuşkusuz Aras ve Kaya'nın görevden alınmalarında, her ikisinin de İnönü'nün 1937'de Atatürk tarafından Başbakanlıktan alınmasını takiben İnönü'nün devlet çarkı ve Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) içindeki etkisini azaltmaya çalışmaları, özellikle de Atatürk'ün hastalığının ağırlaştığı günlerde Cumhurbaşkanlığı için alternatif aday arayışına girmiş olmalarının etkisi büyüktür. Hatta Aras'ın bu dönemde İnönü'ye Washington Büyükelçiliğini önermesinin İnönü tarafından hiç affedilmediği ileri

sürülmektedir (Dikerdem, 1989, s. 29). Kaldı ki Aras'ın, Atatürk ve İnönü arasında başta Nyon Konferansı sırasında ortaya çıkan farklı yaklaşım başta olmak üzere, dış politika konularında ciddi görüş ayrılıkları olduğu bilinmektedir. Nitekim Aras, Türkiye'nin dış politikasına ilişkin anı ve değerlendirmelerini içeren "Görüşlerim" adlı kitabında, 1942 yılında Londra Büyükelçiliği görevi dönüşünde ülkesinde gördüklerinin kendisini İnönü'den biraz daha uzaklaştırdığını bizzat ifade etmektedir (Aras, 1968, s. 2). Bu ifadeyi, İnönü'nün Atatürk'ün dış politikasından ayrılma olarak okumak çok da yanlış olmayacaktır. Aras bununla da yetinmeyerek, 11 Kasım 1938'de TBMM tarafından seçilen yeni Cumhurbaşkanı'nın devlet işlerinin planlama ve yönetilmesinde kendi tavrını derhal ortaya koyduğunu, Türkiye Cumhuriyeti'nin idaresinde birbirlerini takip etmelerine rağmen, Atatürk ve İnönü'nün çok farklı karakterde kişiliklere sahip olmaları nedeniyle bu dönemleri Atatürk ve İnönü devri olarak ikiye ayırmak gerektiğini ifade etmektedir (Aras, 1968, s. 208).

Özellikle Aras'ın Dışişleri Bakanlığı görevinden alınmasıyla Atatürk döneminin dış politikadaki belirleyici ilkelerinden biri olan Rusya ile dostluktan da bir anlamda uzaklaşıldığını söylemek mümkündür (Yalın, 2021, s. 8). Zira Aras, Türkiye'nin her dönem SSCB ile iyi ilişkiler kurması taraftarı olan Türk siyasetçileri arasında başta gelen isimlerden biri olma özelliğine sahiptir (Berkes, 2020, s. 314-315). Yukarıda da değinildiği üzere, 1936 yılında imzalanan Montrö Antlaşması Sovyetleri tam anlamıyla tatmin etmemiş olsa ve Moskova'nın Ankara ile Boğazlara ilişkin ayrı bir ittifak antlaşması imzalamak arzusunda olduğu bilinse dahi, o dönemde Dışişleri Bakanı olarak Tefik Rüşdü Aras'ın varlığı ilişkilerin zarar görmesini ve soğumasını engelleyen önemli faktörlerden bir tanesi olmuştur (Balci, 2021, s. 75). Örneğin, Montrö Konferansı sırasında Aras'ın, Rus karşıtını, bir Türk-Alman yakınlaşmasının imkansızlığına ikna ederken Türkiye'nin tam tersine Alman saldırganlığına karşı oluşturulacak bir koalisyonda yer almayı istediğini belirtmesi, Türkiye'nin o dönem Avrupa'da gelişen olaylara oldukça farklı baktığını ortaya koyan önemli ayrıntılardan bir tanesidir (İşçi, 2019, s. 4).

Türkiye’de İnönü ile başlayan anlayış değişikliğini Sovyet Hükümetinin fark etmemiş olması mümkün değildir. Nyon Konferansı’nın hemen ardından 1 Kasım 1937’de Atatürk’ün direktifiyle İnönü’den boşalan Başbakanlık mevkiine Celal Bayar getirilmiştir. Bu tarihten hemen hemen iki sene sonra, İnönü’nün, Aras ve Kaya gibi ilk etapta olmasa da 25 Ocak 1939’da Bayar’ı da Başbakanlık’tan almasının, ayrıca Atatürk’ün yakınındaki Kılıç Ali, Hüsrev Gerede, Hasan Rıza Soyak gibi isimleri de 26 Mart 1939 tarihinde yapılan genel seçimlerde milletvekilliğine aday göstermeyerek TBMM’den uzaklaştırmasını (Yetkin, 2002, s. 37-38), kuruluş yıllarından beri Türk iç siyasetini oldukça yakından takip eden Ankara’daki Rus diplomatlarının fark etmemiş ve bu kararları Türkiye’deki köklü değişime ilişkin bir gösterge olarak değerlendirmemiş olmalarını varsaymak gerçekçi veya akılcı bir yaklaşım olmayacaktır. Nitekim, 1935-1939 yılları arasında Moskova Büyükelçisi olarak görev yapan Zekai Apaydın<sup>12</sup> 16 Kasım 1938 tarihinde Ankara’ya gönderdiği şifreli telgrafta, dönemin SSCB Dışişleri Bakanı (Dışişleri Halklar Komiseri) Maksim Litvinov ile Atatürk’ün cenaze töreni vesilesiyle Türkiye’ye giden SSCB heyeti için teşekkür etmek maksadıyla yaptığı görüşme sırasında Litvinov’un kendisine, Tevfik Rüştü Aras’ın Londra’ya, Şükrü Kaya’nın Paris’e Büyükelçi olarak atanacakları, Fethi Okyar’ın ise Dışişleri Bakanlığı’na getirileceği yolunda Londra kaynaklı haberlerin doğruluğunu sorduğunu, kendisinin ise bunlara ihtimal vermediğini belirttiğini yazmaktadır. (Litvinov’un Aras ile ilgili istihbaratının doğru olduğu sonradan ortaya çıkmıştır) Dışişleri Bakanı’nın Şükrü Saracoğlu olarak belirlendiğini ifade eden Apaydın, Litvinov’un buna memnun olduğunu belirtmektedir. Apaydın görüşmede Litvinov’un, İnönü’nün Atatürk döneminde izlenen devletçilik politikasına devam edip etmeyeceğini de sorduğunu, buna olumlu yanıt verdiğini kaydetmektedir.<sup>13</sup> Sadece bu görüşme dahi Sovyet yetkililerinin Türkiye’de Atatürk’ün vefatından

<sup>12</sup> Zekai Apaydın: 1924 – 1935 yıllarında farklı tarihlerde Tarım Bakanlığı, Bayındırlık Bakanlığı ve Milli Savunma Bakanlığı görevlerinde bulunmuş, 1924-25 yıllarında Londra, 1925-27 ve 1935-39 yıllarında iki kez Moskova Büyükelçiliği yapmış, 1939 yılında İnönü ile 2. Dünya Savaşı ile ilgili fikir ayrılıkları nedeniyle emekli olmuştur.

<sup>13</sup> T.C. Moskova Büyükelçiliği’nin Ankara’ya gönderdiği 16.11.1938 tarih ve 260 sayılı şifreli telgrafı.

sonraki gelişmeleri hiç kuşku yok ki yakından ve ilgiyle izlemekte olduklarının açık göstergelerinden bir tanesidir.

Moskova Büyükelçisi Apaydın'ın yukarıdaki telgrafından bir gün önce (15 Kasım 1938) Ankara'ya gönderdiği şifreli telgrafta, İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı olarak seçilmesinin SSCB Hükümetince büyük bir ilgi, takdir, sevgi ve güven hisleriyle izlendiğini, Molotovve Litvinov'un, uluslararası alanda saygın bir yeri olan İnönü'nün Türk-Sovyet ilişkileri için bir teminat olduğunu vurguladıklarını belirttiği ve bazı olumlu gazete yorumlarına yer verdiği görülmektedir.<sup>14</sup> Şüphesiz söz konusu ifadeler, bu dönemde ilişkilerin bozulmasını veya değişmesini arzu etmeyen Sovyet liderliğinin esasen diplomatik lisanla beklentilerini dile getirmiş olmalarından daha fazla bir anlam taşımamaktadır.

İtalya'nın 1936 yılından itibaren Ege'deki 12 adaları silahlandırmaya başlamasının Türkiye'nin Fransa ve İngiltere ile yakınlaşma çabalarının birincil nedeni olduğuna yukarıda değinilmişti. Keza, İsmet İnönü'nün 1937 yılında yapılan Nyon Konferansı sırasında İtalya'yı ürkütmemek ve anlaşmaya imza konulmasından önce İtalya'nın görüşlerinin alınması şeklinde bazı itirazlarda bulunduğu ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'a doğrudan talimat vermesi nedeniyle Atatürk ile gerginlik yaşayarak Başbakanlıktan ayrılmak durumunda kaldığından da bahsedilmişti. 1937'de İtalya'yı ürkütmekten çekinen ve İngiltere ile Fransa'nın girişimi olan Nyon Konferansı sonuçlarına çekince ile yaklaşan İsmet İnönü'nün bu kez 7 Nisan 1939'da İtalya'nın Arnavutluk'u işgali üzerine Fransa ve İngiltere ile ilişkilerin geliştirilmesini hükümetinin temel dış siyaseti olarak belirleme noktasına gelmiş olması dikkat çekicidir (Balci, 2021, s. 92). Bu ayrıntıyı Atatürk'ün dış politikadaki uzak görüşlülüğünün bir göstergesi ya da tam tersi, İnönü'nün gidişatı doğru bir şekilde değerlendirmedeki yetersizliği olarak okumak mümkündür.

<sup>14</sup> T.C. Moskova Büyükelçiliği'nin Ankara'ya gönderdiği 15.11.1938 tarih ve 258 sayılı şifreli telgrafı

Bir dönüm noktası olarak telakki edilen bu politika değişikliği, Türkiye'nin Atatürk döneminde riayet edilen tarafsızlık ve askeri ittifaklara dahil olmama anlayışının da bırakılmasına neden olmuştur (Balci, 2021, s. 93). Bir anlamda, 1939 Nisan'ında doruğa çıkan İtalya endişesinin, Türkiye'nin 1952 yılında NATO üyeliğiyle sonuçlanan ve Atatürk'ün "tarafsız barışçı politika" ile "güvenlik politikasının bölgesel ittifaklar sistemine oturtulması" düşüncesine dayalı dış politika anlayışının da terk edilmesine yol açtığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Bu yeni dış politika yönelimi sonucunda Türkiye ilk merhalede, 12 Mayıs 1939 tarihinde İngiltere ile Akdeniz'de olası bir çatışma durumunda karşılıklı yardımı öngören Türkiye – İngiltere Ortak Deklarasyonu'nu imzalamıştır.

Dış gelişmeler ve buna paralel olarak İnönü'nün Atatürk dönemi ile kıyaslandığında açıkça görülen farklı dış politika anlayışı nedeniyle Türk Hükümeti, hızla batı ittifakına doğru meylederek Fransa ve İngiltere ile ittifak görüşmelerini başlatırken bir taraftan da doğuda SSCB ile salt bu nedenle ortaya çıkabilecek bir gerginliği önlemek amacıyla, bizzat Cumhurbaşkanı İnönü'nün talimatıyla, Türkiye ve Rusya arasında karşılıklı yardım antlaşması imzalamak üzere Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu'nu Moskova'ya göndermiştir.

Bu çerçevede, Atatürk döneminin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'tan koltuğu devralan Şükrü Saracoğlu 1939 Eylül'ünde, beraberinde Cevat Açıkalın<sup>15</sup>, Feridun Cemal Erkin<sup>16</sup> ve Abdullah Zeki Polar'dan<sup>17</sup> oluşan bir heyetle Türkiye ve Rusya arasında karşılıklı yardım antlaşması imzalamak üzere Moskova'ya gitmişlerdir. 23 Ağustos 1939 tarihinde SSCB'nin Almanya ile bir

<sup>15</sup> Cevat Açıkalın, 1938 yılında Hatay meselesi ile ilgili Türk-Fransız görüşmelerinde yer alan Orgeneral Asım Gündüz'ün heyetinde diplomatik uzman sıfatıyla yer alan, 1940 yılında Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreter Birinci Yardımcılığı, Ağustos 1942-Ağustos 1943 arası Moskova Büyükelçisi, Ağustos 1943'te Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu tarafından Dışişleri Genel Sekreterliği'ne getirilen diplomat.

<sup>16</sup> Feridun Cemal Erkin, Dışişleri Bakanlığı Ticaret, İktisat ve Siyasi Daireler Umum Müdürlüğü, Umumi Kâtip Siyasi Müşavirliği, Umumi Katipliği, Birleşmiş Milletler San Francisco Konferansı Baş delegeliği (1945), Roma (1947-1948), Washington (1948-1955), Madrid (1955-1957), Paris (1957-1960), Londra (1960-1962) Büyükelçilikleri ve 1962-65 yılları arasında Dışişleri Bakanlığı yapan Türk diplomat

<sup>17</sup> Abdullah Zeki Polar, 1939 yılında Dışişleri Bakanlığı Özel Kalem Müdürlüğünde görevli daha sonra 1957-1961 yılları arasında Helsinki Büyükelçisi olarak görev yapan Türk diplomat.

saldırmazlık antlaşması imzalamış olmasının Türkiye'nin bu hareketlenmesinde payı olduğu yukarıda vurgulanmıştı. Anılan tarihlerde Rus yetkililerin Moskova'da bulunan Alman Dışişleri Bakanı Joachim von Ribbentrop ile devam etmekte olan görüşmeleri nedeniyle uzunca bir süre Moskova'da vakit doldurmak durumunda kalan Saracoğlu ve ekibi Eylül ayının son günlerinde başlayan görüşmelerden bir sonuç elde edememişlerdir. Saracoğlu-Molotov görüşmelerinin sonuçsuz kalmasına ilişkin çok çeşitli nedenlerden tamamen bağımsız olarak Türk heyetinin Moskova ziyaretinin Türkiye'nin bundan sonraki dış politikasının şekillenmesine önemli etkileri olduğunu belirtmekte yarar vardır. Gerek o dönem Dışişleri Bakanı olan ve daha sonra Başbakanlığa getirilecek olan Saracoğlu'nun gerek ilerleyen yıllarda önce Dışişleri Müsteşarı ardından Dışişleri Bakanlığı koltuğuna oturacak olan Feridun Cemal Erkin'in şiddetli Rus aleyhtarı siyasi görüşe sahip olmalarında 1939 Eylül ayında Moskova'da geçirilen sürenin ve uzayan görüşmelerin mi etkisinin olduğu yoksa zaten çok önceden bu anlayışta olup olmadıklarını söylemek güçtür. Ancak, Moskova'daki görüşmelerin üzerinden henüz bir yıl bile geçmeden, 22 Haziran 1940'ta Almanların Barbarossa Harekatıyla Rus topraklarına saldırı başlattığı haberini öğrenen Dışişleri Bakanı Saracoğlu'nun sevinçten dans ettiği (İşçi, 2019, s. 73), Feridun Cemal Erkin'in ise 1945 yazında Dışişleri Müsteşar Yardımcısı olduğu dönemde, Ankara'da İngiliz sefaretinde Büyükelçi Maurice Peterson'un verdiği bir akşam yemeğinde Tevfik Rüştü Aras'ın da eski Londra Büyükelçisi sıfatıyla kendisi ile birlikte davetli olduğunu gördüğünde İngiliz sefirine, Aras'la birlikte aynı mekanda olmaktan haz duymadığını, Aras'ın bir Rus casusu olduğunu söylemesi (Toker, 2020, s. 64), adı geçenlerin Rusya'ya bakışlarının anlaşılması bakımından önemli görülen ayrıntılardır.<sup>18</sup> Kuşkusuz Erkin'in yabancı bir diplomata eski Bakanını şikâyet etmesinin kişisel ahlaki değerler ve mesleki etik kuralları açısından değerlendirilmesi de ayrı bir husustur. Hazal Yalın, Feridun Cemal Erkin'in

<sup>18</sup> Bu konuya Yalın Hazal da kitabında değinmektedir. Ancak, anekdot aktarılırken Feridun Cemal Erkin yerine sehven Nurullah Esat Sümer yazıldığı görülmektedir. (Yalın, 2021, p. 169) Hazal, Erkin'in bir başka yemekte Rus Büyükelçisi Vıngradov ile o tarihlerde (1946 Şubat) Dışişleri Bakan Vekilliği'ni yürütmekte olan Nurullah Esat Sümer'in samimi ilişkisini İngiliz Büyükelçisi Sir Maurice Peterson ve Büyükelçilik Müsteşarı Knox Helm ile çekiştirdiğini, Erkin'in kendi anılarına atfen aktarmaktadır (Yalın, 2021, s. 170-171). Erkin'in daha önce Aras'ı komünistlikle suçlarken aynı şekilde Sümer'i de yine komünist taraftarlığı ile itham etmesi dikkat çekicidir.

Türkiye'nin ABD ve diğer emperyalist güçlerle Osmanlı döneminde olduğu gibi yeniden sömürge niteliğinde ilişkilere girmesinin başlıca sorumlularından biri olduğunu belirtmekte beis görmemektedir (Yalın, 2021, s. 14).

### 3.1.2.1. Molotof-Saracoğlu Görüşmesi

Moskova'daki Türk Büyükelçiliğinden 1 Ekim 1939 tarihinde Ankara'ya gönderilen ve Molotof-Saracoğlu görüşmelerini anlatan şifreli telgrafın özetlendiği dosya notunda, Stalin'le yapılan ilk günlük toplantıya ait raporda, görüşmenin henüz başında bizzat Stalin tarafından bazı taleplerde bulunulduğu kaydedilmektedir. Bu çerçevede Stalin'in kendi el yazısı ile yazdığı notlara atfen SSCB'nin, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile imzalamayı öngördüğü üçlü İttifak Antlaşmasına ilişkin özellikle İngiltere'nin Romanya ve Yunanistan için verdiği garantiler kapsamında Türkiye'nin taahhütlerinden vazgeçmesini, ayrıca SSCB ile İngiltere ve Fransa arasında bir savaş durumunda Türk-İngiliz-Fransız Antlaşmasının hükümsüz kalmasını istediği anlaşılmaktadır. Görüşmelerde Saracoğlu tarafından bu tekliflere karşılık olarak Sovyetlerin de İngiliz ve Fransızlara karşı aynı çekinceyi koymaları şartının getirildiği, Rus tarafının bir Almanya rezervi koymak istediği, ancak bundan bilahare vazgeçtiği görülmektedir. Başbakan Saydam için hazırlanan nottan, ilk günlük müzakerelerin sonunda Rus yetkililerin, boğazlar rejiminde yapılmasını istedikleri değişiklikleri içeren bir teklif verdikleri, ancak Saracoğlu'nun yardımlaşma paktı ile boğazlar konusunun birbirine bağlı ele alınmasına kesin bir dille karşı çıktığı, Rus tarafının teklifin boğazlar üzerinde Türk egemenliğine hanel getirecek bir husus bulunmadığı yönündeki teminatlarına rağmen durumda bir değişiklik olmadığı, sonuçta Stalin'in boğazlara ilişkin tekliflerini geri çekerek, "bu kez yalnız paktı imzalayalım" ifadesiyle ilk gün görüşmelerin bitirildiği anlaşılmaktadır.

Anılan dosya notunda Başbakan Refik Saydam'ın verdiği talimat çerçevesinde Stalin'in üzerinde ısrar ettiği savaş durumunda tarafsızlık ile ilgili tekliflerin Hükümet tarafından uygun görüldüğü, Alman rezervi ve boğazlar

meselesine ilişkin Saracoğlu'nun tavrının ise yerinde değerlendirildiğinin bildirildiği belirtilmektedir.

13 Ekim 1939 tarihli yine Moskova Büyükelçiliği'nin şifreli telgrafına atıfta bulunulan aynı dosya notunun devamında, ikinci tur görüşmelerde Sovyet tarafının Saracoğlu'nun sunduğu taslak Yardımlaşma Paktı metnini itirazsız okuduktan sonra Almanya tarafından yapılan bir müdahale neticesinde metne bir şerh koymak durumunda olduklarını beyan ettikleri kaydedilmektedir. Dosya notundan, Saracoğlu'nun bu beyana itirazına karşılık Rus heyetine başkanlık eden Başbakan Vyacheslav Molotov'un alınan yanıtı Hükümetine ileteceğini bildirmekle yetindiği, ardından yine Molotov'un "ihtiyatlı" bir üslupla boğazlar meselesini tekrar gündeme getirdiği, Türkiye'nin boğazlar üzerindeki haklarını nasıl kullanacağını bilmek istediklerini, bu meselenin ileride ele alınacağına dair bir ön antlaşma yapmanın mümkün olup olamayacağını ve sözlü bir teminat verilip verilemeyeceğini sorduğu, Saracoğlu'nun tüm bunlara olumsuz yanıt vermesi üzerine Molotov'un meselenin hiç konuşulmamış olmasını rica etmesiyle görüşmenin sonlandığı görülmektedir.

16 Ekim 1939 tarihinde Moskova Büyükelçiliği'nden alınan bir diğer şifreli telgrafa dayanılarak hazırlanan dosya notunun bu bölümünde, müzakerelerin son gününde Sovyet tarafının yine boğazlar meselesini gündeme getirdiği, taleplerinin uluslararası bir anlaşma ile değiştirilmesi imkansız bir takım hususlar olmadığından bahisle bunların derhal reddedilmeyerek Hükümete danışılmasını rica ettikleri, Molotov'un bir müzakere zemini oluşması için bu esasın tespit edilmesinin kendileri açısından zorunlu olduğunu vurguladığı kaydedilmektedir.

Saracoğlu'nun Molotov'un bu çıkışı karşısında teklifin Ankara'da yapılması gerektiğini ifade ederek, bu önerilerin kabulü durumunda yardımlaşma paktının imzalanacağı varsayımında bulunup bulunamayacağını sorduğu, Molotov'un ise yanıt olarak Alman çekincesinin de antlaşmaya derç edilmesi gerektiğini ve birinci maddenin daraltılması ihtiyacını dile getirdiği belirtilen dosya notunda, bunun üzerine Saracoğlu'nun üzerinde anlaşmaya varılan hiçbir nokta göremediğini,

buna karşılık anlaşılamayan pek çok husus bulunduğunu, bu durumda paktı imzalama imkanı bulunmadığı kanaatine vardığını belirttiği bildirilmektedir.

Bu vaziyete rağmen Molotov'un Türk-Sovyet dostluğunun hiçbir zaman azalmayacağını ifade etmiş olması ve bu ifadenin Moskova Büyükelçiliği'nin telgrafında yer alması dikkat çekicidir.

Bugünden geriye bakıldığında Saracoğlu'nun ziyaretinin Avrupa'da geniş çaplı bir savaşın başlamasına çok az bir zaman kala yapıldığı ve bu görüşmelerde, İngiltere ve Fransa'nın Almanya'ya karşı oluşturdukları birliğe ısrarla SSCB'yi dahil etmek istemedikleri bir ortamda Rusların, Türkiye'nin de İngiltere ve Fransa ile yakınlaşması karşısında özellikle güney cephesinden gelebilecek bir tehdide karşı önlem alma çabası içerisinde oldukları anlaşılmaktadır. İngiltere ve Fransa'nın Sovyetler ile uzlaşmayan tutumlarının Türk-Rus ilişkilerini de baltaladığı ortadadır (Özkan, 2017, s. 59).

Diğer taraftan Türkiye'nin henüz Moskova'daki görüşmelerin sonucu beklenmeden 19 Ekim 1939'da İngiltere ve Fransa ile Üçlü İttifak Antlaşmasını imzalamasının Ruslar tarafından ilerisi için not edilmediğini düşünmek de safdillik olacaktır.

Sonuç itibarıyla Türkiye'nin, İngiltere ve Fransa ile başlatmış olduğu müzakereler ve SSCB'nin Almanya ile imzaladığı Saldırmazlık Paktı, Moskova görüşmelerinde iki ülkenin uluslararası yükümlülükleri nedeniyle ortak bir zeminde buluşmalarını güçleştirmiş hatta imkânsız hale sokmuştur (Özkan, 2017, s. 59).

Saracoğlu'nun temaslarına ilişkin notların incelenmesi sonrasında göze çarpan muhtemelen önemli olarak nitelendirilebilecek olan bir diğer nokta, Rus tarafının özellikle Boğazlara ilişkin Türkiye'nin olası tasarrufları hususunda bir güvensizlik duyduğu ve bir şekilde bu konuda bazı güvenceler aradığı gerçeğidir. Burada Rusların iki gerekçesinin olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan ilkinin, Türkiye'nin askeri kapasitesinin bir kriz anında Boğazlar üzerinde tamamen

hakimiyet sağlamasının mümkün olmadığının değerlendirilmesi olduğu düşünülmektedir. İkinci gerekçenin ise Türkiye'deki Hükümet değişiminin Sovyet yönetiminde bir güven eksikliği yarattığı gerçeğidir ki bu durum Türkiye'nin askeri kapasitesi yeterli olsa dahi Moskova Hükümeti açısından konuya yaklaşımın değişmeyeceğini göstermektedir. Aynı şekilde Türk Heyeti'nin de Rusya'ya yaklaşım ve bu ülkeye ilişkin değerlendirmelerinde, örneğin Tefik Rüşti Aras başkanlığında olabilecek bir heyete kıyasla çok daha değişik bir düşünce yapısında oldukları fark edilmektedir. Nitekim, o dönem Dışişleri Bakanlığı Siyasi Daire Başkanı olan, yukarıda değinildiği üzere daha sonra Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı (Ekim 1945 – Ağustos 1947) ve Dışişleri Bakanı (Nisan 1962 – Şubat 1965) olarak da görev yapacak olan Feridun Cemal Erkin'in<sup>19</sup> söz konusu görüşmelere ilişkin Rus tarafının zihinlerindeki gerçek amaç olarak nitelendirdiği hususları sıralarken kullandığı dil bunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Erkin'e göre Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile bir ittifak antlaşması imzalaması fikri esasen SSCB Dışişleri Bakan Yardımcısı Potemkin'in 1939 bahar aylarında Ankara'da yaptığı görüşmeler neticesinde ve Türkiye'nin o tarihlerde İngiltere ve Fransa ile müzakere ettiği üçlü ittifak antlaşmasına benzer bir antlaşmanın iki ülke arasında da yapılması düşüncesinden ortaya çıkmıştır (Erkin, 1968, s. 135). Aynı dönemde SSCB'nin İngiltere ve Fransa ile de bir müzakere süreci içerisinde olduğu bilinmektedir. Erkin, Potemkin'in ve bilahare Saracoğlu'nu Moskova'ya davet edecek olan SSCB'nin dönemin Ankara Büyükelçisi Terentyev'in<sup>20</sup>, Moskova'nın Londra ve Paris ile müzakerelerinin olumlu bir şekilde seyrettiği ve yakın zamanda sonuçlanmasının ümit edildiği yolunda bir algı oluşturduğunu ve Türkiye'yi bu şekilde Moskova-Londra-Paris-Ankara çemberi kurmaya yönlendirdiğini savunmaktadır. Ancak, dörtlü ittifak fikrinin Ruslar tarafından mı telaffuz edildiği yoksa Türk tarafının konuşmaları bu yönde mi anladığı oldukça müphemdir. Erkin, Sovyetlerin Ankara'ya bu telkinde bulunurken İngiltere ve Fransa ile görüşmelerinin farklı seyrettiği ve Berlin ile gizli görüşmelere başlayan

<sup>19</sup> Erkin'in Almanya'nın SSCB topraklarına Barbarossa harekatiyle başlattığı saldırıyı Sovyet liderliğinin aç gözlülüğüne bağlaması dikkat çekicidir. Erkin, Rusların toprak ihtiraslarının, Almanya'nın bu ülke ile dostane ilişkilerini korumasının mümkün olamayacağı kanaatine varmasına sebep olduğu düşüncesini taşımaktadır (Erkin, 1968, s. 170-171).

<sup>20</sup> 3 Nisan 1938 – 17 Eylül 1940 tarihleri arasında Ankara'da görev yapan SSCB Büyükelçisi Aleksey Terentyev.

Stalin'in, Sovyet dış politikasını yeni bir mecraya sokma hazırlığı içerisinde olduğu görüşünü taşımaktadır (Erkin, 1968, s. 136-137).

Ancak bu görüşün, SSCB – Almanya Saldırmazlık Paktı'nın Saracoğlu ve heyetinin Eylül başında Moskova'ya hareketinden önce, 23 Ağustos 1939 tarihinde imzalanmış olması neticesinde çok da geçerli olmadığını söylemek mümkündür. Bunun da ötesinde Rusların, İngiltere ve Fransa ile yürütülen görüşmelerin başarısızlıkla sonuçlanması, üstüne üstlük Stalin'in batının SSCB ile Almanya arasında bir savaş çıkmasını arzu ettikleri yönündeki inancının (Akşin, 2007, s. 233). Rus hükümetini ülkeyi güneyden gelecek tehlikelere karşı güvenceye almak maksadıyla Ankara ile bir pakt izlemeye heveslendirdiğini değerlendirmek daha mantıklıdır. Özellikle İngiltere ve Fransa'nın Rusya'yı Almanya ile bir savaşa itmek arzusunda olduğu kaygısını taşıyan Rusların doğal olarak kendi güvenliklerini önceleyen bir anlayış doğrultusunda siyaset izlemiş olmalarını yadırgamak da doğru değildir. Nitekim, böyle bir ortamda Almanya'nın Rusya'ya saldırmazlık antlaşması ve Polonya'yı paylaşma teklifine Ruslar olumlu yanıt vermişler ve yukarıda da zikredildiği şekilde 23 Ağustos 1939 tarihinde Molotov– Ribbentrop Paktı olarak da anılan SSCB ve Almanya arasında Saldırmazlık Paktı imzalamışlardır.

Saracoğlu ve heyetinin Moskova'ya giderken Almanya'ya ve mihver devletlerine karşı Rusya'nın da içerisinde olduğu bir müttefikler birliğine dahil olmak amacıyla değil, Fransa ve İngiltere ile şu ya da bu sebeple anlaşamamış olan Sovyetlerle, kendisi bakımından imza safhasına gelmiş hatta parafe edilmiş Türkiye-Fransa-İngiltere Üçlü İttifak Antlaşması nedeniyle ciddi bir sorun yaşamamak ve Moskova'nın davetini reddetmemek düşüncesiyle yapıldığını kabul etmek daha mantıklı görünmektedir. Türkiye'nin yeni dış politika anlayışında artık öncelik sırasını Rusya'dan ziyade İngiltere ve Fransa almış olduğundan ve son aşamasına gelmiş Üçlü İttifak Antlaşması cepte görüldüğünden, Saracoğlu ve ekibinin Moskova'da Sovyetler ile anlaşmayı bir zaruret olarak algılamadıkları, görüşmelerin gidişatından da anlaşılabilir. İnönü'nün henüz 1939 ortasında Atatürk döneminin en önemli komşu ülkesi ve

müttefik olarak kabul edilen SSCB'yi bir anda tümüyle yok sayması gibi bir görüntü vermemek maksadıyla da görüşmelerin yapıldığını varsaymak mümkündür. Dolayısıyla ilk teklifin hangi taraftan geldiğinden bağımsız olarak Türkiye'nin de bu safhada SSCB'yi küstürmeden ve karşısına almadan bu ülke ile olabildiği takdirde bir antlaşma yapabilmeyi arzu etmiş olması yüksek ihtimaldir. Kaldı ki Moskova'daki görüşmeler neticesinde Üçlü İttifak Antlaşmasına Türkiye'yi SSCB ile karşı karşıya bırakmama şartının eklenmiş olması da bu görüşü doğrulamaktadır. Üstelik Üçlü İttifak Antlaşmasında öngörülen Türkiye'ye askeri yardım ve SSCB ile savaşa girmeme şartları zaten Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı boyunca savaş dışı kalabilmesine imkân veren temel argümanları olmuştur (Balci, 2021, s. 95).

#### 3.1.2.2. Türkiye'nin Savaşa Girmesine Yönelik Talepler

İnönü'nün İkinci Dünya Savaşı boyunca izlediği dış politikaya bakınca Saracoğlu'nun Moskova'dan tamamen eli boş döndüğünü söylemek çok doğru olmamaktadır. Nitekim, hem İtalya'nın kendilerine savaş açtığını ilan etmesini müteakip Üçlü İttifak Antlaşması çerçevesinde Fransa ve İngiltere'nin 11 Haziran 1940 tarihinde verdikleri ve Türkiye'nin savaşa girmesini talep ettikleri Notaya, hem de yine İtalya'nın bu kez Yunanistan'a saldırısı üzerine 28 Ekim 1940'ta ilettikleri ikinci Nota ile yaptıkları baskıya İnönü Hükümetinin bu ülkelerin vaat ettikleri askeri yardımın henüz gerçekleşmemiş olması kadar Rusya maddesini de bahane olarak öne sürmek suretiyle direnmesinin mümkün olduğu görülmektedir (Balci, 2021, s. 94-95). Bunun ötesinde, üçlü antlaşmanın şartları çerçevesinde İngiltere ve Fransa'nın önce beraberce, Fransa'nın Almanlar tarafından işgalinden (Haziran 1940) sonra ise sadece İngiltere tarafından 1940-1941 seneleri boyunca 6 kez Türkiye'nin savaşa girmesi için girişimlerde bulunduğu bilinmektedir (Gürün, t.y., s. 1461) Bu girişimler, 1 Haziran 1940'ta İtalya'nın harbe girmesi durumunda Türkiye'nin seferberlik ilan etmesi, yukarıda da belirtilen 11 Haziran 1940'ta savaşa giren İtalya'ya karşı deniz ve hava üslerinin müttefiklerin kullanımına açılması, 12 Ocak 1941'de Almanya'ya Yugoslavya ve/veya Bulgaristan'a girmelerinin savaş nedeni sayılacağıının

bildirilmesinin istenmesi, 31 Ocak 1941'de Churchill'in İnönü'yü muhatap bir mesajla Türkiye'de kurulacak üslerden Romanya'daki Ploeşti ve Azerbaycan'daki Bakü petrol bölgelerinin vurulması talebini gündeme getirmesi, 26 Şubat 1941'de Türkiye'yi ziyaret eden İngiltere Dışişleri Bakanı Eden ve Genelkurmay Başkanı Sir John Dill'in Almanların Bulgaristan üzerinden Yunanistan'a saldırımları durumunda Almanya'ya savaş açması talebinde bulunulması, 18/19 Mart 1941'de Kıbrıs adasında Saracoğlu ve Eden arasında yapılan görüşmede Almanların Yunanistan'a saldırımları durumunda Yugoslavya ile birlikte Almanya'ya savaş açılmasının talep edilmesi şeklinde sıralanmaktadır (Gürün, t.y., s. 1461-1462).

Bu şekilde bakıldığında söz konusu sıralamanın ve 1943'ten sonra ileride değinilecek olan beş ilave talebin Türkiye üzerinde ağır baskılar olarak algılanması veya daha doğru bir tanımlamayla bu şekilde kamuoyuna yansıtılması mümkün olsa da esasen birçoğunun diplomatik lisanla tavsiye ya da bir beklentinin dile getirilmesinden öteye bir anlam ifade etmediği görülmektedir. Ancak, Kamuran Gürün'ün tasvirinin ve benzer tarzdaki anlatımların kuşkusuz müttefiklerin baskılarıyla Türkiye'nin savaşa katılması yönündeki yoğun girişimlere karşı Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün, kararlı duruşuyla ülkenin savaşa girmesini önlediği şeklindeki resmi tarih görüşüne destek verdiği açıktır. Oysa, İngiltere ve Fransa'nın devlet erkanının, diğer girişimler bir yana, 11 Haziran 1940 ve Gürün'ün listesinde yer almayan 28 Haziran 1940'ta Türkiye'nin savaşa dahil olmasını talep ettikleri resmi notalarını verirken dahi Türkiye'deki iktidar sahiplerinin gerek antlaşma şartları gerek ülkenin mevcut askeri gücü ve kapasitesini öne sürerek bu aşamada savaşa girmesinin söz konusu olamayacağını ve bunun gerekçelerini izah edebilecek imkanlara sahip olduklarının idraki içerisinde bulunduklarını hesaba katmak gerekmektedir. Nitekim, Barbarossa Harekatının (22 Haziran 1941) başlamasından birkaç ay önce, yani henüz Almanya-Rusya savaşı öncesinde, İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden ve Kraliyet Genelkurmay Başkanı John Dill'in bölgede durum değerlendirmesinde bulunmak üzere 1941 Şubat ayında bazı Ortadoğu ülkeleri ile birlikte Türkiye'yi ziyareti sırasında Başbakan Refik Saydam, Dışişleri Bakanı

Şükrü Saracoğlu ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak ile görüşerek Türkiye'nin askeri kapasite ve siyasi yaklaşımına ilişkin bir kanaat oluşturdıkları bilinmektedir. Niyazi Berkes, Churchill'in İkinci Dünya Savaşı adlı kitabını kaynak göstererek söz konusu ziyarette İngiliz Heyetinin hükümetlerine, Türkiye'nin saldırı gücü bulunmadığından ve bu açığın İngiltere'nin yardımlarıyla kısa sürede kapatılmasının mümkün olmadığından bahisle, bu aşamada savaş dışında kalmasının daha ehven olacağı tavsiyesini verdiğini, üstelik Türkiye'nin Almanya'ya değil Rusya'ya düşman olduğuna dikkat çektiklerini yazmaktadır (Berkes, 2020, s. 163-164). İngiltere'nin kendi müdafaasına yöneldiği ve bu nedenle, Türkiye'ye İnönü Hükümetinin istediği oranda askeri yardım yapmasının mümkün olmadığı bir ortamda yukarıdaki değerlendirmenin, Türkiye'ye savaşa girmesi yönünde yapılan ağır baskılara İnönü'nün direndiği şeklindeki resmi tarih anlatımına kıyasla reel politik bağlamında daha gerçekçi olduğu barizdir.

İnönü Hükümetinin Rusya karşıtlığı, görülmektedir ki diğer tüm gerekçeler yanında Türkiye'nin müttefiklerin yanında savaşa girmeme kararlılığında en önemli etken olmuştur. Sovyetlerin de Almanya'ya karşı müttefiklerin desteğini sağladıktan sonra bu gerçeğin bilincinde olarak Türkiye'nin savaşa girmeyerek en azından gerçekten tarafsız kalmasını istedikleri anlaşılmaktadır (Berkes, 2020).

### 3.1.2.3. Massigli Olayı

Esasen İnönü Hükümetinin Rus karşıtlığının Alman-Sovyet savaşının çok öncesinde mevcut olduğu Massigli Olayı (Massigli Affair) ile ortaya çıkmıştır. Massigli Olayı özetle, Başbakan Saracoğlu'nun Fransa'nın o dönem Ankara Büyükelçisi Rene Massigli'ye, Haziran 1940'ta Rusların Kafkasya'daki birliklerini harekete geçirmeleri üzerine müttefiklerin Suriye'deki üslerden kalkacak olan uçaklarla Bakü ve Batum'daki Sovyet petrol tesislerini havadan bombalaması yönündeki bir planla ilgili olarak Türk hava sahasının kullanılmasında sorun olmayacağını ihsas ettiren bir ifadesinin ortaya çıkmasıdır. Başbakanın bu yaklaşımı kuşkusuz Türkiye'nin tarafsızlığı ile ilgili Sovyetler nezdinde ciddi

şüphelere yol açmıştır (İşçi, 2019, s. 78). Söz konusu bilgiler, Almanların Paris'i işgal etmelerinden sonra Alman istihbaratının bir tren vagonunda ele geçirdiklerini ileri sürdükleri belgelerde, Büyükelçi Rene Massigli ve Fransa'nın Suriye'deki Komutanı General Maxime Weygand arasındaki gizli yazışmaların açığa çıkmasıyla öğrenilmiştir. Yazışmalar ve içeriğinin Rusya basınında da genişçe yer aldığı bilinmektedir. İnönü Hükümeti'nin Massigli olayına tepkisi soğukkanlı bir yaklaşımla Dışişleri Bakanı Saracoğlu'nun ifadelerinin bütünlüğünden saptırılarak Sovyet karşıtı bir şekle dönüştürüldüğü yolunda olmuşsa da dönemin Moskova Büyükelçisi Ali Haydar Aktay'ın Rus tarafının Türkiye'nin tarafsızlığı konusundaki endişelerini haklı çıkartacak bir zemin oluşturduğunu ve bunun Sovyetlerin Türkiye'nin sınırlarıyla ilgili yeni düzenlemeleri hayata geçirmek için şimdi yasal bir gerekçe bulduklarından endişe ettiğini içeren raporu, İnönü Hükümetince gerçekte gelişmeden son derece rahatsız olduğunu ve endişe yarattığını ortaya koymaktadır (İşçi, 2019, s. 81).

Diğer taraftan Baskın Oran, Massigli Olayı ile ilgili olarak Rus tarafının şiddetli bir tepki göstermediğini, Molotov'un Türkiye ile ilişkilerde esaslı bir değişiklik olmadığını açıkladığını belirtmekte, ayrıca Alman Büyükelçisi Papen'in Dışişleri Bakanı Saracoğlu'nu müttefikler yanlısı olarak gördüğünden ve onu güç durumda bırakmak arzusuyla belgelerin yayılmasında etkili olduğunu vurgulamaktadır (Oran, 2019, s. 429). Bu açıklamada da belki bir ölçüde gerçek payı olmakla birlikte öncelikle Molotov'un yaklaşımının son derece diplomatik olduğu ve Türkiye'yi açıktan suçlayarak gereksiz bir gerginlik yaratmaktan akıllıca kaçındığını görmekte yarar vardır. Alman Büyükelçisi von Papen'in oldukça iyi ilişkiler içerisinde olduğu Saracoğlu'nu güç durumda bırakmak istemesinin mantığını anlamak çok kolay olmasa da böyle bir durumda bile Sovyetlerin Türk hükümet yetkililerini değerlendirme hususunda Massigli olayının Türkiye açısından son derece tatsız bir gelişme olduğu konusunda en ufak bir şüphe dahi yoktur.

Massigli olayı, İnönü Hükümetinin 1940 sonlarında izlenen Türk dış politikasında yavaş yavaş yeni bir safhaya girildiğini göstermesi bakımından da

önemlidir. 1939'dan itibaren İtalya ve bilahare Almanya tehlikesine karşı İngiltere ve Fransa desteğine yönelen Türkiye'nin, Fransa'nın Almanya tarafından işgali sırasında İngiltere'nin çaresizliğini görerek bu ülkenin kendisine ne Akdeniz'den gelebilecek İtalyan ne de Bulgaristan üzerinden yönelecek Alman tehlikesine karşı koruyamayacağı kanaatine vardığı anlaşılmaktadır. Keza, Sovyetlerin de kendi güvenlikleri açısından Boğazlar ve doğu sınırlarında bir düzenleme peşine düşebileceği ihtimali de İnönü Hükümetini yeni önlemler almaya iten bir diğer faktör olmuştur. Bu itibarla 1940'ların ortasından itibaren, artık geçerliliğini büyük ölçüde yitirmiş olan Türkiye-Fransa-İngiltere arasındaki Üçlü İttifak Antlaşması'nın yerine İnönü'nün Almanya ile yakınlaşma olanaklarını değerlendirdiği bir sürece girildiği görülmektedir. Onur İşçi, bu yönelimi, çok yerinde bir değerlendirmeye, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Rus tehdidi karşısında Almanya'ya yönelen Osmanlı Saray dış siyaset anlayışına yeniden dönüş olarak nitelendirmektedir (İşçi, 2019, s. 7).

### **3.2. 1941-1943 DÖNEMİ (ALMANYA İLE YAKINLAŞMA)**

Türkiye'de henüz 1930'ların ortasında Avrupa'da yükselen faşizme karşı Türk siyaseti, bürokrasisi ve ordu içinde sempati hatta özenme havasının hâkim olduğu hususuna değinilmişti. Atatürk'ün ise gerek Mussolini'nin gerek Hitler'in Avrupa ve dünya için oluşturduğu tehlikeye erken bir dönemde dikkat çektiği de vurgulanmıştı. Türkiye'nin 1940'ların başında giderek Almanya'ya meyleden siyasetine geçmeden önce özellikle Almanya'nın Türkiye'deki değişimi nasıl gördüğünü açıklaması bakımından, Hitler'in Türkiye'ye ilişkin yaptığı bir değerlendirmeyi hatırlatmakta yarar vardır. 22 Ağustos 1939 yılında Nazi Sovyet Paketi'nin imzalanmasından kısa süre önce Hitler'in Generallerine "Atatürk'ün ölümünden beri Türkiye, küçük beyinli, kararsız, güçsüz adamlarca yönetiliyor" demiş olması dikkat çekicidir (Weisband, 2000, s. 44). Esasen bu bakış açısı Alman İmparatoru II. Wilhelm ile başlayan Alman yayılmacılığının Osmanlı İmparatorluğu'na dönük değerlendirmesinin adeta bir devamı niteliğindedir. Almanya'nın geç kalmış olan kolonyalizm ihtirasını giderebileceği, İngiltere, Fransa ve Çarlık Rusya'sının hâkim olamadığı kalan son topraklar olarak

algıladığı Osmanlı İmparatorluğu üzerinde 19. yüzyılın son çeyreğinde kurmaya başladığı, silaha başvurmada ekonomik ve siyasi nüfuz etkinliği Birinci Dünya Savaşı ile sona ermiştir. Atatürk'ün önderliğindeki Türkiye Cumhuriyeti'nin 1930'larda Alman faşizminden kaçan yüzlerce Yahudi kökenli Alman entelektüel ve bilim insanına kucak açması ve kısa zamanda ülkenin çağdaşlaşma yolunda attığı hızlı adımlar Almanya'nın Türkiye'ye bakışını da olumlu manada önemli ölçüde değiştirmiştir. Ancak, Atatürk'ün vefatı sonrasında Almanya'nın Türkiye algısının, yukarıda bahsedilen Hitler'in ifadelerinden anlaşıldığı üzere tekrar 20. yüzyılın başındaki hissiyata döndüğü anlaşılmaktadır. Türkiye'nin birkaç sene içerisinde, Avrupa'da yükselen faşizmin tehlikelerine ve bunun Türkiye için yaratabileceği sonuçlara dikkat çeken bir liderin yönetiminden sonra, tam tersi yönde faşizmin liderlerinden medet uman bir siyasi yapıya dönüşmüş olması düşündürücüdür. Hitler gibi dünya tarihinde olabilecek en olumsuz niteliklere sahip bir liderin Türkiye'deki siyasiler hakkında aşağılayıcı ifadeler kullanmasının hadsizliği kadar bu siyasetçilerin Hitler rejimine kapılarak birtakım ümitler beslemeleri ve Hitler Almanya'sını Rusya'ya karşı bir denge unsuru olarak değerlendirmeleri de aynı derecede sığ ve öngörüsüz bir yaklaşımdır.

Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Husrev Gerede'nin<sup>21</sup> 1940 Kasım ayında istişarelerde bulunmak üzere kısa süreliğine Ankara'ya çağırıldığında, Berlin'den ayrılmadan önce Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop ile yaptığı görüşme, yine Almanya'nın o dönemde Türkiye'ye bakışının anlaşılması bakımından önemli görünmektedir. 9 Kasım 1940 tarihinde cereyan eden görüşmede Gerede, Ribbentrop'un kendisine Almanya'nın Türkiye'nin bağımsızlığı ve toprak

<sup>21</sup> Husrev Gerede (1884-1962) 19 Mayıs 1919 tarihinde Mustafa Kemal Atatürk'le birlikte Samsun'a çıkan küçük heyetin üyelerinden bir tanesidir. Son Osmanlı Meclisi'nde ve TBMM'de milletvekili olarak görev yapmıştır. Kurtuluş Savaşı sırasında iç isyanların bastırılmasında önemli rol oynamıştır. İstiklal Madalyası sahibidir. Cumhuriyetin ilanından sonra Budapeşte, Sofya, Tahran, Tokyo, Berlin ve Rio de Janeiro Büyükelçiliklerinde bulunmuştur. 1939-1942 yılları arasında Berlin Büyükelçisi olarak Hitler başta olmak üzere ileri gelen Nazi erkânıyla yakın ilişkiler kurmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın kesin zaferine inanç beslediği anlaşılmaktadır. Haziran 1941'de imzalanan Türk-Alman Dostluk Antlaşması'nın gerçekleşmesine önemli katkılar sağlamıştır. Nazi rejimine fazlaca sempati duyduğu gerekçesiyle, Türkiye'nin o dönem Washington Büyükelçisi olan Münir Ertegün'ün fark ettiği yerel bir Amerikan gazetesinde yer alan Gerede'nin bir demeci ile ilgili şikâyeti üzerine İnönü tarafından 27 Temmuz 1942'de Ankara'ya geri çağırılmıştır (Gerede, 2020).

bütünlüğünün korunmasını gerekli gördüğünü belirtirken İngiltere ile olan müttefiklik ilişkisinden rahatsız olduklarını açık bir dille ifade ettiğini, Avrupa'daki Anglosakson üstünlüğüne son vereceklerini, İtalya, Japonya, Rusya ve Fransa'yla birlikte oluşan gücün karşısında ABD ve İngiltere'nin durmasının mümkün olamayacağını söylediğini ve Türkiye'nin konumunu bu gerçekler karşısında yeniden gözden geçirmesinin akılcı olacağını belirttiğini yazmaktadır. Ribbentrop'un, Almanya-Türkiye ilişkilerinin geleceğinin, Türkiye'nin İngiltere'nin savaşı kazanıp kazanamayacağına ilişkin değerlendirmesine bağlı olarak şekilleneceğini, Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'nın sonucunun etkisinde kalarak yanlış bir kanaate kapılmaması gerektiğini, mevcut şartların çok farklı olduğunu vurguladığını yazmaktadır (Gerede, 2020, s. 222-224). Gerede'nin bu hususları Ankara'ya ilettiği kesindir. Bunun da ötesinde zaten Hitler Almanya'sına büyük sempati beslediği bilinen Gerede'nin en az Ankara'da görev yapan Alman Büyükelçisi von Papen kadar İnönü Hükümetinin 1941-1943 yılları arasında Almanya ile ilişkileri geliştirmesinde etkili olduğu açıktır. 5 Temmuz 1941 tarihinde Berlin'de, Türkiye adına Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreter Müsteşarı Cevat Açıkalın ve Almanya Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Ernst von Weizaecker tarafından imzalanan Türk-Alman Dostluk Antlaşması tasdiknamelerinin değişimi ile ilgili protokollerin değişimi töreninde Weizaecker tarafından konuşmada Gerede hakkında ifade ettiği hususlar bu durumu göz önüne seren önemli göstergelerden bir tanesidir (Gerede, 2020, s. 358-361).

Bulgaristan'ın 1 Mart 1941'de Mihvere katılmasıyla Almanya ile bir anlamda sınırdaş hale gelen Türkiye, endişe ettiği olası Alman işgaline karşı hızla sınır bölgelerini boşaltarak ve silahlı kuvvetlerindeki asker sayısını arttırarak önlem alma yoluna gitmiştir (Balcı, 2021, s. 97-98). Ancak, İnönü Hükümeti, Alman tehlikesine karşı asıl önlemi Almanya ile yakınlaşarak sağlayacaktır. Bu noktada, Almanların Balkanlardaki ilerlemesinin neden Türkiye sınırında durduğuna dair farklı açıklamaların mevcut olduğunu özellikle belirtmekte yarar vardır. Bunlardan ilki, İtalyanların beceriksizliği nedeniyle Almanların Balkanlarda mecburen ilerleyerek özellikle Ege'de Çanakkale boğazına kadar tüm adaları kontrolüne aldıktan sonra zaten kendisi bakımından önemli olan Boğazların kontrolünü fiziken istediği

şekilde sağlayabileceği için Türkiye’de yeni bir cephe açacağına Türkiye’nin bu aşamada tarafsız kalmasını yeğlediği şeklindedir. İkinci açıklama Almanların Türkiye’den çekindikleri veya Türkiye’yi dost olarak gördüklerinden bir saldırıdan imtina ettikleri yolundadır. Üçüncü görüşün ise İnönü Hükümeti’nin başarılı diplomatik girişimleriyle Almanları, Türkiye ile sıcak çatışmaya girmekten uzak tuttuğu inancıdır (Berkes, 2020, s. 180). Resmi tarih anlatımının üçüncü şık olduğunu belirtmeye gerek yoktur. Almanların Bulgaristan’ı işgal etmeleriyle Rusya’ya saldırma kararı verdikleri zaman diliminin aynı dönem olduğu dikkate alındığında Hitler’in, Rusya’nın yanı sıra, tarafsızlık iddiasıyla esasen Almanya’nın elini rahatlatan Türkiye’ye de saldırma gibi bir amacının olamayacağı daha yüksek olasılık ve rasyonel bir düşünce olarak belirmektedir. Kaldı ki zaten Alman Genelkurmay Başkanı Franz Halder’in “Türkiye, Almanya ile saldırmazlık paktı imzalamaya hevesli olmasaydı bir de onları hizaya getirmek için vakit harcayarak doğu cephesinin açılmasını geciktirecektik” şeklindeki ifadesi durumu tüm açıklığıyla ortaya koymaktadır (Berkes, 2020, s. 183).

Fransa’nın 1940 Haziran’ında düşmesiyle birlikte müttefiklerin bir güvence olmaktan uzaklaştığını değerlendiren Türkiye, hem Almanya’yı bir tehdit olmaktan çıkartabilmek hem de Rusya’ya karşı yeni bir güvence sağlamak maksadıyla Almanya ile siyasi münasebetlerini derinleştirecektir. Alman Hükümeti’nin ise daha 1939 yılında dönemin Dışişleri Müsteşarı Numan Menemencioğlu’nun Berlin’i ziyareti sırasında Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop ile görüşmesinde Türkiye’nin Mihvere katılması teklifinde bulunduğu bilinmektedir (Gürün, t.y., s. 1462). Ancak, o dönemde Türkiye’nin hangi tarafta yer alacağı konusu Almanya’dan ziyade Rusları daha yakından alakadar etmektedir. Zira, Almanya ile pakt imzalayan Rusya için öncelik Boğazlardan gelecek tehdidin bertaraf edilebilmesi olmuştur. Bu nedenle Türkiye’nin Üçlü İttifak ile müttefikler yanında yer alması sonrasında Rusya ve Almanya daha ziyade Türkiye’nin tarafsız kalması üzerinde çaba harcamıştır.

Almanya’nın Balkanlarda ilerlemesi nedeniyle Türk Hükümetinde oluşan endişeleri bertaraf etmek amacıyla, Alman Büyükelçisi von Papen’in tavsiyesiyle

Hitler, İnönü'ye 1 Mart 1941 tarihinde bir mektup göndermiştir.<sup>22</sup> Hitler özetle, Bulgaristan'daki Alman ordularının Türkiye'ye tehdit oluşturmayacak şekilde konuşlandırıldıkları konusunda teminat verir ve iki ülkeyi şimdi ve ileride karşı karşıya getirecek bir neden bulunmadığına inandığını belirtirken, Türk

<sup>22</sup> ÖZEL TREN, 1 Mart 1941 Saat 1.00  
DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI ŞİFRE BÜROSU N:128  
Türkiye Cumhurbaşkanı,  
Ekselâns Bay İsmet İnönü/Ankara  
Bay Başkan,

Alman Hükümeti'nin arzusu hilâfına ve İngiltere ve Fransa'nın 3 Eylül 1939'daki savaş ilânı kararıyla Alman halkına empoze edilen savaşta, Alman Reich'inin şu sıradaki hedefi, Avrupa kıt'asında İngiliz nüfuzunu bertaraf etmektir. Bu; asırlardan beri devam eden, Avrupa'daki devletleri birbirine karşı oynayarak yıpratma metoduna son vermenin bir şartını teşkil etmektedir. İngiltere'nin, Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde askeri nüfuz kazanma yolundaki gayretleri, Alman Reich'ini, bu bölgelerde, toprak kazanma yönünde veya siyasi mahiyette herhangi bir başka maksada mâtuf olmayan önleme tedbirleri almağa mecbur kılmaktadır. Bu bakımdan Ekselâns, size, Yunan topraklarına yerleşme yolundaki İngiliz tedbirlerinin gitgide tehditkâr bir mahiyet aldığı şu sırada, bu şartların gerektirdiği muayyen mukabil tedbirleri almağa karar verdiğimi açıklamak isterim.

Bu sebeple Bulgar Hükümeti'nden, Alman Silâhlı Kuvvetleri'nin bir kısım birliklerine, bu yoldaki belirli emniyet tedbirlerini uygulamak için müsaade etmesini rica etmiş bulunuyorum. Öteden beri Almanya'ya karşı dostluk münasebetleri içinde bulunan Bulgaristan, bu münasebetleri, Üçlü Pakta katılmak suretiyle daha da takviye etmiş ve alınacak tedbirlerin Türkiye'ye yönelmeyeceğinden emin olarak, bunların uygulanması için gerekli müsaadeyi vermiştir.

Ben de Ekselâns, size, bu fırsattan istifade ederek resmen bildiririm ki, Almanya'nın bu tedbirleri, hiçbir şekilde Türkiye'nin toprak bütünlüğüne veya siyasi bütünlüğüne yönelmiş değildir. Aksine, birlikte yürüttüğümüz büyük ve hayati savaşın hatıralarıyla ve bu savaşı takibeden ızdıraplı yılların hatıralarıyla meşbû olarak, size, Almanya ve Türkiye arasında gerçek dostluğa dayanan bir iş birliği için istikbalde dahi bütün şartların mevcut olduğuna kesin olarak inandığımı belirtmek isterim. Zira;

1) Almanya bu bölgelerde hiçbir toprak menfaati peşinde değildir. Alman birlikleri, bahis konusu tehlikelerin giderilmesinden hemen sonra Bulgaristan'ı ve -Devlet Başkanı Antenoscu ile mutabakat halinde- Romanya'yı terk edeceklerdir.

2) Savaşın sona ermesinden sonra Avrupa'nın yaralarını sarma yolunda başlayacak ekonomik gelişme, Almanya'yı ve Türkiye'yi zaruri olarak, tekrar yakın münasebetler içine sokacaktır. Bu alanda önemli bir faktör, Almanya'nın menfaatini, sadece kendi endüstri mallarının satışında görmediği, aynı zamanda en büyük alıcı olma eğilimini de taşıdığıdır.

Bunların dışında inanıyorum ki, savaştan sonra gerçekleşecek yeni sınırlar nizamı, Almanya'yı hiçbir şekilde Türk hükümetinin hedefleriyle karşı karşıya getirmeyecek, aksine iki devletin yakınlaşması, bu alanda da, hem Türkiye'nin, hem de mihver devletlerinin menfaatine olacaktır.

Bu bakımdan ben şimdi olduğu gibi istikbalde de, Almanya ile Türkiye'yi karşı karşıya getirebilecek hiçbir sebep olamayacağı görüşündeyim. Bu düşüncelerle, Bulgaristan'da ilerleyen Alman birliklerinin, Türk sınırından, orada bulunmalarının maksadı hakkında yanlış bir yorumda bulunulmasına meydan vermeyecek kadar uzak kalmalarını emrettim.

Şu kayıtla ki, Türk hükümeti, bizi, bu tutumumuzda bir değişiklik yapmağa mecbur edecek tedbirlere tevessül etmeyi lüzumlu görmesin.

Ancak böyle bir hal dahi, Almanya'nın Yunan topraklarına yerleşme maksadını taşıyan İngiliz tedbirlerine karşı çıkma hususundaki azminde bir değişiklik yapmayacaktır. Bu mektubumu Ekselâns, Almanya ile Türkiye arasındaki münasebetleri hiçbir şart altında kötüleştirmemek, aksine, mümkün olan her şekilde iyileştirmek ve uzak istikbalde dahi iki taraf için verimli olacak şekilde tanzim etmek yolundaki samimi arzusun bir ifadesi telakki ediniz.

Adolf Hitler

Hükümetinin Almanya'nın bu tutumunu değiştirmeye mecbur bırakacak tavır içine girmemesi gerektiğini de uyarı niteliğinde vurgulamaktadır. İnönü de Hitler'in bu mektubuna kısa süre içerisinde yanıt vermiştir.<sup>23</sup> 12 Mart 1941 tarihli cevabi

<sup>23</sup> TÜRKİYE CUMHURBAŞKANI

Ankara, 12 Mart 1941

“Ekselâns Bay Adolf Hitler

Alman Reich'ı Führeri ve Şansölyesi

Ekselânslarının, Büyükelçileri aracılığıyla bana gönderdikleri şahsi mektubu almakla şeref duydum. Bu mesajı göndermek suretiyle gösterdiğiniz nezaket için, size samimiyetle teşekkür ederim. Mektubunuzun Cumhuriyet Hükûmeti'ne bildirdiğim muhtevası, lââyık olduğu tam ilgiyle incelenmiştir. Aynı cephede katıldığımız ve şerefini ve acılarını aynı şekilde paylaştığımız son büyük savaştan sonra, yeni Türkiye'nin siyaseti, milli mücadelemizin başlangıcında tespit edilmiş olan prensiplere daima sadık kalmıştır. Bunlar, Türk istiklâlinin en mutlak şekliyle teminat altında tutulması ve başkalarının haklarına hiçbir müdahalede bulunmaksızın, barışçı bir gelişmenin devam ettirilmesidir.

Ekselânslarının da malûmu olduğu üzere, Türkiye'nin 1939 ilkbaharından beri takip ettiği siyasetin temelinde de aynı prensipler yatmaktadır. Türkiye, toprak bütünlüğünü ve masuniyetini, şu veya bu devletler grubu arasındaki siyasi ve askeri kombinasyonların şekline göre mütalâa edemez ve tecavüzden korunma hakkı üzerinde, herhangi bir yabancı devletin kazanacağı zafer açısından hüküm yürütülmesine müsaade edemez. Türkiye, bu sebepten, milli egemenlik alanı içine vâki olacak her müdahaleye karşı koymağa azimlidir.

İmzaladığı savunma paktıyla olduğu gibi (İnönü, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile imzaladığı paktı “Savunma Paktı” diye nitelemektedir), bu savaşın pek değişen olayları sırasındaki tutumuyla da Türkiye, mutlak istiklâl hakkını muhafaza etmek hususundaki aynı sarsılmaz azmin delilini vermiştir. Cumhuriyet hükûmetinin Balkan politikası, Balkan yarımadasını savaşın tahribatından uzak tutmaktan başka bir hedef gütmemiştir. Ve Ekselânslarının tam yetkili büyükelçileri tarafından müteaddit defa verilen teminat karşısında biz, Almanya'nın da aynı hedefi güttüğünü ve bu sebepten, Avrupa'nın güneydoğusuyla ilgili Türk ve Alman siyasetleri arasında huzur verici bir paralellik olduğunu kabul etmekte haklıydık.

Ekselânsları itiraf edeceklerdir ki, bu durumun değişmesi, Türkiye'nin siyasetinin ve tutumunun tamamen dışında kalan sebeplerin sonucudur ve İtalyan-Yunan savaşının çıkışından beri geçen olayların gelişmesinde, memleketimin en ufak bir sorumluluğu olduğundan bahsedilemez. Biz inanıyorduk ve bugün de, hâlâ inanıyoruz ki, ortada Türk ordularıyla Alman ordularını karşı karşıya getirecek bir sebep yoktur. Ve Almanya, Türkiye'nin emniyetinin (Bu kelime metinde silik çıkmış ve karineyle çıkartılmıştır) ve istiklâlinin gereklerine karşı anlayışlı davrandığı müddetçe böyle bir felâket meydana gelemez.

Reich hükûmeti, Türkiye'den, onun bu maksatla yüklendiği vecibelerle bağdaşmayacak bir talebi olamayacağına dair bize, müteaddit defa teminat vermiştir. Bu sebepten ben, Ekselânslarının bu alandaki her türlü vuzuhsuzluğu kaldırmak arzusunu taşıdıkları hususunda bana teminat vermelerini büyük bir memnuniyetle öğrenmiş bulunuyorum. Ben de size açıklarım ki, mazide olduğu gibi istikbalde de uyanık bir bekçilik görevi ifa edecek olan Türk ordusu, Reich hükûmeti, Cumhuriyet hükûmetini, tutumunu değiştirmeye mecbur edecek tedbirlere tevessül etmediği müddetçe, Alman birliklerine karşı aynı şekilde davranacaktır.

Bütün kalbimle temenni ederim ki, kısa bir zaman önce birlikte kan dökmüş olan Türk ve Alman askerleri, hiçbir zaman, geçici birtakım olaylar uğruna birbirlerinin karşısına çıkmasınlar. O geçici olaylar ki bence, tarih karşısında siyasi veya askeri kombinasyonların çerçevesini çok aşacak olan bir felâketin yaratılmasını asla mazur gösteremezler.

Ekselânslarının, Balkanlardaki durumun kritik bir anında bana gönderdiği mesajı okurken, Alman Devleti Şansölyesi ve Führerinin, benden -kendisinin Alman tutumu hakkında yaptığı gibi- Türk görüşünü samimi ve gerçeklere uygun bir şekilde anlatmamı arzu ettiği intibainı edindim. Dünyanın içinde bulunduğu ciddi durum, halklarının karşısında sorumlu olan liderlerden, öyle bir lisan kullanmalarını istemektedir ki, bu, yakın veya uzak istikmalde ortaya çıkacak olaylara “yalandır” diye damgalanmaya mahkûm olmasın. Mesajınızı bilhassa bu bakımdan memnuniyetle karşıladım.

mektubunda Cumhurbaşkanı İnönü Hitler'e, Avrupa barışı için benzer endişeler taşıdıklarını belirterek, Türk ve Alman ordularının karşı karşıya gelmeleri için bir neden görmediğini ve Hitler'in yaptığı uyarının karşılığı olarak da Alman tarafının bu durumu değiştirecek bir davranış sergilemediği sürece bunun değişmeyeceğini ifade etmiştir.

Kuşkusuz söz konusu mektup teatisi, içeriklerindeki ortak amaçları sıralayan cümleler, her iki ülkenin siyasi tutumlarına ilişkin haklılıklarını ispatlama gayretindeki açıklamalar ve karşılıklı uyarılardan bağımsız olarak, son kertede her iki ülkenin de çıkarları doğrultusunda en azından mevcut koşullarda sıcak bir çatışmaya girmeyecekleri hususunda birbirlerine karşılıklı olarak verdikleri teminatı ortaya koymaktadır. Burada, yukarıda da vurgulandığı üzere, tarihin akışına bakıldığında Rusya'ya saldırı hazırlığı içerisindeki Almanya'nın Türkiye ile o dönemde sıcak bir çatışmaya girmemek amacıyla akıllıca bir hamle yaptığı, Türkiye'nin de kendi "savaş dışı kalma" politikasına uygun olarak bu hamleye olumlu karşılık verdiği görülmektedir.

Büyükelçi Gerede'nin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün mektubunu Şansölye Adolf Hitler'e sunmak amacıyla yaptığı ziyaret sırasında mektubu okuyan Hitler'in bilahare dile getirdiği bazı ifadeleri dikkat çekicidir. Gerede, Ankara'ya da ilettiği söz konusu görüşmede Hitler'in, Avrupa'daki savaşın sorumluluğunu İngiltere'ye yükleyerek, Almanya'nın özellikle Balkanlarda barış için çaba harcadığını, kendilerinin bu savaşta yenilmesi halinde Türkiye'nin de tarihi düşmanı (ülke ismi verilmemekle birlikte bunun Rusya olduğu açıktır) baş başa kalacağı uyarısında bulunduğunu, Türk Hükümetinin karar vericilerinin bu durumu arzu etmemelerinin doğal olduğunu, Almanya'nın Türkiye'den bir talebi bulunmadığını, sadece istikrar ve güvene dayalı bir ilişki aradıklarını, Türk

---

Ekselânslarının bu cevap yazısının muhteviyatında iki memleketlerimiz arasındaki anlayışa dayanan münasebetlerin muhafazası için tek temeli teşkil eden ... (Bu kelime metinde de tamamen silik çıkmıştır) gayretinin ifadesini bulacağından eminim.

Ekselânslarının mes'ut teşebbüsüyle aramızda vâki olan fikir teatisi, muhakkak ki, Türk-Alman münasebetlerinin normalleştirilmesine ve iyileştirilmesine yardımcı olacaktır. Bu ümitte Bay Şansölye, en derin saygılarımı ifade etmeme müsaadenizi rica ederim.

İsmet İnönü

basınında Almanya ve şahsına ilişkin aleyhte ve düşmanca yayınlardan üzüntü duyduğunu bildirdiğini yazmaktadır (Gerede, 2020, s. 304). Hitler'in Rusya ile ilgili ifadelerinin, Almanya'nın Rusya'da 1942 sonundan itibaren geri çekilmeye başladığı dönemde İnönü Hükümeti üyeleri tarafından kopya edilmiş gibi, Rusya'nın savaştan zaferle çıkması durumunda Avrupa'da Sovyet ilerleyişini durduracak bir kuvvet kalmayacağı yönünde değerlendirmeler şeklinde özellikle de müttefikler nezdinde dile getirilmesi Hitler'in argümanının Türkiye'de devletin en üst seviyesinde alıcı bulunduğunu göstermektedir. Keza Hitler'in Türk basınında Almanya aleyhtarı yazılara ilişkin şikayetinin de gereğinin yapıldığı görülmektedir. (Yavuz, 2016, s. 28).

İnönü ve Hitler arasındaki mektuplaşmadan kısa bir süre sonra, Bulgaristan'ın peşi sıra Yugoslavya, Yunanistan ve Ege adalarının tamamının Almanya tarafından işgal edilmesi Türkiye bakımından durumu daha rahatsız edici bir hale sokmuştur. Bu dönemdeki tek olumlu gelişme Balkanlar'daki çıkar çatışması nedeniyle Almanya ve Rusya arasındaki anlaşmazlığın had safhaya ulaşması olmuştur. Bu ortamda Rusya ve Türkiye arasında mevcut 1925 tarihli Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması 25 Mart 1941'de uzatılmıştır (Armaoğlu, 2018, s. 126). İki tarafın aynı düşman tehdidi altında zoraki yakınlaşması olarak da görülebilecek olan bu adım zaten Almanya'nın bir süre sonra Rusya'ya saldırmasıyla önemini büyük ölçüde kaybetmiştir.

Alman ordularının Balkanlardaki ilerlemesinin devam ettiği dönemde Hitler'in İngiltere'nin Avrupa'daki etkinliğini kırabilmek amacıyla Ortadoğu'da Irak petrol alanları, Süveyş Kanalı gibi İngiltere bakımından hayati önem taşıyan bölgelere asker gönderecek bir imkân aradığı ve bu bağlamda Türkiye güzergahının kullanılması fikrinin geliştiği bilinmektedir (Balcı, 2021, s. 98). Büyükelçi von Pappen, Hitler'le Berlin'de yaptığı görüşmede, Türkiye'nin 1939'da İngiltere ile imzaladığı anlaşmadan mevcut ortamda vazgeçmesinin ve Ribbentrop'un ısrarla talep ettiği şekilde mihvere dahil edilmesini bu aşamada gerçekçi görmediğini, Irak'ta devam eden İngiliz karşıtı Rashid Ali isyanını desteklemek üzere Irak'a asker ve askeri malzeme sevkiyatı çerçevesinde

Boğazlar üzerinden Türkiye'ye asker sokmanın ve malzeme çıkartmanın mümkün olabileceğini, ancak güneye giden yolda Toros dağlarının ve kapasitesi düşük demiryolunun Ortadoğu'ya ulaşma planlarına büyük darbe vuracağını anlatarak Hitler'i bu düşüncesinden vazgeçirdiğini, Türkiye'nin tarafsız kalmasının Almanya açısından daha yararlı olacağına Alman Şansölyesini ikna ettiğini anılarında anlatmaktadır (Papen, 2015, s. 438). Bu durum savaşın en azından savaşın bu döneminde Türkiye'ye Almanya tarafından savaşa müdahil olması yolunda bir baskı yapılmadığını göstermesi bakımından önemlidir.

Bu arada, SSCB ile 1925 Antlaşmasını uzatan Ankara Hükümeti 26 Mayıs'ta da Almanya'ya saldırmazlık paktı önerisi yapmıştır. Bu girişimin müttefikler üzerinde sürpriz bir gelişme olarak algılandığı kesindir. İnönü Hükümetinin bu aşamadaki politikası, Dışişleri Bakanı Saracoğlu'nun ifade ettiği şekilde "İngiltere ile müttefik, Almanya ile dost olma" şeklindedir (Berkas, 2020, s. 193). Berlin ve Ankara'da yürütülen eş zamanlı girişimler sonucunda nihayet, Türkiye ve Almanya arasında 18 Haziran 1941 tarihinde Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmanın imzalanmasından dört gün sonraysa Almanların Sovyet topraklarına yönelik Barbarossa Harekâtı başlamıştır. Harekatın başladığı 22 Haziran 1941 tarihinde Ankara'da Dışişleri Müsteşarı Menemencioğlu'nun İngiliz Büyükelçiliği'nin bir diplomatı ile yaptığı görüşmede ısrarlı bir şekilde Türkiye'nin, İngiltere'nin hiçbir şekilde SSCB ile müttefiklik ilişkisine girmemesinin doğru olacağı görüşünü taşıdıklarını, zira ne İngiltere'nin ne de Türkiye'nin bundan bir çıkarı olamayacağını, Sovyetlerin bu mücadeleyi kendi başlarına vermesi gerektiğini ifade etmiş olması önemlidir. Bu ifadenin daha sonra Rus kaynaklarında açıklanırken aynı gün İngiliz Büyükelçiliği tarafından Londra'ya ve SSCB Büyükelçiliği tarafından da Moskova'ya bildirilmiş olması dikkate değerdir (Yalın, 2021, s. 26). Menemencioğlu'nun Alman-Rus savaşı karşısında Alman yanlısı tavrı bununla da sınırlı değildir. Nitekim, İnönü tarafından 1944 Haziran'ında Dışişleri Bakanlığı görevinden alınması da bu yaklaşımı nedeniyle olmuştur. Alman savaş gemilerinin ticari gemi iddiasıyla Boğazlardan Menemencioğlu'nun izniyle geçmesinin İngiltere'nin sert tebligatına yol açması üzerine İnönü'nün kendi notlarında yer alan "Numan bu işi bize

emrivaki yapmış” ve “Parti de çok angaje olmuş” şeklindeki saptamalar durumu açık olarak izah etmektedir (Yetkin, 2002, s. 71). Bu konuya aşağıda daha ayrıntılı değinilecektir.

Türkiye’nin hem müttefiklerin yanında görünmesi hem de Almanya ile antlaşma imzalamasını İngilizler ahlaksızlık olarak nitelendirmektedirler (Deringil, 2012, s. 178). Özellikle dış politikada ahlaki değerlere ilişkin söz söyleme hakkına belki de en az sahip olabilecek olan İngiltere’nin Türkiye’ye ilişkin gelişmeleri nasıl değerlendirdiği çok önemli olmasa da esasen Türkiye’nin bu aşamada yaptığı Rusya’ya karşı oluşumların destekleyicisi olma siyasetine devam etmekten ibarettir. Bu anlayış, Almanya’nın Rusya’ya saldırısı karşısında müttefiklerin, İnönü Hükümeti’nin hiç arzu etmediği bir şekilde SSCB’ye yardım ederek Almanya’ya karşı aynı safta birleşmeleriyle ağır bir darbe almıştır. Almanya’nın Barbarossa Harekâtı ile Rusya’ya saldırması öncesinde, Sovyet casuslarının Moskova’ya ilettikleri bilgilerde Ankara’nın Londra ve Berlin arasında arabuluculuk yaparak İngiltere’nin harekât başladığında tarafsız kalmasına gayret ettikleri ve bunun başarıya ulaşmasından çekindikleri Rus kaynaklarında (Büyük Vatanseverlik Savaşı 1941-1945)<sup>24</sup> belirtilmektedir. Almanya’nın harekatin başlamasına kısa bir süre kalana kadar Ankara’daki Alman Büyükelçisi von Papen aracılığıyla Churchill ile görüşmeler yürüttüğü de bilinmektedir (Yalın, 2021, s. 43-44).

1941 Aralık ayında Japonların ABD deniz üssü Pearl Harbor’a saldırması ve ABD’nin de savaşa müdahil olması, Türkiye’nin dış politika hesaplarının da orta vadede bozulmasına neden olmuştur. Zira Türkiye’nin umudu, Almanya’nın Rusya’ya saldırmasıyla birlikte Türkiye üzerindeki hem Rus hem de olası Alman tehdidinin aynı anda kalkacak olduğu yolundadır. İki ülkenin birbirini sonuna kadar yıpratması İnönü Hükümeti’nin beklentilerinin ideal sonucu olacaktır. (Deringil, 2012, s. 174). Ankara’daki İtalyan Büyükelçisi Ottavio de Peppo<sup>25</sup> bu

<sup>24</sup> İngilizce çevirisi <https://www.marxists.org/history/ussr/great-patriotic-war/> sitesinde bulunan Rus arşivlerinden derlenerek hazırlanmış olan İkinci Dünya Savaşı kronolojisi.

<sup>25</sup> Ottavio De Peppo 24 Ağustos 1938 – 7 Şubat 1943 tarihleri arasında Ankara’da görev yapmış olan İtalyan Büyükelçisi.

yaklaşımı, “Türkiye’nin ideali son Alman askerinin son Rus cesedinin üzerine düşmesi olacaktır” şeklinde biraz da diplomatik nezaket kuralları dışında bir tasvirle ifade etmiştir (Deringil, 2012, s. 174). Ancak, ileride de değinileceği üzere Türkiye’nin bu beklentileri özellikle ABD’nin de Sovyetlerin yanında Almanya’ya karşı Avrupa’da cephe almasıyla boşa çıkmıştır.

### **3.2.1. Almanya ile Ticari İlişkiler**

İkinci Dünya Savaşı öncesinde ve savaş boyunca Almanya ile Türkiye arasındaki ilişkilerin önemli bir ayağının Türkiye açısından hayati değeri olan ekonomik ilişkiler olduğunu belirtmekte yarar vardır. Türkiye, 1939 başlarında Almanya’nın Avrupa’daki yayılmacı anlayışından endişe duysa da dış ticaret hacminin yarıdan fazlasını bu ülke ile gerçekleştirmektedir. Almanya’dan özellikle demiryolu malzemesi, lokomotif, makine gibi sanayi ürünleri alırken bunların karşılığını, takas usulüyle, tarım ürünleri ihraç ederek karşılamaktadır. Dönemin Ankara Büyükelçisi Sir Hughe Knatchbull-Hugessen, İkinci Dünya Savaşı’nın henüz başlangıcında Londra’ya ilettiği bir değerlendirmede, Türkiye’nin siyasi olarak İngiltere’ye meyiletmesine rağmen, İngiltere’nin ticaretteki Alman üstünlüğünü kırabilecek imkana sahip olmadığını vurgulaması önemlidir (Yetkin, 2002, s. 73). Yine de Fransa ve İngiltere ile Üçlü Deklarasyon’un imzalanmasından sonra Türkiye’nin Almanya ile ticaretinin dengelenmesi gündeme gelmiştir. Bu dönemde Türkiye’nin Almanya’ya en önemli ihraç kalemi krom madenidir. Fransa ve İngiltere ile 1940 başında imzalanan krom satışına ilişkin antlaşma muhtemelen öncelikli olarak bu durumun kontrol altına alınması amacına yöneliktir. Krom satışının bir bölümünün bu iki ülkeye kaydırılmasıyla Almanya’nın Türkiye’nin toplam dış ticaretindeki payı %15’e kadar düşürülmüştür. Ancak, Ankara’nın Almanya’nın tepkisini çekmemek amacıyla bu kez 25 Temmuz 1940 tarihli Türk-Alman Ticaret Antlaşmasını imzalaması, eski orana ulaştırmasa da Almanya’nın payını tekrar %30’ların üzerine taşımıştır (Balci, 2021, s. 97) Müttefiklerin tepkisine rağmen Türkiye’nin Almanya’ya krom satışı 1943-1944 arasında 13.564 tondan 56.649 tona ulaşacaktır (Yetkin, 2002, s. 74).

### 3.2.2. Büyükelçi Franz von Papen

Almanya'nın, Rusya'yı işgalde orduları tüm hızlarıyla ilerlerken bir taraftan Türkiye'nin artık tamamen kendi çıkarlarına hizmet eder hale gelmiş olan tarafsızlığını sürdürmesine diğer taraftan da İnönü Hükümetini Türkiye'yi Rus tehlikesine karşı koruyabilecek yegâne gücün kendileri olduğuna inandırmaya ve aynı zamanda da krom satışının devamını garantilemeye çalıştığı görülmektedir (Yetkin, 2002, s. 74). Alman propagandasının yoğunlaştığı bir dönemde Ankara'da Alman Büyükelçisi von Papen'in, Berlin'de de Alman hayranlığı had safhadaki Gerede'nin İnönü Hükümeti üzerinde etkili oldukları anlaşılmaktadır (Berkes, 2020, s. 234-235; Gerede, 2020, s. 350-357).

Henüz İtalya'nın Yunanistan'a saldırdığı günün ertesinde Ankara'da düzenlenen Cumhuriyet Bayramı törenleri vesilesiyle Cumhurbaşkanı İnönü ile görüşme fırsatı bulan von Papen'in kendisinin görevde kaldığı sürece Türk-Alman dostluğunun bozulmasına izin vermeyeceği yönündeki teminatı, Büyükelçi'nin Alman siyasetini Türkiye'de en üst seviyeden kararlılıkla yürütme amacında olduğunu göstermesi bakımından önemlidir (Papen, 2015, s. 434-435). Alman Büyükelçi 1940 yılının Haziran ayında imzalanan Ticaret Antlaşmasıyla esas olarak Almanya için önemli olan krom ticaretini garantiye almış olduğunu da anılarında ayrıca vurgulamaktadır (Papen, 2015, s. 439).

Alman Büyükelçisinin Ankara'daki faaliyetleri arasında Alman silahlı kuvvetlerinin gücünün Türk subaylarına gösterilmesi de bulunmaktadır. 1940 yılının yaz başında, Fransa'nın işgalinden kısa bir süre önce bir İngiliz askeri grubunun Türk ordusunun ihtiyaçlarını tamamlamak üzere Ankara'da temaslarda bulundukları bir sırada von Papen Büyükelçilikte geniş bir kurmay heyetine Alman askeri hareketlerini ve cephede çekilmiş sahneleri içeren askeri bir belgesel göstermiştir. Büyükelçi, Türk askeri yetkililerinin filmden çok etkilendiğini belirtmekte, bu arada meselenin Türk ordusunun modernleştirilmesi olması çerçevesinde İngiliz harp sanayinin Almanlarınkı ile kıyaslanamayacağını vurgulamaktadır (Papen, 2015, s. 433). Nitekim von Papen'in çabaları bir süre

sonra meyvelerini vermeye başlamıştır. 1942’de Türkiye’ye 100 milyon Alman markı kredi açan Almanya Türkiye’ye büyük miktarda silah satışı yapmıştır (Deringil, 2012, s. 176). Müttefikleri rahatsız etmekle birlikte özellikle İngiltere’nin silah üretim ve tedarik aşamasında Almanya’nın kapasitesine yaklaşmasının mümkün olmadığı bir ortamda siyasi ve ekonomik diğer tüm alanların yanında silah sektöründe de Türkiye ve Almanya ilişkilerinin gelişmesinin önüne geçilmesi mümkün olamamıştır.

Türkiye’nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede ise Kasım 1941’de Almanya’ya gelen Harp Akademisi Komutanı Korgeneral Fuat Erden ve emekli General Hüseyin Hüsnü Erkilet’in cephe gezilerini de kapsayan, ayrıca Hitler’le görüşme imkânı da buldukları ziyaretten etkilendiklerini ve memnuniyet duyduklarını aktarmaktadır (Gerede, 2020, s. 433-438). Niyazi Berkes, General Erden’in söz konusu ziyareti 1952 yılında yayınlanan kitabında ayrıntılı olarak anlattığına değinerek, her iki generalin de Hitler’in anlatımlarından ve von Papen’in telkinlerinden “Sovyet İmparatorluğu’nun paylaşım sofrasına” Almanların Türkiye’yi de davet ettiği zannına kapıldıklarından bahsetmektedir. Berkes’in bu yargısı Erden ve Erkilet’in, Almanya’nın Rusya topraklarında ilerlediği dönemde Türkiye’de yeniden canlanan Turancılık akımında oynadıkları rol çerçevesinde anlam kazanmaktadır (Berkes, 2020, s. 234-235). Turancılık konusuna aşağıda ayrıca değinilecektir.

Alman Büyükelçisi von Papen’in Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye’de görev yaptığı dönemde, ileride Türkiye’nin siyasi ve bürokratik yapısında önemli yerlere gelecek dönemin askeri yetkilileriyle kurduğu ilişkiler zemininden de faydalanarak Büyükelçi olarak Ankara’ya atanmasından sonraki süreçte buradaki faaliyetlerini son derece etkin bir biçimde yürüttüğü görülmektedir. Bu noktada Türkiye’yi Birinci Dünya Savaşı yıllarından beri iyi tanıdığını kendi ifade eden Baron von Papen’in, Türk insanının zaafı ve özlemlerini de iyi teşhis ederek amaç ve hedefleri doğrultusunda bunları amaçları doğrultusunda kullandığı görülmektedir (Papen, 2015, s. 422). Nitekim, Hitler ile görüşmelerini sağlamak üzere von Papen’in, Ekim 1941’de Berlin’e seyahatlerini organize ettiği Emekli

General Erkilet ve General Erden'in Almanya'dan, SSCB Dışişleri Bakanı Molotov'un Kasım 1940'ta Berlin'de Sovyetlerin mihvere katılmasına ilişkin görüşmeler sırasında Boğazlarda üs talebine Hitler'in karşı çıktığı ve Rus taleplerini reddettiği şeklinde kendilerine sunulan algıya inandırılarak Türkiye'ye dönmelerini ve bu algıyı yaymalarını sağlaması bunlardan bir tanesidir (Berkes, 2020, s. 191). Almanların bu anlatımını Kamuran Gürün de tekrarlamaktadır (Gürün, t.y., s. 1466). Hitler Almanya'sı yetkililerinin, Boğazları Türkiye lehine Ruslara karşı korumak amacıyla siyaset geliştirdikleri şeklinde bir düşünce pek gerçekçi görünmemektedir. Nitekim, Baskın Oran bu hususta, Almanya'nın, SSCB'yi mihvere dahil edebilmek için gerçekten de Molotov ile Boğazları da kapsayan bir pazarlık sürdürdüğünü, ancak iki ülkenin başta Balkanlar olmak üzere çıkarlarının bir çok noktada çakışması üzerine Hitler'in Rusya'ya saldırı planlarını devreye soktuğunu, Boğazları Almanya'nın da tıpkı SSCB gibi başkasıyla paylaşma taraftarı olmadığını ve Almanya'nın savaşın kendi istediği doğrultuda gitmesi sonucu Türkiye'nin zaten Alman nüfuzuna gireceği hesabını yaptığını savunmaktadır (Oran, 2019, s. 431-434).

Von Papen'in Ankara'da bir taraftan Türkiye'yi Rusya'ya karşı koruyabilecek olan gücün Almanya olduğuna inandırma gayretlerini sürdürürken aynı zamanda ülkesinin Rusya'yı kısa zamanda dize getireceğine zaten çoktan inanmış olan Türk siyasetçi ve bürokratları nezdinde, esasen Türkiye'deki çeşitli çevrelerde hiç kaybolmamış olan Turancılık temayüllerini canlandırmak için faaliyetlerde bulunduğu görülmektedir. Turancılığın, Almanya'nın Rusya'ya müdahalesiyle birlikte zaten belli çevrelerde yeniden yeşerdiği görülmektedir. Nitekim Niyazi Berkes, von Papen'in Berlin ile yaptığı gizli yazışma raporlarına dayanarak, Turancılık fikrinin von Papen tarafından mı beslendiği yoksa Ankara'daki siyaset, bürokrasi ve askeri çevrelerde zaten var olan bu düşüncenin Almanların Sovyet orduları karşısındaki hızlı ilerlemeleri nedeniyle mi canlandığı sorusunu ortaya atmakta ve büyük bir olasılıkla her ikisinin de geçerli olduğunu anlatmaktadır (Berkes, 2020, s. 195). Çetin Yetkin ise, bu dönemde Turancı fikirlerin basın yoluyla halka etkili bir şekilde dayatıldığını belirtmekte, basının tamamen Milli Şef yönetimindeki Hükümetin kontrolü altında olduğuna dikkat çekerek bu tür

yayınlarla gösterilen müsamahanın söz konusu ideolojinin Hükümet nezdinde de desteklendiğinin bir kanıtı olduğunu ileri sürmektedir (Yetkin, 2002, s. 80).

Alman Büyükelçisi von Papen'in, bu dönemde Dışişleri Bakanı ve bilahare Başbakan olan Saracoğlu ve önce Dışişleri Müsteşarı ardından Dışişleri Bakanlığına getirilecek olan Menemencioğlu ile Rusya'daki Türk soylu kavimlerin geleceği ve yönetimine ilişkin çok kereler görüşmelerde bulunduğu, anlaşılmaktadır. Niyazi Berkes, von Papen'in, Türkiye'de aralarında Hüseyin Erkilet, Memduh Şevket Esendal, Zeki Velidi Togan gibi isimlerin yer aldığı bir oluşumun Turancılık faaliyetlerini yürüttüğü bilgisine bir muhbir aracılığıyla ulaştığını, bu çerçevede anılan grubun yaptıkları toplantılarda Azerbaycan'ın durumu, Asya'da bir Doğu-Türk Devleti kurulması gibi bir takım görüşlerin ortaya konulduğu istihbaratını edindiğini, Büyükelçinin söz konusu bilgileri Berlin'deki kendi makamlarıyla da gizli bir raporla paylaştığını belirtmektedir (Berkes, 2020, s. 195-196). Bunun da ötesinde Berkes, Alman dışişleri arşivlerindeki belgelere dayanarak, Saracoğlu ve Menemencioğlu ile Rusya'da Almanlar tarafından ele geçirilen topraklardaki Türk asıllı toplulukların geleceğine ilişkin çok sayıda görüşmeler yaptığını ortaya koymaktadır. Büyükelçi von Papen'in, Türkiye'yi Almanya'nın yanında tutmak amacıyla yürüttüğü politikanın, Turancılık yanlılarının ister kendi inisiyatifleriyle ister Alman Büyükelçisinin yönlendirmesi ile olsun, Rusya'daki Türk topluluklarına ilişkin İnönü Hükümetinin bazı hayallere kapılmasını sağladığı veya en azından bu yöndeki siyasi eğilimleri destekleme kıvamına getirdiği görülmektedir. Alman Büyükelçisinin muhtemelen Türkiye'deki Turancıları desteklemek maksadıyla Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop'un 5 Eylül 1941 tarihli emriyle kendisine tahsis edilen 5 milyon Alman markını Türkiye'de "güç durumdaki dostlara" dağıttığı bilgisi, savaş sonrası yayınlanan Alman arşivlerinden derlenen "Gizli Belgeler" adlı kitapta yer almaktadır (Gerede, 2020, s. 641).

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Turancılık meselesinin gerek başlaması gerek sonradan alınan güvenlik ve adli tedbirlerle sona erdirilmesi, SSCB ile Türkiye ilişkilerindeki sorunlardan ve savaş sonrası Rusların Türkiye karşıtı

siyasetinin nedenlerinden bir tanesi olmanın ötesinde Milli Şef hükümetinin dış telkinler karşısında direnmedeki pasifliği, dış etkilere açık değişken siyasi kararları, siyasi dış politika uygulamalarının başlaması ve bitirilmesinin Türkiye'nin inisiyatifi dışında gelişmesini de gösteren çarpıcı örneklerden bir tanesidir.

Diğer taraftan von Papen'in Ankara'da Türk Hükümetini büyük bir gayretkeşlik içerisinde Turancılık fikrine imale etmesinin Rus cephesi genişledikçe giderek Berlin nezdinde fazla bir karşılığının kalmadığını, hatta Dışişleri Bakanı Ribbentrop tarafından bir süre sonra eleştirilmeye başlandığını da belirtmekte yarar vardır. Türkiye'deki bu girişimler ve oluşumlar nihayet Ribbentrop'un 1942 Ağustos ayı sonunda, Reich İşgali Altındaki Doğu Toprakları Bakanı Alfred Rosenberg'in de desteğini alarak Hitler'in von Papen'e Turancılık faaliyetlerini durdurması yolunda bir talimat göndermesiyle son bulmuştur (Berkes, 2020, s. 238-239). Bu talimatla birlikte von Papen'in Dışişleri Bakanı Saracoğlu ile Turancılık faaliyetlerine ilişkin görüşmelerinin de nihayetlendiği anlaşılmaktadır. Nitekim, 1944 bahar aylarında artık Almanların Rus cephesinde kaybettiklerinin anlaşıldığı dönemde Türkiye'de de Turancılara karşı davalar başlamış, dönemin önde gelen aktif isimlerinden Nihal Atsız, Said Bilgiç, Zeki Velidi Togan, Alpaslan Türkeş, Reha Oğuz Türkkan gibi isimler tutuklanmışlardır. Mamafih tutuklananların tamamı General Erkilet'in araya girmesiyle bir süre sonra suçlamalardan aklanarak serbest kalmışlardır. Turancıların yargılanmaları meselesi önemlidir, zira Turancı faaliyetlere ve basındaki aşırı milliyetçi söylemlere karşı gelinmediği süreçte, yani Almanya'nın henüz Rus ordusuna karşı ilerlediği dönemde, Turancıların Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel, eski Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, yazar Sabahattin Ali gibi isimleri komünistlikle, aşırı milliyetçi söylemlerle, Pertev Naili Boratav, Ahmet Cevat Emre gibi öğretim üyelerini vatan hainliği ile suçlamalarına ses çıkarılmazken Rusların sahada gücü ele geçirmeleriyle birlikte gözden düşmeleri ve yargı sisteminin çalıştırılması İnönü Hükümetinin iç siyasetinin de dış gelişmelere bağlı değişkenlik arz ettiğini gösteren çarpıcı gelişmelerden bir tanesidir.

Benzer bir olay yine 1942'de Alman Büyükelçisi von Papen'e suikast girişiminden tutuklanarak yargılanan SSCB'nin İstanbul Başkonsolosluğu'nda görevli iki Rus vatandaşının Türkiye'nin Almanya ve Japonya'ya 1945 yılında savaş açmasının ardından serbest bırakılmalarıdır. Von Papen suikastı, İnönü döneminde dış politikadaki değişen siyasi yönelimlerin iç siyasette ve hatta yargıda bile değişime yol açtığını gösteren çarpıcı örneklerinden bir tanesidir (Oran, 2019, s. 449).

### 3.2.3. Struma Gemisi

İkinci Dünya Savaşı yıllarında yaşanan ve Türkiye'de çok fazla dillendirilmeyen bir olay da Yahudi yolcularla dolu Romen Struma Geminin Karadeniz'de batırılmasıdır. Romanya'daki Nazi baskısından kaçarak Filistin'e gitmek amacıyla 1941 Aralık ayında Köstence (Constanza) limanından 800 dolayında Yahudi kökenli yolcu ve mürettebat ile ayrılan Struma gemisi, yolculara İngiliz Mandası olan Filistin için vize temin etmek üzere İstanbul'a doğru yola çıkmıştır. Oldukça eski ve bakımsız olan gemi yolda birkaç kez arızalanarak İstanbul'a güçlüklerle ulaşmıştır. Gemide bulunan ve sayıları 781 (bazı kaynaklara göre 769) olarak belirtilen Yahudi yolculara, İngiltere hükümetinin Filistin topraklarında sayıları giderek artan Yahudilerle bölgedeki Araplar arasında mevcut gerginliği kontrol altında tutmak amacıyla göçmen sayısını sınırlandırma yönünde izledikleri politika çerçevesinde vize vermekten imtina etmesi, aynı zamanda Almanların da geminin Romanya'ya geri gönderilmesi için Türk hükümetine yoğun baskı yapması nedeniyle karaya çıkma izni verilememiştir. Yolcular 9 hafta boyunca İstanbul'daki Yahudi toplumunun ve Kızılay'ın yardımlarıyla gemide tutulmuşlardır. İngiliz ve Alman Hükümetleri nezdinde yapılan girişimlerin sonuç vermemesi üzerine, arızasının da belirli oranda giderilmesini müteakip gemi bir römorköre bağlanarak Karadeniz'e çıkartılmış ve burada kaderine terk edilmiştir. 24 Şubat günü Struma gemisi bir Sovyet denizaltısı tarafından torpillenerek batırılmıştır. İstanbul'da gemiden ayrılmalari için özel izin verilen birkaç kişi ve batış esnasında hayatta kalmayı başaran tek

bir kişi dışında tüm yolcular ve mürettebat hayatlarını kaybetmişlerdir (Sarı, 2021).

Bu olayda, İngiltere'nin, Almanya'nın ve Sovyetlerin doğrudan sorumlulukları hiçbir şekilde azımsanmadan, Türkiye'de dönemin iktidarının İngiltere ve Almanya'nın tepkisinden çekinerek inisiyatif alamamış olması esasında hayret vericidir. İki ay gibi uzun bir süre içinde yapılan tüm resmi girişimler sonuçsuz kalsa da Türkiye'nin normal şartlarda konuya insani yönden yaklaşması ve sığınmacıların karaya çıkmalarına imkân tanınması beklenirken, geminin Karadeniz'e itilerek adeta tüm yolcu ve mürettebatın ölümüne göz yumulması, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Milli şef hükmetinin bağımsız karar alma niteliğine ilişkin ciddi soru işareti yaratan bir durumdur. Atatürk döneminde, 1933'ten itibaren çok sayıda Alman Yahudi'sine kapılarını açan ve esasen kendi sınırları içinde de tarihsel kökleri olan hatırı sayılır bir Yahudi toplumu barındıran Türkiye'nin 1941 yılında bu denli basiretsizlik içine düşmüş olması düşündürücüdür.

#### **3.2.4. Aktif Tarafsızlık Politikası**

6 Ağustos 1942 tarihinde Saracoğlu'nun yaptışı bir konuşmada ilk kez "aktif tarafsızlık" terimini kullanması Türkiye'nin bu dönemdeki siyasetini de ortaya koyması bakımından önemlidir. Saracoğlu, Türkiye'nin savaş dışında kalmak için gayret gösterirken bunu pasif bir tarafsızlıkla gerçekteştirmesinin mümkün olmayacağını söylemiştir (Deringil, 2012, s. 177). Ancak, aktif tarafsızlık olarak tanımlanan dış politikada İnönü Hükümetlerinin duruma ve koşullara bağılı bir şekilde dönemsel olarak yakın durulan ülkenin ya da tarafın değıştirilmesine neden olan bir anlayışa dönmüştür. Almanların Rusya topraklarında ilerlediğı dönemde İnönü'nün takip ettiğı dış politika her açıdan Almanya'nın lehine gelişmiştir. Bu durum ancak Stalingrad sonrası, Almanların nce Rusya içerisinde ilerlemelerinin durması, ardından geri çekilmeleriyle değışmeye başlamıştır. Kuşkusuz İnönü'nün bu tutumunun kendi içerisinde bir tutarlılığı vardır. Nitekim, hesap her zaman Türkiye'nin sıcak çatışma dışında kalmasını ve özellikle

Avrupa'da tek bir hâkim gücün oluşmasının engellenmesi üzerine yapılmıştır. Ancak, burada anlaşılması gereken esas husus, gelişmelerin İnönü'nün aktif tarafsızlık politikasından ziyade Türkiye'nin askeri ve ekonomik gücü, siyasi kadrolarının uluslararası deneyim ve birikimiyle hiçbir şekilde etkilemesi mümkün olmayan dış dinamiklerin dayatmasıyla şekillendiği gerçeğidir. Dolayısıyla, Türkiye'nin de gerek savaş dışında kalması gerek Avrupa'nın savaş sonrası şekillenmesi büyük ölçüde Türkiye dışında gelişen olaylar sonucu oluşmuştur. İnönü Hükümetinin Türkiye'yi ustaca idare ettiği dış politika anlayışı sayesinde işgalden koruduğu ve savaş sonrası uluslararası camianın şekillenmesine katkıda bulunduğu şeklindeki savların, İkinci Dünya Savaşı'nın ülkede yarattığı başta yokluk ve diğer sıkıntıların üstesinden gelebilmek için hükümetin kendi kamuoyu nezdinde kullandığı ve ancak içeride etki yaratan izahatlar olarak kaldığı görülmektedir.

Almanya'nın Rusya'da ilerlediği dönemde de Ruslar karşısında kaybetmeye başladığı süreçte de Avrupa'da hiçbir gücün diğerine üstünlük sağlayamadığı bir ortamdan istikrar uman Türkiye'nin bu yaklaşımı, 1943 Ocak ayında yapılan Kazablanka Konferansı sonunda ABD ve İngiltere'nin Mihver'in tam teslimiyeti üzerinde anlaşmaları ile tümüyle geçersiz hatta anlamsız kalmıştır. Buna rağmen Türkiye 1944'e kadar özellikle Almanya'nın tamamen çökmemesi ve Rusya'nın savaştan zaferle çıkmaması gerektiği yolundaki görüşünde sabit kalmış ve bu yönde siyasi çaba da harcamıştır (Deringil, 2012, s. 174). Bu bağlamda, Menemencioğlu'nun Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi Hugessen'le 1942 bahar aylarında, yani Stalingrad mücadelesinden kısa bir zaman önce Türkiye'nin İngiltere ile Almanya arasında arabuluculuk yapmaya hazır olduğunu bildirmesi ilginçtir. Diğer taraftan, İngilizlerin kendi iç yazışmalarında Türkiye'den gelen bu tür tekliflerin ciddiye alınmadığını bildirmeleri de dikkat çekicidir (Deringil, 2012, s. 180). Bu durum, İnönü Hükümetinin Rusya'ya karşı Almanya'nın tek başına kalmasını engellemek amacıyla aktif olarak çaba sarfettiğini göstermesi kadar bu tür girişimlerin müttefikler nezdinde fazlaca kale alınmadığının anlaşılması bakımından da önemli bir husustur. Burada kuşkusuz Türkiye'de iç içe geçmiş olan Rusya ve komünizm endişesi kadar Almanya'nın ve bu bağlamda özellikle

de Alman Büyükelçisi von Papen'in, İnönü, Saracoğlu ve Menemencioğlu başta olmak üzere Türkiye'deki karar alıcı siyasiler üzerindeki etkisiyle, Rusya'ya karşı Türkiye'nin tek güvencesinin Almanya olduğu yönünde başarıyla yürüttüğü algının etkili olduğunu söylemek gerekmektedir.

Sovyet zaferiyle sonuçlanan 23 Ağustos 1942 ve 2 Şubat 1943 tarihleri arasında geçen Stalingrad muharebesi İkinci Dünya Savaşı'nın en azından Avrupa bölümü için dönüm noktası olmuştur. Kuşkusuz Stalingrad mücadelesinin sonucu, Almanya'nın Balkanlarda ilerlemesiyle birlikte başlayan, bu ülke ile ilişkilerini had safhada geliştirme yoluna giren Türkiye için de ülkenin dış politikasının yeniden gözden geçirildiği ve yeni bir yön belirlemek için farklı arayışlara yönelindiği bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu safhada Türkiye Almanya'ya müzahir tutumunu artık bir Alman işgaline uğrama ve bunu bertaraf etme düşüncesinden ziyade yukarıda da belirtildiği üzere mümkün mertebe Rusya'nın mutlak zaferinin engellenmesi amacıyla devam ettirmeye yönelmiştir. Sovyet zaferinin Avrupa'da komünizmin tesis edilmesine neden olacağı düşüncesini taşıyan Türkiye'deki siyasi erk savaşın gidişatının belli olmaya başladığı dönemde bunun ancak orta Avrupa'da Almanya'nın gücünün korunması ile engellenebileceği kanısını taşımaktadır. Bu süreçte aynı zamanda müttefiklerin Türkiye üzerindeki baskılarının da arttığı bir döneme girilmiştir. Bir taraftan Rusya'nın, Türkiye'nin Almanya'yı destekleyen tutumundan rahatsızlığını İngilizler üzerinden hissettirmeye başladığı ve bunun da etkisiyle İnönü Hükümetine önce Almanya ile ilişkileri kesmesi ardından da Mihvere savaş ilanı talebine dönüşen siyasi tazyikin arttığı bir süreç başlamıştır. Oysa bu telkinler İnönü Hükümetine daha savaşın başında ülke içindeki aydınlar tarafından yapılmış tavsiyelerdir. Tevfik Rüştü Aras'ın *"1939 yılı başında kanaatim, 1939 yılı içinde İkinci Cihan Savaşı'nın başlaması ve Türkiye'nin tarafsız kalması lazım geldiği ve Balkanlara sarktığı takdirde Türkiye taarruza uğrarsa kendisini behemehal savunacağı, binaenaleyh Faşist Cephesi ile anlaşmak şöyle dursun, hiçbir suretle demokrasilere zarar verebilecek bir kompromiye (uzlaşya) müsait olmayacağı merkezinde idi"* şeklindeki ifadeleri bu durumu gözler önüne sermektedir (Aras, 1968, s. 208-209).

Gerek Rusların Stalingrad'da gerek İngilizlerin Mısır'da El-Alamein'de 1942 yılı sonlarında Almanlara karşı elde ettikleri başarılar müttefiklerin giderek üstünlüğü ele geçirmelerini sağlarken, bu süreç İngiltere ve ABD'nin de Almanya'nın yenilgisini hızlandıracak yeni çareler aramaya başladığı bir döneme denk gelmektedir. Türkiye'ye bu dönemde savaşa girmesi yönünde yapılan baskıların artması muhtemelen bu arayışların ürünüdür. İnönü Hükümeti ise bu baskılara bir yandan ordunun teçhizat bakımından halen savaşa hazır olmadığı diğer taraftan ise Almanların İngiltere'yi zor durumda bırakmak amacıyla Türkiye üzerinden Ortadoğu'ya ulaşma hedefini halen güttükleri şeklinde bir tez ileri sürerek karşı durmaya çalışmaktadır (Deringil, 2012, s. 188). İngilizlerin Menemencioğlu aracılığı ile işittikleri bu senaryolara fazla prim vermedikleri anlaşılmaktadır. Selim Deringil, İngiliz arşiv belgelerine atıfla, Menemencioğlu'nun 6 Kasım 1942'de Ankara'da görüştüğü İngiliz Büyükelçiliği Müsteşarına, savaş sonrasında Türkiye'nin İngilizlerin Yakın Doğu'da kalesi olmaya hazır olduğunu, doğuda ve batıda İngiliz çıkarlarını kollayabileceğini ifade ettiğini aktardıktan sonra, Menemencioğlu'nun esasında diplomatik bir beceriyle Türkiye'ye zaman kazandırmak için bu yönteme başvurduğunu, Adana ve Kahire'de Türkiye'nin savaş dışı kalma konusundaki kararlılığı göz önüne alındığında Türkiye'nin kimsenin kalesi olmayacağını ya da Menemencioğlu'nun böyle bir amacı bulunmadığının anlaşılacağını belirtmektedir (Deringil, 2012, s. 191). Ancak, aynı siyasi kadroların Türkiye'nin 1945'ten sonra ABD ile ne tür bir ilişki kurmasına olanak tanıdığına ve 1952'de NATO üyesi olduktan sonra nasıl batının SSCB'ye karşı sınır jandarması rolünü üstlenmesini sağladığına bakıldığında, Menemencioğlu'nun diplomatik bir beceriden ziyade söz konusu görüşmede bir düşünceyi ya da devlet yönetimindeki anlayışı ortaya koyduğunu söylemek çok yanlış olmayacaktır. Kaldı ki İngilizlerin, Türkiye'nin ileri sürdüğü tezlerin gerisinde bir Rus yayılcılığı korkusunun yattığı ve Türkiye'nin politikalarını bu endişenin şekillendirdiği yolunda bir kanaate vardıkları da görülmektedir. Bu görüş farklılığı Türkiye'nin 1943'ten sonra giderek İngiltere ile arasının açılmasına ve savaş sonuna doğru uluslararası camiada yalnızlaşmasına neden olacaktır.

### 3.3. 1943 – 1945 GELİŞMELERİ

1943 yılı müttefiklerin artık savaşın sonunu görebildikleri, bu çerçevede savaş ertesinde dünyanın alacağı yeni şekil ve uluslararası ilişkilerin nasıl düzenleneceğine dair görüşmelere başladıkları bir süreç olacaktır. Bu süreç bir anlamda Türkiye'nin de geleceğinin şekilleneceği dönemi başlatacaktır. Ancak bu şekillenmede Türkiye'nin kendi geleceğini kendisinin çizmesinden ziyade savaşın başından bu yana izlediği siyaset nedeniyle hakkında oluşan kanaatin neticesinde dış güçlerce kendisinin yönlendirildiği istikamete gidişi şeklinde olacaktır.

#### 3.3.1. Kazablanka Konferansı ve Adana Görüşmesi

Bu bağlamda 14-24 Ocak 1943 tarihinde yapılan Kazablanka Konferansı önemlidir. Zira Churchill ve Roosevelt'in bir araya geldiği Konferansta Türkiye'nin izlediği siyasete büyük darbe vuracak olan Mihver devletlerinin kayıtsız ve şartsız teslim olmaları dışında bir barış yapılmasının söz konusu olamayacağı hususunda mutabakata varılmıştır. Yukarıda da vurgulandığı üzere bu karar İnönü Hükümeti'nin, Rusya'nın Almanya'ya karşı savaştan kesin zaferle çıkarak Avrupa'nın geleceğinde söz sahibi olmasının önüne geçilmesi için her şeyin yapılması yolundaki anlayışına vurulmuş ağır bir darbe olmuştur. Oysa Kazablanka Konferansı'ndan çok önce 9-12 Ağustos 1941 tarihlerinde Arjantin'de bir araya gelen Churchill ve Roosevelt, Atlantik Konferansı olarak adlandırılan toplantı sonrasında kabul ettikleri Atlantik Bildirisi'yle barışın ne şekilde tesis edileceğine dair bir dizi prensip arasında Mihver devletlerin silahtan arındırılarak savaştan sonra tümüyle silahsızlanmaya gidilmesi üzerinde de anlaşmaya varmışlardır. Tefrik Rüştü Aras, 1942 yılının sonbaharında Ankara'da Alman Büyükelçisi von Papen ile yaptığı ve savaşın ne şekilde gelişmesinin beklendiğine ilişkin özel sohbette Büyükelçiye söz konusu Atlantik Bildirisi'nden bahsederek Almanya'nın ağır bir yenilgiye uğramadan önce bu bildirinin şartlarını yerine getirmesinin akıllıca olacağını ifade ettiğini, hatta Papen'in tepkisinden, Almanya'nın gerçek durumunu görenlerin bunu Hitler'e anlatamamanın acısını

yaşadıkları kanaatini edindiğini belirtmekte ve bu görüşmeyi bilahare Başbakan Şükrü Saracoğlu'na ayrıntılı olarak aktardığını kaydetmektedir (Aras, 1968, s. 52-55). Dolayısıyla gelişmeleri iyi takip etmesi icap eden İnönü Hükümeti için Kazablanka Konferansı sonuçlarının beklenmedik bir gelişme olmaması gerektiği sonucunu çıkartmak pekâlâ mümkündür.

30-31 Ocak 1943 tarihinde Adana'ya gelerek İnönü ile görüşen Churchill, muhatabına Kazablanka Konferansında alınan kararları aktardığı gibi Türkiye'deki Sovyet endişesini de gidermeye çalışmış, İnönü'nün SSCB'nin Avrupa üzerinde tahakküm kurmak amacıyla olduğu savına karşılık muhatabını, Rusların savaşta büyük kayıplar verdiklerini bu nedenle savaş sonrası kendi ülkelerini ayağa kaldırma mücadelesine girecekleri düşüncesine imale etmeye çalışmıştır. Ancak, Feridun Cemal Erkin'in Adana Konferansı öncesinde Alman Büyükelçisi Papen ile yaptığı görüşmede dile getirdiği "İngiltere ve Amerika bir gün, Avrupa'yı Bolşevik tehdidinden korumak için en seçme gençlerini feda ettiğinden dolayı Almanya'ya minnet duyacaktır" şeklindeki ifadesi, Türk dışişlerinin 1943 yılında Almanya'ya ve Rusya'ya bakışını ortaya koyması bakımından oldukça açıklayıcıdır (Dikerdem 1989, s. 62). İki liderin görüşmesine, Türkiye'deki üslerin kullanılması, Türk ordusunun teçhizi meseleleriyle birlikte Churchill'in Türkiye'nin savaşa katılması yönünde İnönü'yü ikna çabaları damga vurmuştur. Selim Deringil, İnönü-Churchill görüşmesini sağırlar diyalogunun doruk noktası olarak nitelendirmektedir (Deringil, 2012, s. 195). Gerçekten de zirve sonrası her iki tarafça olumlu mesajlar verilmesine rağmen ne İnönü Türkiye'nin savaşa müttefikler tarafında dahil olmasına ikna olmuş ne de Churchill Türkiye'nin herhangi bir politika değişikliğine gitmeyeceğini görebilmiştir.

### **3.3.2. Moskova Konferansı ve Kahire Görüşmesi**

Nitekim, Adana Zirvesinden sonra yapılan Askeri Müzakerelerde fazla bir ilerleme sağlanamadığı gibi 5-6 Kasım 1943'te Kahire'de yapılan Menemencioğlu- Eden görüşmelerinde de Türk tarafı müttefikler yanında savaşa girmeye ikna edilememiştir. Bunun sebebi bir görüşe göre İnönü Hükümetinin

Almanya'nın gücünü halen koruduğu ve Türkiye'ye saldırması durumunda ülkenin onarılmaz yaralar alacağı - ki tüm görüşmelerde İnönü bu hususu vurgulamaktadır - yolunda olsa da bir diğer argümanın Türk siyasi elitinin Rusya'da olmasa bile doğu Avrupa'da Alman ordusunun gücünün halen ayakta kalabileceğine olan inancını kaybetmemiş olması ve savaş sonrası üzerine geleceğinden endişe duyduğu Rus tehdidine karşı bu seçeneği bir korunma kalkanı olarak tercih etmiş olabileceği akla gelmektedir.

Eden ve Menemencioğlu'nun Kahire'de buluşmaları öncesinde, 19 Ekim 1943 tarihinde Moskova'da yapılan ve SSCB, ABD ve İngiliz Dışişleri Bakanları'nın bir araya geldikleri Moskova Konferansı Türkiye bakımından da önemli gelişmelere neden olmuştur. Söz konusu görüşmede Molotof, Manş denizi tarafından Avrupa'ya yapılacak bir çıkartmayla birlikte Türkiye'nin de savaşa müttefikler yanında dahil olmasının Almanlara karşı yürütülen mücadelenin daha kısa sürede zaferle sonuçlanacağı görüşünü ortaya koymuştur (Deringil, 2012, s. 211). Nitekim, Eden bu konuyu Kahire'de Menemencioğlu'na aktarmış ve Türkiye'nin bir ay içinde savaşa girmesini beklediklerini ifade etmiştir. Selim Deringil, Menemencioğlu'nun İngilizlerin Türkiye'yi savaşa sokma gayreti içinde oldukları yorumuyla Amerikan ve İngiliz kaynaklarında yer alan Eden'in Türkiye'den sadece hava üslerini kullanma talebi olduğu şeklindeki farklı yaklaşıma dikkat çekmekte ve Menemencioğlu'nun üs vermekle savaşa girmenin aynı manaya geldiği inancında olduğunu ayrıca belirtmektedir (Deringil, 2012, s. 216).

Bu dönemde Türkiye'nin Bükreş Büyükelçiliği'nden merkeze iletilen şifreli bir telgraf dikkat çekmektedir.<sup>26</sup> Büyükelçi Hamdullah Suphi Tanrıöver, Ankara'daki Alman Büyükelçisi von Papen'in Berlin yolu üzerinde uğradığı Bükreş'te Romen Başbakanı ve Genelkurmay Başkanı ile yaptığı görüşmelerde Türk devlet adamlarının ve Türk milletinin duygu ve düşünceleri çerçevesinde Rusya'ya destek sağlayabilecek Türk ordusu aracılığıyla bir harekate girişmesinin mümkün olmadığını, eğer Alman orduları Rusya topraklarından geri

<sup>26</sup> T.C. Bükreş Büyükelçiliği'nin 17Kasım 1943 tarih ve 6061/365 sayılı şifreli telgrafı.

çekilir ise ancak o zaman Türk askerlerinin harekete geçmesinin mümkün olacağını, bunun da Alman ordusuna karşı değil İngiliz ve Amerikalılarla birlikte Ruslara karşı bir hareket tarzında gelişebileceğini ifade ettiğini Ankara'ya aktarmaktadır. Alman Büyükelçisinin temennisi olarak da algılanabilecek bu düşüncelerin, von Papen'in Ankara'da yakın temasta olduğu Dışişleri Bakanı ve Başbakan ile yaptığı görüşmelerden edindiği intibain bir yansıması olması da pekâlâ mümkündür.

Görülen odur ki 1943 yılında İngilizler, Türk siyasetçileri üzerinde Türkiye'yi savaşa müttefikler yanında dahil olması için gayretlerine devam eder ve bu konuda Rusları ve Amerikalıları da angaje etmeye çalışırken, İnönü Hükümeti'nin henüz Almanya ile bağları koparmak konusunda acele etme niyetinde olmadığı gibi eğer müttefikler cephesinde savaşa girilmesi şeklinde bir durum söz konusu olaksa bunun Almanya'ya değil olsa olsa Rusya'ya karşı gerçekleşebilecek bir gelişme şeklinde tasavvur ettiği görülmektedir.

### **3.3.3. Tahran Konferansı ve Kahire Toplantısı**

Dışişleri Bakanları seviyesinde gerçekleşen Moskova Toplantısı'nın kararlarının bir üst seviyede ele alınması maksadıyla iki büyük müttefik ülkenin Devlet Başkanları (ABD ve SSCB) ile Birleşik Krallık Başbakanı ilk kez 28 Kasım – 1 Aralık 1943 Tahran Konferansı'nda üçlü olarak bir araya gelmişlerdir. Bu Konferansı aynı formatta yapılacak olan 1945 yılında Yalta ve ardından Potsdam konferansları takip edecektir. SSCB'nin Tahran Büyükelçiliği'nde yapılan görüşmelerde Kuzey Fransa üzerinden Almanya'ya yeni bir cephe açılması yönünde alınan karar Konferansın en önemli sonucudur. Türkiye açısından ise Churchill, Türkiye'nin savaşa girmesi meselesini yeniden gündeme taşıırken Stalin'in, Rusların Moskova Konferansı'nda olduğu kadar bu hususa önem vermediği, Roosevelt'in ise Türkiye'nin savaşa girmesinin Ankara'nın talep ettiği büyük miktarda askeri malzeme tedariki anlamına geldiği cihetle Normandiya çıkartması planlamasının sürdüğü bir aşamada bu taahhüdün hazırlıklara sekte

vuracağı kanaatinde olması hasebiyle bu teklife mesafeli yaklaştığı görülmektedir (Deringil, 2012, s. 221).

Tahran Konferansı'nın ardından Churchill ve Roosevelt bu kez 4-6 Aralık 1943 tarihinde Kahire'de Cumhurbaşkanı İnönü ile üçlü formatta bir araya gelmişlerdir. Türkiye'nin savaşa müttefikler yanında dahil olması için yapılan baskıların muhtemelen en yoğunu olan söz konusu Konferans, Türkiye'nin prensipte savaşa girmeyi kabul etmesi neticesini doğurmuştur. İnönü'ye, müttefikler cephesinde savaşa girmemesi durumunda savaş sonrası yalnız kalacağı gerek Churchill gerek Roosevelt tarafından açıkça ifade edilmiştir. Kahire toplantısı sonrası Bakanlar Kuruluna açıklamalarda bulunan İnönü, Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın, ordunun bir Alman saldırısına karşılık verme imkanının bulunmadığı yönündeki açıklamalardan sonra İngilizlerle arayı mümkün mertebe bozmadan Mihvere savaş ilanını bir süre daha müttefikleri oyalama yoluyla geciktirme kararını vermiştir. Bununla birlikte özellikle Türkiye'deki hava üslerinin kullanılması konusunda ısrarını sürdüren İngiltere, Türkiye'yi ikna etmek amacıyla daha ziyade savaş sonrası Boğazlara ilişkin olası Rus taleplerine dikkatleri çekerek müttefiklerle iş birliğinin Türkiye'ye Sovyetlerle ilişkileri düzeltebilme imkânı vereceği temasını işlemektedir (Deringil, 2012, s. 228). Ancak, savaştan zaferle çıkacak bir SSCB'nin Türkiye'yi de Bolşevikleştirme amacından sapmayacağına inanan Ankara Hükümeti için İngilizlerin havuç-sopa misali taktikleri 1945 yılına kadar İnönü'nün dış politikası üzerinde ciddi bir etki yaratmamıştır. Hitler'in 1944 ilkbahar aylarında yaptığı bir açıklamada, savaşın tek bir galibinin olacağını, bunun Almanya olması durumunda Avrupa'nın korunacağını, Sovyetlerin galip gelmesi durumunda ise bütün Avrupa kıtasının Bolşeviklerin eline düşeceği yolundaki sözlerinin (Erkin, 1968, s. 242) İnönü Hükümetinin savaşın gidişatına ilişkin değerlendirmesi ile nasıl örtüştüğü dikkat çekicidir.

Oysa Sovyetlerin savaş sonrası ile ilgili planlamaları oldukça farklıdır. 4 Eylül 1943 tarihinde SSCB Dışişleri Halk Komiserliği bünyesinde iki ayrı komite kurulmuştur. Bunlardan ilki, SSCB eski Dışişleri Bakanı ve Ağustos 1943'te ABD

Büyükelçiliği görevinden dönen Maksim Litvinov başkanlığında kurulan Barış Görüşmeleri ve Savaş Sonrası İnşa Meseleleri Komisyonu ve 1925-1940 arasında SSCB Savunma Halk Komiserliğini yapmış olan Kliment Vorosilov (1953-1960 arasında Yüksek Sovyet Prezidyumu Başkanlığını yürütmüştür) başkanlığında kurulan Ateşkes Meseleleri Komisyonudur. Litvinov komisyonu tarafından 9 Eylül 1943 tarihinde Devlet Başkanı Stalin ve Dışişleri Bakanı Molotof'a sunulan raporda *“Güçlü bir Türkiye, öyle anlaşılıyor ki, savaş sonrası konseylerinde Doğu Akdeniz meseleleri tartışılmaya başlandığında hem bizim hem de Britanya için yararlı bir dost olacaktır”* şeklinde bir ifadenin bulunması önemlidir. Keza, aynı komisyonun 11 Ocak 1944 tarihli raporunda ise Sovyet Hükümetinin savaş sonrası Türkiye’de Sovyet yanlısı bir iktidar değil batı yanlısı olmakla birlikte SSCB’nin güvenliğini tehdit etmeyen bir tür İskandinav ülkesi niteliğinde bir yapı görmek istediğine dair ifadeler de dikkate değerdir (Yalın, 2021, s. 27-28). Dolayısıyla, Alman orduları Rusya’yı işgale başladığında sevinçten dans eden Saracoğlu ya da Avrupa’nın Bolşevik ihtilalini engellemeye çalışan Alman gençlerine borçlu olduğuna inanan Cemal Erkin gibi İnönü dönemi Türk siyasetçilerinin SSCB’ye bakışlarının aksine Sovyet devletinin savaş sonrası Türkiye’yi çok daha gerçekçi ve akılcı bir bakış açısıyla değerlendirdikleri ortaya çıkmaktadır.

### 3.3.4. Türkiye’nin Almanya Politikasına Yönelik Müttefik Baskısı

Tahran Zirvesi’nden sonra Türkiye’yi müttefikler yanına çekmek amacıyla kullanılan taktiklerde değişiklik olduğu görülmektedir. Bu çerçevede 14 Nisan 1944’te Ankara’daki İngiliz ve ABD Büyükelçilikleri Almanya’ya krom satışının derhal durdurulmasını talep eden bir nota vermişlerdir (Yetkin, 2002, s. 77). Dışişleri Bakanı Menemencioğlu verilen notayı olumlu karşılamışsa da Türkiye 26 Mayıs’a kadar Almanya’ya krom ticaretini sürdürmüştür.

Müttefikler savaş boyunca Türkiye’nin Montrö hilafına Boğazlardan Alman ve İtalyan savaş gemilerinin ve harp malzemesi taşıyan gemilerin geçişlerine izin verdiklerini öne sürerek bu duruma tepki göstermişlerdir (Yetkin, 2002, s. 70).

Hatta Çetin Yetkin, Necdet Ekinci'nin "İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler" başlıklı kitabından alıntılanarak, 1944 yılında Büyükdere tersanesinde, Ege'de ağır yara almış bir Alman savaş gemisinin onarıldığını, Alman askerlerinin Türklerle birlikte gemi üzerinde çalıştıklarını, nihayet tekrar yüzer hale gelen geminin Karadeniz'e açıldıktan kısa bir süre sonra Soğan adası açıklarında Rus uçakları tarafından batırıldığını, cesetlerin Türk sahil koruma birimlerince toplanarak sahilde gömüldüklerinden bahsetmektedir (Yetkin, 2002, s. 72). Bu ve benzeri olayların özellikle Almanların Rusya cephesinde güçlü oldukları dönemde sık sık meydana gelmiş olması ihtimalinin yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Zira bu husus daha sonraları Ruslar tarafından da 1946 yılında Montrö'nün değiştirilmesi talepleri vesilesiyle verilen notalarda da dikkate getirilmiştir.

1944 Haziran ayında Alman Büyükelçisi von Papen'in ticaret gemisi olduklarını bildirdiği Alman gemilerine Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'nun talimatıyla Boğazlardan geçiş izni verilmesi meselesi bir krize dönüşmüştür. 4 Haziran 1944'te Ankara'daki İngiliz Büyükelçiliği, Türk hariciyesine ilettiği Nota ile Boğazlardan geçen Alman ticari gemilerinin savaş gemisi olduklarını belirterek bu durumu protesto ettiklerini bildirmiştir. Menemencioğlu'nun gemilerin denetlenmesi talebi karşısında konuyu zamana yayma eğilimi göstermesiyle İngiliz Büyükelçisi meseleyi Başbakan Saracoğlu'na kadar aksettirmiştir. Sonuçta protestoya konu olan Alman Kassel gemisinin denetlenmesi yapılabilmiş, gemide ağır askeri teçhizat bulunduğu saptanmıştır (Deringil, 2012, s. 245). İngiltere ile özellikle Kahire'deki Eden - Menemencioğlu görüşmesi sonrasında başlayan ve giderek derinleşen Türk-İngiliz ilişkilerindeki kırılmayı gidereceği ümidiyle Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu Cumhurbaşkanı İnönü tarafından bu olay üzerine 26 Haziran 1944 tarihinde Bakanlıktan alınmıştır. Başbakan Saracoğlu, Ağustos ortasında Hasan Saka atanana kadar Dışişleri Bakanlığı görevini de üstlenmiştir.

Bu dönemde İngiltere ve ABD, Türkiye'nin Almanya ile siyasi ilişkilerini kesmesi baskısında bulunurken Sovyetlerin bu karara savaş ilanının da

eklenmesi gerektiği, aksi takdirde Türkiye'ye bu konuda herhangi bir baskı yapılmasının yersiz olduğu görüşünü taşıdığı anlaşılmaktadır (Erkin, 1968, s. 243-244). Buna rağmen İngilizler, Menemencioğlu'nun görevden alınmasından kısa bir süre sonra, 15 Haziran 1944'te resmi girişimde bulunarak Türkiye'den Almanya ile diplomatik ilişkileri kesmesi talebini iletmiştir. Türk Hükümeti ise karşı hamle olarak Türkiye'nin Ruslarla birlikte Bulgaristan'daki Nazi güçlerine karşı ortak bir operasyon düzenlenmesi teklifini ortaya atmıştır (Deringil, 2012, s. 248-249). Selim Deringil, Türk Hükümetinin bu girişimini Türkiye'nin savaşa girmesinin geciktirilmesi için bir taktik hamlesi olduğunu belirterek, İngilizlerin böyle bir operasyon için Türkiye'ye gerekli teçhizatı sağlamaktan imtina edeceklerinin tahmin edildiğini söylemektedir. İnönü ve Saracoğlu'nun, Deringil'in İngiliz Dışişleri arşivlerini kaynak olarak kumar olarak nitelendirdiği bu girişiminin gerçekten de hesaplı bir adım olarak mı atıldığı yoksa giderek yalnızlaşan Türkiye'nin son çare olarak sıcak çatışmayı da göze aldığını göstermek için yapılmış bir hamle mi olduğunu kestirmek çok kolay değildir (Deringil, 2012, s. 249). Ancak, İngiliz Hükümetinin bu aşamada Türkiye'nin sıcak bir çatışmaya girmesini tercih etmekten ziyade Almanlar üzerinde moral çöküntüsü yaratacak diplomatik ilişkilerin kesilmesinin yeterli olacağı kanaatini taşıdıkları anlaşılmaktadır. Sonuçta Türkiye, 20 Temmuz'da ABD'nin de İngiltere'nin görüşlerine paralel bir açıklama yapmasını müteakip 2 Ağustos 1944 tarihi itibarıyla Almanya ile diplomatik ilişkilerini zorunlu olarak kesmek yoluna gitmiştir.

### **3.3.5. Yalta Konferansı ve Türkiye'nin Mihvere Savaş İlanı**

Müttefiklerin Türkiye üzerindeki baskıları Yalta Konferansı'ndan sonra bu kez farklı bir boyutta yeniden gündeme gelmiştir. Yeni dünyanın temellerinin atıldığı, 4 – 11 Şubat 1945 tarihlerinde gerçekleştirilen Yalta Konferansının ardından İngiltere'nin Ankara Büyükelçiliği'nin Türk Hükümetine verdiği muhtıra ile 1 Mart 1945 tarihine kadar Mihvere savaş açmamış olan devletlerin Birleşmiş Milletler Teşkilatının kurulmasını sağlayacak San Francisco toplantısına davet edilmeyeceğini bildirmesi (Erkin 1968, s. 245) Ankara'nın esasen fiili olarak

Avrupa'da sona ermiş olan savaşa nihayet dahil olmasını ve kağıt üzerinde de kalsa Almanya'ya savaş ilan etmesini zorunlu hale getirmiştir.

İnönü Hükümeti, Yalta Konferansı'nda alınan kararlar gereği 1945 Nisan'ında San Francisco'da yapılacak olan Birleşmiş Milletler (BM) toplantısına Türkiye'nin kurucu üye olarak katılabilmesi maksadıyla nihayet 24 Şubat 1945'te, savaşın başından beri imtina ettiği Nazi Almanya'sına ve Japon İmparatorluğu'na resmen savaş açma kararını alabilmiştir. Türkiye'nin bu kararı Rusya'yı tatmin etmekten uzak kalmıştır (Armaoğlu, 1958, s. 40). Kuşkusuz bu tavrın nedenlerini kestirmek çok zor değildir.

1944 yılı genel olarak değerlendirildiğinde, esasen 1943 sonundan itibaren başlayan ve giderek dozu artan biçimde müttefiklerin Türkiye'nin Almanya ile olan siyasi, ekonomik ve hatta askeri alana da kayan bağlarını kesmesi, savaşa müdahil olması ya da en azından hava üslerini müttefik kuvvetlerinin kullanımına açması yönünde baskıda bulundukları dönem olarak görülmektedir. İnönü Hükümeti ise Almanlarla olan angajmanını sonlandırmakta kararsız görünmektedir. Zira, 1939'dan itibaren tercih edilen dış politika Türkiye'yi dışarıda baskıya maruz bırakırken içeride de hem parti içinde hem de kamuoyunda tüm kısıtlama ve kontrole rağmen Hükümetin siyasetini eleştiren bir muhalefet oluşumunun ortaya çıktığı gözlenmektedir. İnönü Hükümeti dışarıdaki baskıya adım adım boyun eğerek ve nihayetinde Almanya ile diplomatik ilişkileri kesme noktasına gelirken, içerideki muhalif seslerin bastırılması için de giderek komünizm tehlikesi söylemini geliştirmeye başlamıştır. İçeride ve dışarıda oluşan bu iki hat bir süre sonra kesişecektir. 1945 yılından itibaren giderek daha da kuvvetlenecek olan bu söylem Rusya ile ilişkilerin de kullanıldığı bir sürece dönüşecektir.

1944 sonunda Türkiye'de İnönü Hükümetinin, Almanya'nın yenilgisi kesinleştiği oranda kendisini İngiltere ve ABD'ye yakınlaştırmaya çalıştığı, ancak burada beklenen karşılığı göremeyince ya da sorunun temelinde Rusya'nın yattığı bilinciyle bu kez Sovyetlere de yanaşma girişiminde bulunduğunu

belirtmekte yarar vardır. Nitekim, Sovyetlerin 1945 yılının başında Türkiye ile aralarında 1925 yılında imzalanmış olan Dostluk Antlaşmasını uzatmayacaklarını bildirmesi Türkiye'nin İngiltere ve ABD tarafından kendisine defaatle söylenen savaş sonrası uluslararası arenada yalnız kalma endişesini doruğa çıkartmış ve İnönü Hükümetini Ruslarla yeni bir antlaşma yapmak üzere ısrarcı bir girişime yönelmesine neden olmuştur. 1945 yılından itibaren Türkiye'nin maruz kaldığı ileri sürülen Sovyet baskısı savaş sonu gelinen siyasi ortamın sonucunda ortaya çıkmış bir gelişmedir.

### **3.4. 1945 VE SONRASI - SOVYET TEHDİDİ İDDİALARI VE ABD'YE YÖNELME**

İkinci Dünya Savaşı sonunda SSCB'nin Türkiye'den toprak ve Boğazlarda üs taleplerinin Türkiye'de bir Rus işgali korkusu doğurduğu, bu endişenin Türkiye'yi zorunlu olarak batı ile yakınlaşmaya ittiği ve nihayetinde NATO üyeliğinin bu tehditten kurtulabilmek için yegâne seçenek olarak görüldüğü şeklinde bir resmi tarih anlatısı oluştuğundan bahsedilmiştir. Bu görüşün temel dayanağı olan Haziran 1945 tarihinde Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper ve SSCB Dışişleri Bakanı Molotov arasında iki ayrı görüşme olduğuna da keza değinilmiştir. Söz konusu iki görüşmenin ayrıntılı olarak ele alınmasından önce bu sürece giden bazı aşamalara değinmekte yarar görülmektedir.

Molotov-Sarper görüşmelerinde Rus tarafının dile getirdiği talepler esasen yeni olmayıp gerek kendi güvenlik politikaları çerçevesinde Rusların Boğazlara özel önem verdikleri gerek bu konuda Türkiye'den bazı taleplerde bulunacakları çok uzun süreden beri bilinen hususlardır.

#### **3.4.1. Sovyetlerin Türkiye'ye Güvensizliği**

Öncelikle henüz 1936 yılında Montrö Antlaşması'nın imzalanması aşamasında dahi SSCB'nin beklentilerinin tam olarak giderilmediği, ancak Türkiye ile 1920'den bu yana kurulmuş olan iyi ilişkiler ve Atatürk liderliğindeki

kadroya olan güven nedeniyle ilişkilerin sekteye uğramadığını tekrar vurgulamakta yarar vardır. Avrupa’da İkinci Dünya Savaşına gidilen süreçte Sovyetlerin giderek artan güvenlik endişelerinin Boğazlardan gelecek olan tehlikelere karşı daha hassas davrandığı bir döneme girilmesine yol açtığı yadsınamayacak bir gerçektir. Nitekim, Atatürk’ün 10 Kasım 1938’de vefatının ardından Türkiye’deki değişimi yakından takip eden Sovyet yönetiminin, İnönü Hükümeti’nin 1939 Eylül’ünde İngiltere ve Fransa ile Üçlü İttifak Antlaşması imzalamak amacıyla müzakerelere devam ettiği süreçte Moskova’da yapılan Molotof-Saracoğlu görüşmelerinde Boğazlar meselesini bilinçli olarak gündeme getirdiği ortadadır. Keza, Almanya’nın Barbarossa hareketına başlamadan günler önce Türkiye ile Saldırmazlık Paktı imzalaması, Stalingrad muharebesinin sonuçlandığı 1943 başlarına kadar İnönü Hükümetinin hemen her alanda Almanya ile mevcut siyasi ve ekonomik ilişkilerini derinleştirmesi, bu çerçevede silah yapımında kullanılan kromun Türkiye’den Almanya’ya ihracatının kısa sürede on bir kat artması, bazı Alman gemilerinin Montrö hilafına Karadeniz’e açılabilmeleri, bunun da ötesinde Almanların desteği ve kışkırtmaları sonucu Rusya için bir iç güvenlik sorunu haline dönüşebilecek olan Turancılık hareketlerinin Türkiye’de güçlenmesi ve yukarıda ayrıntılı olarak değinilmiş olan diğer çeşitli gelişmelerin Moskova’da Türkiye’ye ve dolayısıyla İnönü Hükümetine güvensizliği büyük ölçüde arttırdığı da son derece açıktır. Bu itibarla Rusların Avrupa’daki çatışmaların sona ermesiyle birlikte savaş sonrası kurulacak yeni düzende SSCB’nin güvenlik endişelerini önceleyen birtakım taleplerle Türkiye’nin karşısına çıkacak olmalarının Cumhurbaşkanı İnönü ve diğer hükümet üyeleri tarafından beklenmemiş olması ihtimali de yoktur. Kaldı ki Dışişleri arşivlerinde Rusların Türkiye ile ilgili görüşlerini ortaya koyan bir kısmı değerlendirme, bir kısmı açık istihbarat bilgilerine istinaden kaleme alınmış çok sayıda yazışma da mevcuttur. Bunların bir bölümü aşağıda sıralanmaktadır.

Bükreş Büyükelçiliğinin Ocak 1940’ta Ankara’ya gönderdiği şifreli bir telgrafta<sup>27</sup> Polonya mültecilerinin verdiği bilgilere dayanarak, Alman ordusunun

<sup>27</sup> T.C. Bükreş Büyükelçiliği’nin 31 Ocak 1940 tarih ve 58-36 sayılı şifreli telgrafı.

doğu Galiçya'ya yerleşmesiyle bölgeyi terk eden Rus askerlerinin, Türkiye ile Sovyetler arasında eski dostluğun kalmadığını, Türklerin kapitalist devletlerle ittifakı nedeniyle Türkiye ve SSCB arasında bir savaşın yakın zamanda başlayabileceğini söylediklerinin öğrenildiği bildirilmektedir.

Berlin Büyükelçiliği'nin Ağustos 1940 tarihinde merkeze ilettiği kapalı telgrafta<sup>28</sup> Büyükelçi Gerede, dost bir ülkenin Büyükelçisinden aldığı bilgiye dayanarak Sovyet Hükümetinin yakında Türkiye'ye Boğazlar ile Kafkasya üzerindeki iddialarını tebliğ edeceğini öğrendiğini bildirmektedir.

Stockholm Büyükelçiliği'nden Mayıs 1941'de alınan bir telgrafta<sup>29</sup> İsveç'te yayınlanan Svenska Tagbladet gazetesinin "Türkiye'nin müşkül vaziyeti" başlıklı haberine yer verilerek, Almanların Balkanlardaki hızlı ilerlemesinden sonra Türkiye'ye ne tür bir teklif yapacağını bilinmediğini, ancak Türkiye'nin Alman ordusuna mukavemet edecek gücünün bulunmadığını, İngilizlerin de bir saldırı durumunda Türkiye'ye destek olabilecek imkan ve kabiliyete sahip olmadığını, Türkiye'nin SSCB ile ilişkilerinin Montrö Antlaşmasından bu yana giderek gergin bir hal aldığını, son olarak Moskova'da yapılan görüşmelerde Türk Dışişleri Bakanı'nın Sovyetleri Türkiye'ye müzahir bir siyaset izleme yönünde teşvik etmeye çalıştığını, ancak tarafsızlık antlaşmasının ne dereceye kadar önemli olabileceğinin takdirinin Türk tarafına kaldığını ve bu ortamda Sovyet dış politikasının her zamankinden daha belirsiz olduğunun yazıldığı bildirilmektedir.

Türkiye - SSCB ilişkileri ve Rusya'nın Türkiye'den olası taleplerine ilişkin dış misyonlardan gelen bilgi akışı savaş sonuna doğru daha da artmıştır.

### **3.4.2. Büyükelçi Sarper'in Değerlendirmesi (Ocak 1945)**

Moskova Büyükelçiliği'ne 1944 sonunda atanan Büyükelçi Selim Sarper'in göreve başlamasının üzerinden henüz üç ay geçtikten sonra Merkeze gönderdiği

<sup>28</sup> T.C. Berlin Büyükelçiliği'nin 23 Ağustos 1940 tarih ve 600 sayılı şifreli telgrafi.

<sup>29</sup> T. C. Stockholm Büyükelçiliğinin 14.05.1941 tarihli açık telgrafi.

değerlendirme<sup>30</sup> özellikle dikkat çekicidir. Sarper, kısa sürede üst düzey SSCB yetkililerinin birçoğu ile temas imkânı bulunduğunu belirttikten sonra ilk intibalarını sıralarken, genel olarak Sovyetlerin Türkiye'ye karşı tavırlarının dostane olduğunu söylemenin mümkün olamayacağını vurgulamakta, Rus protokolünün kordiplomatik davetlerde bile Türkiye'yi Japonya, İran ve İsveç ile aynı grupta değerlendirerek birçok etkinliğe davet etmediklerini belirtmektedir. Sarper, Rusların bu tutumunun sebebinin, ileride Türkiye ile bir görüşme gerekliliği ortaya çıkar ise bu ortamda hareket serbestisine sahip olmak ve hiçbir konuda şimdiden bir taahhüt altına girmemek düşüncesi olabileceğini kaydetmekte, bunun haricinde Rusların, Almanya karşısında hayatta kalma mücadelesi verdikleri bir süreçte Türkiye'nin Almanya'nın yanında yer alması ve bunun da ötesinde Rusya ile İngiltere arasında bir ihtilaf ortaya çıkmasına gayret ettiği yolunda bir görüş taşıdıklarından bahsetmektedir.

Bu ifade oldukça çarpıcıdır. Zira, tarafsızlık iddiasındaki Türkiye'nin Almanya yanında bir tavır sergilediği daha da ileri giderek Rusya'nın tamamen yalnızlaştırılması yönünde çaba harcadığı şeklindeki görüşün önemli bir konumdaki Büyükelçi tarafından belirtilmesi dikkat çekicidir. Sarper bunun elbette Rus tarafının görüşü olduğunu belirtmektedir. Ancak, bu durumun resmi bir yazışmaya konu olması dahi Türkiye'nin izlediği siyasetin ve sonucunun anlaşılması bakımından son derece önemlidir. Kaldı ki Büyükelçilerin hükümetlerinin tepkilerini hesaba katarak şimşekleri kendi üzerlerine çekmemek amacıyla bazı değerlendirmeleri yaparken bunları yabancıların ağızlarından duyulmuş ifadeler olarak yansıttıkları da bilinen gerçeklerdendir.

Telgrafta Sarper devamla, Rusya'da Türkiye'ye ilişkin bu görüşün sadece siyasi yönetim katında değil halkta ve ordu mensupları arasında da yaygın olduğunu belirterek işçi, memur, subay ve asker olmak üzere toplumun farklı kesimlerinde yer alan kişilerle temaslarında bu yönde fikirler işittiğini anlatmaktadır. Rus devletinin toplumdaki bu hissiyata rağmen Türkiye'yi tamamen kaybetmek gibi bir amaç gütmmediğini düşündüğünü yazan Sarper, Rus

<sup>30</sup> T.C. Moskova Büyükelçiliği'nin 27 Ocak 1945 tarih ve 28 sayılı şifreli telgrafı.

basınında Türkiye'deki özellikle Turancı akımlar ve bariz Sovyet aleyhtarı hareketlere karşı ağır eleştiriler yer alırken bunların hiçbir şekilde Türk halkına, TBMM'ye ya da hükümete yönelik olmadığına dikkat çekici olduğunu, oysa mesela İngiltere ve Amerika söz konusu olduğunda Rus basınının çok daha sert, kaba ve acımasız davranabildiğini belirtmektedir.

Ankara'da talimatlandırıldığı şekilde Moskova'da Sovyetlerin Türkiye'den ne istediğini anlamaya çalıştığını kaydeden Sarper, tahminince Rusların Türkiye ile ilişkilerini yeniden düzenleyebilmek amacıyla kapıyı açık tutmaya çalıştıklarını, bunu zaman zaman olumlu mesajlarla bazen de tepkisel sert davranışlarla ortaya koyduklarını, esas olarak tekliflerin Türkiye'den gelmesi için tahrikte bulunduklarını, bunlar arasından kendilerine uygun olanları seçerek bir müzakere süreci geliştirme hedefini güttüklerini, buna karşın henüz Türkiye ile "esaslı bir konuşma" için zamanı uygun görmedikleri kanaatini edindiğini bildirmektedir.

Sarper'in anlatımından, Sovyet yönetiminin Türkiye'de İnönü Hükümeti'nin Rus-Alman savaşı ile daha da bariz hale gelen komünizmin ötesinde açık bir Rus düşmanlığı haline dönüşen siyasetin (Yalın, 2021, s. 12). tümüyle farkında ve bundan ciddi biçimde rahatsız olmakla birlikte Türkiye'yi tamamen gözden çıkartmadan ileriye dönük bazı akılcı hamleler için fırsat kolladıkları anlaşılmaktadır. Keza bu da İkinci Dünya Savaşında Milli Şef'in tarafsız politika izlediği iddiasını temelden çürütecek nitelikte görülmektedir.

Büyükelçi Sarper telgrafta daha somut bazı konulara girerek Rusların son dönemde bir Akdeniz filosu oluşturma fikrine ilişkin duyumlarla bağlantılı olarak Türkiye'den taleplerinin Boğazlar ile ilgili olabileceğine değinmekte ve 1939 yılında Saracoğlu'nun Moskova'daki görüşmeler sırasında ortaya konulan Boğazlara ilişkin Rus görüşlerinin değişmemiş olduğundan bahsetmektedir. Sarper, Rusların bu hususta Türkiye'nin olumsuz tepki verme ve İngilizlerin rahatsızlık duyma olasılığına karşılık şimdilik herhangi bir girişimde bulunmaktan imtina ettiklerini, ancak sahadaki askeri vaziyetin hızlı bir şekilde gelişmesi ve Rusya, ABD, İngiltere arasında yapılacak olan Üçler Konferansı'nda (Yalta) siyasi

durumun belirginleşmesinden sonra Türkiye'yi sıkıştırmalarının pekâlâ mümkün olabileceği görüşünü ortaya koymaktadır. Üçler Konferansı'nın büyük merakla beklendiği bir ortamda SSCB'nin Londra ve Washington Büyükelçileri ile birlikte Ankara Büyükelçilerinin de Moskova'da aynı zamanda bulunmasının Konferansta Türkiye'ye ilişkin konuların ele alınması olasılığını arttırdığını kaydeden Sarper, Rus halkında savaşın bitmesi yönünde büyük bir beklenti olduğunu ve bir bezginlik de hissedildiğini belirtirken, bunun yanıltıcı olmaması gerektiği ve bu durumun savaşın Ruslar lehine gidişatı üzerinde olumsuz bir tesiri olamayacağı uyarısında bulunmayı da ihmal etmemektedir. Telgrafın sonunda Türkiye'nin Sovyetlere karşı ilişkiler olumluymuş gibi bir tavır sergilemesinin sonuç verici olmasını beklemediğini belirten Büyükelçi Sarper, iki ülke arasında halen yürürlükteki Dostluk Antlaşması'nın da muhtemelen Rus tarafınca ilgili madde hükmünün cevaz verdiği doğrultuda, 7 Mayıs 1945 tarihinden itibaren her an sonlandırılması yönünde girişimde bulunulabileceği uyarısında bulunmaktadır.

Telgrafın Büyükelçi Sarper'in kısa zamanda çok yerinde izlenimlerle doğru saptamalar yapabilen iyi bir diplomat olduğunu gösteren bir yazışma olduğunu belirtmek gerekmektedir.

### 3.4.3. Açıkalın – Eden Görüşmesi

Konu hakkında bir diğer ilginç belge dönemin Dışişleri Müsteşarı Cevat Açıkalın'ın Büyük Britanya Dışişleri Bakanı Antony Eden ile yaptığı görüşmeye ilişkin telgraftır. Mart 1945'te çeşitli temaslarda bulunmak üzere Londra'ya giden Açıkalın, buradan Merkeze çektiği telgrafta,<sup>31</sup> Hükümetin talimatı üzerine yanında Büyükelçi Ruşen Eşref Üneydin (17 Nisan 1944 – 8 Kasım 1945 arası T.C. Londra Büyükelçisi) olmak üzere Eden ile Birleşik Krallık Dışişleri Bakanlığı'nda yaptıkları görüşmeyi aktarmaktadır. Açıkalın, İngiliz Bakan'a Sovyetlerin savaş nedeniyle değişen şartlar muvacehesinde Türkiye-Rusya Dostluk Antlaşmasını fesih arzusunda olduklarını bildirdiklerini söyleyerek bilgi sahibi olduğunu

<sup>31</sup> T.C. Londra Büyükelçiliği'nin 28 Mart 1945 tarih ve 145 sayılı şifreli telgrafı.

düşündüğü konu hakkında fikrini rica etmektedir. Açıkalin'ın oldukça dolambaçlı ve ağdalı bir dille ifade ettiği hususlardan, iki ülke arasında yeni bir anlaşma olasılığından bahsettiği, ancak bu teklifin sanki Ruslar tarafından ortaya atıldığı intibaini vererek Türkiye'nin bu konuda inisiyatif almasının İngilizler tarafından nasıl değerlendirileceğini sorduğu görülmektedir. İngiltere'nin her zaman Türkiye ve SSCB arasındaki ilişkilerin müspet yönde ilerlemesi taraftarı olduğunun bilindiğini iddia eden Açıkalin, bir müttefik olarak İngiltere'nin konu hakkındaki hususi görüşlerini Hükümetinin talimatı doğrultusunda öğrenmek istediğini dile getirmektedir.

Açıkalin'ın telgrafından, savaş boyunca Türkiye'nin izlediği Rus karşıtı ve Alman yanlısı politikanın İngilizlerde yarattığı rahatsızlığın farkında olan İnönü Hükümetinin bu aşamada açıkça yeniden müttefiklere yaklaşmanın yolunu aradığı izlenimi edinilmektedir.

Telgrafın ilerleyen bölümlerinde Bakan Eden'in, Açıkalin ya da Türk hükümetinin beklentilerinin aksine Rusların fesih kararına ilişkin pek de bir bilgi sahibi olmadığı ya da en azından bilinçli şekilde böyle bir intiba bıraktığı anlaşılmaktadır. Zira Açıkalin, Eden'in konu hakkındaki bilgisizliğini ve bu konuda görüşme sırasında danışmak için bir başka dışişleri görevlisi bulundurduğunu uzun uzadıya anlatmaktadır. İngiliz Bakan'a bir yandan antlaşma hakkında detaylı bilgi verirken eski antlaşmanın gizli hükümleri çerçevesinde her iki tarafın bazı durumlarda harekete geçmek için kendi belirledikleri komşularıyla temas etmesi zorunluluğu bulunduğunu açıklayan Açıkalin, yeni bir antlaşma ihdas edilmesi halinde Rusların bu konuda nasıl bir yol izleyeceklerinin bilinmediğini, İngiltere'nin bu konuda bir bilgisinin olup olmadığını sormaktadır. Eden'in bu soruya yanıtının, Rusların belki de bu danışma zaruretinin ortadan kaldırmak için antlaşmayı feshettikleri şeklinde olduğunu aktaran Açıkalin, Eden'in Rusların Ankara'daki Büyükelçileri aracılığıyla İngiliz Büyükelçiye Türklerden yeni antlaşma için öneri beklediklerini ifade ettiğini söylediğini bildirmektedir. Görüşmenin geri kalan bölümünde iki tarafın Rusların isteklerinin ne olabileceği hususunda bazı spekülatif görüşleri birbirlerine aktardıkları, bu taleplerin

Boğazlar meselesini kapsayıp kapsamayacağı konusundaki fikirleri tartıştıkları anlaşılmaktadır. Telgrafın sonunda Açıklan'ın İngiliz Bakan'dan Rusların niyetlerinin öğrenilmesi konusunda yardım rica ettiğini belirttiği görülmektedir.

Telgrafın ortaya çıkarttığı sonuçlar arasında, öncelikle Türkiye'nin savaşın bitimine doğru Rusya'dan gelebilecek taleplerin bilincinde olduğu ve son derece yalnız kalınan bir ortamda İngiltere himayesinde Rusya'ya karşı pozisyon alma arayışında olması dikkat çekicidir. Hükümetin İkinci Dünya Savaşı boyunca izlediği Rus karşıtı politikanın olumsuz sonuçları karşısında daha gerçekçi ve akılcı bir Rusya politikası oluşturmak yerine buna çare olarak yeniden dış desteğe ihtiyaç duyulması ve çabaların bu yöne kanalize edilmesi derinlerdeki Rus düşmanlığının politika belirlemede çok baskın olduğunu bir kez daha göstermektedir. Belki ikincil olarak beliren bir başka nokta Rusların boğazlara ilişkin bazı talepleri olabileceğini İngilizlere ihsas ettirerek bu noktada İngilizlerin Rusya'ya karşı kendi menfaatlerini de korumak düşüncesiyle Türkiye'ye destek olmalarının beklendiğinin vurgulanmasıdır. Bu durum kuşkusuz Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'in Ankara'ya ilettiği değerlendirmede Rusların Türkiye'nin müttefikler ile arasının açılmasına yönelik bir çaba içerisinde olduğu görüşünü taşıdıkları saptamasıyla örtüşmektedir.

#### **3.4.4. Türkiye-SSCB İlişkileri Hakkında Dış Misyonların Değerlendirmeleri**

Bu dönemde dış misyonlardan Ankara'ya iletilen ilginç bir başka telgraf da Kahire'den gönderilen kısa mesajdır. Kahire Büyükelçisi Numan Tahir Seymen (28.06.1942-31.12.1946) Güney Afrika Cumhuriyeti'ne gitmek üzere Kahire'den geçmekte olan Hollanda'nın eski Ankara Büyükelçisi Dr. Philips Visser ile yapılan görüşmede Hollanda Büyükelçisinin, SSCB ile Türkiye ilişkileri hakkında Londra'da edindiği bilgilere istinaden, Rusların Karadeniz'de kapalı kalacakları düşüncesiyle boğazlardan kayıtsız şartsız geçiş hakkı isteyeceklerini, bunun ötesinde üs taleplerinin de henüz kesinlik kazanmasa da olabileceğini, toprak talebinin bulunmayacağını, esasen savaş boyunca gücünü büyük ölçüde

kaybettiğinden Rusların şiddete başvurmasını imkan dahilinde görmediğini kendi kanaati olarak ifade ettiğini Ankara'ya aktarmaktadır.<sup>32</sup>

Kısa ve Avrupa'daki büyük merkezler haricinde bir temsilcilikten gönderilmiş bulunmakla birlikte Kahire'nin ilettiği hususlar, ilginç bir şekilde, telgrafın yazılmasından yaklaşık dört ay sonra yapılacak olan Haziran 1945'teki Molotof-Sarper görüşmesinin doğru ve çok kısa bir özeti olarak dikkat çekmektedir. Dolayısıyla Kahire'nin bu kısa telgrafı, Rusların teklifinin Türkiye açısından şaşırtıcı ve beklenmedik bir yönü olmadığı gibi Sovyetlerin şiddet kullanmaları yönünde pek bir belirti olmadığını açıkça gösteren bir kanıt olması bakımından da dikkate değerdir.

Dışişleri Bakanlığı İstihbarat Dairesinin ilgili misyonlardan gelen açık telgrafları toplayarak derlediği 14 Mart 1945 tarihli haber bülteninde, Kaliforniya'da çıkan "Modesto Bee" adlı gazetenin 12 Ekim 1944 tarihli nüshasında yer alan bir habere atfen, Sovyetlerin Bulgaristan'ı işgalinden sonra Türk Boğazlarının idaresi meselesinin gündeme geldiği belirtilerek, İngiltere ve Fransa'nın zamanında Türkiye'yi müttefik olarak görmeleri nedeniyle Boğazların kontrolünün Türkiye'ye bırakılmasına rıza gösterdiklerini ve o dönemde Rusya'nın taleplerini kale almadıklarını (muhtemelen Montrö Antlaşmasından bahsedilmektedir) ancak Türklerin savaşta müttefikleri hayal kırıklığına uğrattığını, müttefiklere yardım etmediği gibi müttefik gemilerinin boğazlardan geçmesini engellediğini, bu duruma yeniden müsaade edilemeyeceğini, Moskova'nın 300 yıllık Rus siyasetine dönerek Boğazları ele geçirmesinin muhtemel olduğunu yazdığı kaydedilmektedir.

Bu dönemde Boğazlara ilişkin ABD basınında çıkan haberlerin büyük bölümünün bu içerikte olduğu anlaşılmaktadır. Dışarıdan bakıldığında batılı ülkelerin Türkiye'nin savaş boyunca Boğazların müttefikler tarafından kullanılmasını engellediği ve bu durumun en çok Rusya üzerinde olumsuz etki yarattığı görüşünde oldukları, dolayısıyla Moskova yönetiminin Boğazlar üzerinde

<sup>32</sup> T.C. Kahire Büyükelçiliği'nin 1 Mart 1945 tarih ve 57 sayılı şifreli telgrafı.

bazı talepleri olmasını anlayışla karşılayacakları anlaşılmaktadır. Bu durum kuşkusuz batının Türkiye'yi İnönü Hükümeti tarafından iddia edildiği şekilde "aktif tarafsızlık politikası" izlediği şeklinde değerlendirmedini de ortaya koymaktadır.

Yine Dışişleri Bakanlığı İstihbarat Dairesinin derlediği 10 Nisan 1945 tarihli haber bülteninde bu kez de Nebraska/Omako'da yayınlanan Evening World Herald adlı gazetenin 1 Nisan 1945 tarihli nüshasında yer alan haberde, Türk dostluğunun savaş tarihinin gösterdiği değişikliklere göre istikamet aldığı, savaş sonunda Türkiye'nin son derece güçlü bir Rusya ile karşılaştığı ve bu Rusya'nın gaye ve ümitlerine karşı durmanın kolay olmayacağı vurgulanmaktadır.

Bu haberden de Türkiye'nin savaş boyunca izlediği zikzaklı politikanın farkında olduğu açıkça görülmektedir.

### **3.4.5. Moskova'da Molotof-Sarper Görüşmesi (19 Mart 1945)**

SSCB Dışişleri Bakanı Molotof, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi ile 19 Mart 1945 tarihinde yaptığı görüşmede 17 Aralık 1925'te Paris'te imzalanmış olan "Türkiye-Sovyetler Birliği Dostluk ve Tarafsızlık (Saldırmazlık) Antlaşması'nı feshettiğini bildirmiş ve buna ilişkin Nota'yı tevdi etmiştir. Nota'da ikinci dünya savaşı sırasındaki gelişmeler neticesinde ortaya çıkan şartlarla antlaşmanın uyum sağlayamadığını ve değişikliklere gereksinim duyduğunun belirtilmesi önemlidir (Armaoğlu, 1958, s. 40).

Görüşmeye ilişkin olarak Büyükelçi Selim Sarper ertesi gün Ankara'ya ayrıntılı bir telgraf göndermiştir.<sup>33</sup> 19 Mart 1945 tarihindeki görüşme, talimat üzerine teatilerde bulunmak üzere kısa süreliğine Ankara'ya çağrılan Sarper'in bu seyahat öncesinde kendisinin talebi üzerine gerçekleşmiştir. Söz konusu görüşmede Molotof, kendisinin daha ileriki bir tarihte görüşmeyi planlamakla birlikte Büyükelçi Sarper'in Ankara'ya seyahati nedeniyle bu görüşmede önemli bir meseleyi halletmek istediğini belirterek, Ankara'ya iletilmek üzere Sarper'e,

<sup>33</sup> T.C. Moskova Büyükelçiliği'nin 20 Mart 1945 tarih ve 55 sayılı şifreli telgrafı

Türkiye ile SSCB arasında imzalanmış olan 1925 tarihli Dostluk Antlaşmasının Hükümeti tarafından feshedilmesi kararının alındığını bildirmiş ve kararın tebliğini yapmıştır. Rus tarafının muhtemelen 25 Nisan'da San Francisco'da gerçekleşecek olan Konferansa kısa bir süre kala yapmayı planladığı fesih bildirimini Sarper'in randevu talebi üzerine biraz daha erkene çektiği anlaşılmaktadır. Yapılan tebligatta 20 sene önce imzalanmış olan antlaşmanın değişen şartlara uymadığı ve ciddi surette iyileştirmelere gereksinim duyulduğu belirtilmiş olmasına karşın herhangi bir yeni antlaşmadan söz edilmemektedir. Bununla birlikte Sarper keyfiyeti Ankara'ya derhal iletceğini ifade ettikten sonra yeni antlaşmanın çerçevesinin ne olacağı hakkında Molotof'tan bilgi istemektedir.

Bu noktada Sarper'in muhtemelen daha önce Rus yetkililer ve Moskova'daki diğer bazı diplomatlarla yaptığı görüşmelerde 1925 Antlaşmasının feshedileceğini ancak Rus tarafının yeni bir antlaşma isteyeceği bilgisini aldığı ya da böyle bir intiba edindiği akla gelmektedir. Nitekim Sarper, telgrafta Ocak ayında Ankara'ya iletteği yukarıda ayrıntılı olarak verilen telgrafa atıfta bulunarak bu hususu önceden bildirmiş olduğunu hatırlatmaktadır.

Molotof, Sarper'in sorusuna cevaben bu konuda bir şey söyleyemeyeceğini, öncelikle Türk Hükümetinin fesih ihbarını aldıktan sonra yeni bir antlaşma yapmak arzusunu dile getirmesi gerektiğini söylemiştir.

Bu tavır da ilginç olup Rus tarafının, eğer yeni bir antlaşma düşünülecekse bunun talebinin Türk Hükümetinden gelmesini istedikleri, kendilerinin bu hususta ilk adımı atan taraf olmayacakları anlaşılmaktadır.

Molotov devamla, yirmi yıl önce imzalanmış antlaşmanın İkinci Dünya Savaşı sonrası koşullara uygun olmadığına Türk Hükümeti tarafından da takdir edilmesini beklediklerini sözlerine eklemiştir.

Sarper Ankara'ya yaptığı değerlendirmede, fesih kararına ilişkin olarak hukuki açıdan Rus tarafına söylenecek bir şey bulunmadığını, ihbar süresine riayet ve koşullara ilişkin değerlendirmenin de usuller çerçevesinde yapıldığını,

ancak önemli noktanın Rusların siyasi gayelerinin ne olabileceğinin ortaya çıkartılması olduğunu, Moskova Hükümeti yetkililerinin gelinen aşamada bir dostluk ve tarafsızlık hatta ittifak antlaşması talep edebileceklerini ve bunu yaparken Boğazlar meselesini arzu ettikleri şekilde halletmek isteyebileceklerini düşündüğünü kaydetmekte, böyle bir gelişme karşısında Türkiye'nin Montrö'nün uluslararası niteliğini öne sürerek antlaşmaya taraf diğer ülkelerle ele almak üzere önceden Rus tarafının ne istediğini sorabileceğini belirtmektedir.

Sarper, Molotov ile görüşmesi öncesinde Moskova'daki İngiliz Sefiri ile de bir araya geldiğini, muhatabının Yalta'da İngiltere ve ABD'nin Rusların Montrö'yü tadil etme talebine prensipte olumlu yaklaştıklarını, şahsi bilgisi çerçevesinde San Francisco ve ardından Londra'da yapılması planlanan Dışişleri Bakanları toplantılarında da Rusların bu konuyu açacaklarını söylediğini aktarmaktadır.

Sarper telgrafın sonunda meselenin herkes tarafından kabul edildiğinin anlaşılmış olması nedeniyle Rusların öncelikle Türkiye'yi kendi görüşlerine imale etmek istemelerinin muhtemel olduğunu düşündüğünü kaydetmektedir.

Bu arada farklı dış misyonlardan Ankara'ya yanıltıcı bilgilerin de aktarıldığını belirtmekte yarar vardır. Bunlardan bir tanesi Lizbon Büyükelçiliği'nden gönderilen 16 Şubat 1945 tarihli 722/13 sayılı şifreli telgraftır. Telgrafta, Yalta Konferansı'nda (telgrafta Üçler Konferansı olarak adlandırılmıştır) Rus tarafının Boğazlar meselesini gündeme getirmek istediği, ancak Roosevelt ve Churchill'in buna izin vermediği şeklinde bir rivayet dolaştığı bilgisi aktarılmaktadır.

#### **3.4.6. Ankara'nın Destek Arayışı**

Ankara'nın bu dönemde ABD'den de SSCB'nin girişimine ilişkin yönlendirme talep ettiği anlaşılmaktadır. Zira, ABD Büyükelçiliği tarafından Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen ve giriş mührü 4 Nisan 1945 olan 213 numaralı Nota'da (Nota'nın sadece işlem içeren ifadelerin yer aldığı sayfası arşiv kayıtlarında bulunmaktadır) ABD Büyükelçiliği, Türkiye'nin Sovyetlere yanıtının

antlaşmanın feshinin antlaşma şartlarına uygun olduğu, ancak bu arada karşı yanıt verilirken Sovyet fikri olan gelişmiş, daha kapsamlı ve yapıcı bir antlaşma ile revize edilmesi teklifini içerebileceğini belirtmektedir. Notada devamla, böyle geliştirilmiş bir antlaşmanın akdedilmesi için elverişli koşulların muhtemelen San Francisco Konferansı tarafından üretilebileceği görüşünün serdedilebileceği, Konferansın sonuçlarının, dünya güvenlik planı çerçevesinde yeni bir Rus-Türk Antlaşması'nın müzakere edilmesini sağlayabileceği kaydedilmektedir. Son olarak, Sovyet Hükümeti'nin Montrö Sözleşmesi sorununu gündeme getirme girişiminde bulunması durumuna da değinilen Notada, böyle bir gelişme karşısında Türk Hükümeti'nin bunun yalnızca çok taraflı olarak tartışılacak bir sorun olduğu yanıtını vermesi gerektiği bildirilmektedir.

ABD Notasının hangi girişimin sonucunda yazıldığı bilinmemekle birlikte akla gelen en yakın ihtimalin Ankara'da Dışişleri Bakanlığı yetkililerinin ABD Büyükelçiliği nezdinde yazılı ya da sözlü girişimde bulunarak Türkiye'nin Rusya politikasına ilişkin bir tavsiye ya da yönlendirme istemiş olduğu düşünülmektedir. Zira, ABD'nin ya da herhangi bir başka devletin bir ülkenin üçüncü bir ülkeyle, üstelik komşusu olan bir devletle ilişkilerini ne şekilde düzenlemesi gerektiği hususunda böyle bir tavsiye veya yönlendirmede bulunmasının izahı oldukça güçtür. Zira, en hafif tabiriyle bu tür bir Nota iç işlerine müdahale anlamı taşımaktadır. Nota'nın ilk paragrafının "önerir" anlamına gelen "suggested", ikinci paragrafının "olabilir" manasına gelen "might" fiili ile yazılmasına rağmen son paragrafın "yapılmalı, edilmeli" anlamında kullanılan "should" gereklilik kipiyle yazılmış olması dikkat çekicidir. Nota bir anlamda Türk Hükümetine Sovyetler ile ilişkilerinde izlemesi gereken yolu dikte etmektedir.

#### **3.4.7. Sovyetlere Verilen Yanıt**

Merkezden 5 Nisan 1945 tarihinde dağıtımli olarak Londra, Paris, Atina, Washington, Moskova ve Sofya Büyükelçiliklerine çekilen şifreli telgrafta<sup>34</sup> Sovyet

<sup>34</sup> Dışişleri Bakanlığı'nın 5 Nisan 1945 tarih ve 22 sayılı şifreli telgrafı

tarafının 1925 Antlaşmasını fesih kararının Hükümet tarafından incelendikten sonra bu talebin 7 Kasım 1935 protokolüne uygun olduğuna kanaat getirerek kaydedildiği ve keyfiyetin Ankara'daki Sovyet Büyükelçisine bildirildiği belirtilmektedir. Telgrafta devamla, Antlaşmanın her iki taraf açısından önemi ve uzun yıllar boyunca ilişkilere katkısından bahsedildikten sonra 1925 Antlaşmasının değişen koşullara uygun olarak yenilenmesine ilişkin Sovyet teklifinin de olumlu karşılandığı ve buna ilişkin yapılacak tüm önerilerin dikkat ve olumlu bir bakış açısıyla değerlendirilmesine hazır olunduğu bilgisi verilmektedir.

Telgrafın ikinci bölümünden Ankara'nın yeni antlaşma teklifinin Rus tarafınca dile getirildiği görüşünü ısrarla vurguladığı görülmektedir. Bu ısrarın Haziran ayında yapılacak olan Molotov-Sarper görüşmelerinde Rus tarafının taleplerinin ortaya konulması bağlamında önemi olup Sovyetlerin Türkiye'nin yeni antlaşma arzusuna binaen bazı ön şartlar belirttikleri yönündeki tezin zayıflatılması amacına matuf olduğu akla gelmektedir.

Yukarıda içerikleri verilen iki telgrafın önemli olduğu düşünülmektedir. Zira, iki yazışma da gerek Ankara'nın gerek Moskova'nın 1925 Antlaşması'nın yerine yeni bir antlaşma ikame edilmesi arzusunun karşı tarafça yapıldığı algısı oluşturarak müzakere safhasında daha üstün bir konum elde etmek amacını taşıdıkları gerçeğini ortaya çıkartmaktadır. İlk etapta bu husus Büyükelçi Sarper'in değerlendirmesi gibi görünse de Sovyetlerin fesih ihbarı öncesinde fikir düzeyinde yeni bir antlaşmayı bahis konusu yaptıkları, ancak ortaya atılan bu fikri Sarper ile yaptığı görüşmede Molotov'un "hele bir fesih kararımızı ve bunun gerekçelerini haklı bulduğunuzu bildirin sonra arzu ederseniz yeni bir antlaşma üzerinde görüşürüz" tavrındaki yaklaşımı, Rusların planlı bir müzakere sürecine hazırlandıkları kanısını uyandırmaktadır. Nitekim, Haziran'daki Sarper-Molotov görüşmesinde ortaya konulan Rus talepleri görüşme öncesi ve sonrasında gerek Molotov gerek Stalin tarafından Yalta ve Potsdam Konferansları sırasında Türkiye'nin yeni bir antlaşma önerisine kendilerinin ön koşulları olarak lanse edilecektir. Kısaca, Moskova Hükümeti'nin, Türkiye'den birtakım taleplerini güç kullanarak elde edeceği yolundaki senaryoyu boş çıkartacak, "antlaşma talebine

karşılık teklifler” argümanını ustalıklı bir diplomasiyle oluşturduğu görülmektedir. Aynı şekilde Ankara Hükümeti’nin de bu durumu “Ruslar bir taraftan eski antlaşmayı feshedip yerine yenisini koymayı teklif ederken diğer taraftan birtakım yeni talepler gündeme getirerek bunları dayatmaya çalışmaktadır” şeklinde göstermeye gayret ettiği anlaşılmaktadır (Özkan, 2017, s. 61-68).

Sonuçta tüm bunlar İnönü Hükümetinin Rus-Alman harbi boyunca Türkiye’nin izlediği Almanlara müzahir siyasetinin Ruslar tarafından bir şekilde kendilerine fatura edileceğinin bilincinde olduğunu göstermekte ve net bir şekilde Rusların savaş sonunda galip ülke psikolojisiyle birdenbire Türkiye’den bazı taleplerde bulundukları ve tehdit oluşturdukları yolundaki savın çok da geçerli olmadığı fikrini destekler mahiyette görülmektedir.

#### **3.4.8. Ankara’da Sarper - Vinogradov Görüşmeleri (Nisan ve Mayıs 1945)**

Selim Sarper’in Ankara’da SSCB Büyükelçisi ile yaptığı görüşmelerin bir özeti Dışişleri Bakanlığı tarafından o tarihlerde San Francisco’da bulunan Dışişleri Bakanı Hasan Saka’ya iletmek üzere şifreli bir telgrafla San Francisco Başkonsolosluğu’na iletilmiştir.<sup>35</sup> Telgraf, Ankara’daki Yunanistan Büyükelçisi R. Raphael’in, Bakanlık Siyasi Daire Genel Müdür Vekili Ali Türkgeldi ile 18 Nisan’da yaptığı görüşmede, bir Rus muhalifinden aldığı bilgilere istinaden, Sarper – Molotov görüşmesinde Türk tarafına yapılan 1925 tarihli Dostluk Antlaşması’nın fesih edilmesine ilişkin bildirimce cevaben Rusların Türkiye’den daha yapıcı bir tutum beklediklerini, bu nedenle de 4 Nisan tarihinde Rus Büyükelçiliğine iletilen deklarasyona yanıtlarını geciktireceklerini öğrendiğini belirten ifadesiyle başlamaktadır. Telgrafın devamında, bu konunun Sarper’in ve SSCB’nin Ankara Büyükelçisi Sergei Vinogradov ile 21 Nisan’da bir araya geldiği öğle yemeğinde yapılan görüşmede ele alındığı, Sarper’in Yunan Büyükelçisinin sözlerini

<sup>35</sup> Dışişleri Bakanlığı 2. Daire Müdürlüğü’nün San Francisco Başkonsolosluğu’nu muhatap Türk Delegasyonu Başkanı Hasan Saka’ya iletilmesi talimatıyla 22 Nisan 1945 tarihli 1005/1 sayılı şifreli telgraf.

aktarması üzerine Vinogradov'un, Yunan Büyükelçisi ile gerçekten görüştüğünü, Moskova'da üst düzey tüm Bakanlık mensuplarının San Francisco'da olmaları sebebiyle Ankara Hükümetine verilecek yanıtı görüşebileceği kimseyi bulamadığını, ayrıca Ankara Hükümeti'nin de anılan Konferansta genel duruma ilişkin bir karar alınmadan Rusya ile müzakerelere girişmeyeceğini yaptığı temaslarda kavradığını, Yunan Büyükelçisinin provokatif bir tutum takındığını ve gereksiz bilgi sahibi olduğu kanaatine vardığını ifade ettiği aktarılmaktadır. Telgrafta, Vinogradov'un bir diğer konuya daha değinerek, Selim Sarper'e, Türk Büyükelçisi olarak Moskova'da hüsnü kabul görmediği yolunda çeşitli çevreler tarafından ortaya atılan iddialara karşılık olarak Ankara'da Moskova'daki gösterişli itimatname töreninin filmini göstererek gerçek durumun farklı olduğunu kanıtladığını, kendisi hakkında da Moskova'da Türk Büyükelçi ile görüşmekten men edildiği yolunda iki ülke arasında gerginlik yaratmayı amaçlayan söylentiler yayıldığından bahsettiği belirtilmektedir. Vinogradov'un 1925 Türk-Rus Dostluk Antlaşmasıyla birlikte Rus-Japon mukavelesinin de aynı günlerde feshedilmesi ile ilgili olarak yaptığı açıklamada, Japonlarla yapılanın mutlak bir fesih iken Türkiye ile daha kapsamlı ve yeni bir antlaşma arzusunun bulunduğunu ifade ettiği keza anlatılmaktadır. Selim Sarper'in Vinogradov'a verdiği yanıtta, Rus Büyükelçi ile aynı görüşleri paylaştığını, Yunan Büyükelçisinin Türkiye'nin yapıcı olmadığı yolundaki iddiasını bir açıklama ile çürütmenin kolay olacağını, eğer Rus tarafı kabul ederse ilişkilerin geleceğine ilişkin bir görüş teatisinin kendisi ve Vinogradov ile başlatılabileceğini ifade ettiği telgrafta iletilmektedir.

Sarper'in kendi inisiyatifi ile yaptığı anlaşılan bu teklifin Türk Hükümeti yetkililerince uygun görülmesinden sonra 21 Nisan'da Sarper'in Vinogradov ile tekrar bir araya gelerek bu kez söz konusu teklifi resmi olarak Rus Büyükelçisine ilettiği, Vinogradov'un da öneriyi Moskova'ya aktararak alacağı yanıtı en kısa sürede paylaşacağını belirttiği telgrafta yer almaktadır.

Büyükelçi Sarper, Ankara'da Rus Büyükelçisi Vinogradov ile kayıtlarda görünen son görüşmesini 5 Mayıs tarihinde Maliye Bakanı Nurullah Sümer tarafından verilen bir yemekte yapmıştır.

San Francisco'da bulunan Dışışleri Bakanı Saka'ya telgrafla iletilen bu son görüşmenin içeriğinin genel mahiyette kaldığı, ancak dostane geçtiği belirtilerek SSCB Büyükelçisi'nin Moskova'dan 15 gündür bir yanıt alamadığını söylediği ve San Francisco'da Saka ile Molotov arasında bir görüşme olup olmadığını sorduğu kaydedilmektedir. Telgrafta Vinogradov'un ayrıca, yine San Francisco'da İngiltere, ABD ve Rus Dışışleri Bakanları Eden, Edward Stettinius Jr.<sup>36</sup> ve Molotov arasında bir görüşme olasılığından bahsettiği kaydedilerek, üçlünün Yalta'da görüştüklerinin bilindiği, ayrıca Montrö meselesinin de ele alınacağı Londra'da yapılacak görüşme yerine bunun San Francisco'ya alınmış olabileceğinden bahisle Saka'nın bu gelişmelere ilişkin bilgisinin olup olmadığı sorulmaktadır.

Bu telgraftan da Ankara Hükümetinin gelişmeleri yakından takip ettiği, İngiltere ve ABD ile omuz temasında kalarak Rusya'nın olası talepleri hakkında bilgi edinmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Telgrafın ortaya koyduğu bir diğer husus ise Selim Sarper'in Moskova'ya dönmeden önce Rus tarafının yaklaşımına ilişkin Büyükelçi Vinogradov'dan arzu ettiği ölçüde bilgi alamamış olmasıdır. Bu durum şu açıdan önemlidir; Sarper Moskova'ya dönmeden önce Molotov ile yapacağı görüşmede Rus tarafının masaya koyacağı şartları bilerek Merkezden net talimatlı olarak hazırlıklı bulunmayı arzulamış olmalıdır. Nitekim, Temmuz 1945'te Londra'da temaslarda bulunan Dışışleri Heyeti içerisinde yer alan Nihat Erim Selim Sarper'i eleştirerek Molotov ile görüşmesinde acemice davranarak Rus tarafının taleplerini sıralamasına imkân vermekle suçlamıştır (Özkan, 2017, s. 62-63). Pek de haklı olmayan bu eleştiriden Ankara'nın da Rusya'nın talepleri konusunda hazırlıklı olmadığı bu nedenle de Molotov'un ucu açık bıraktığı talepleri somutlaştıran Sarper'i suçladığı anlaşılmaktadır. Bu konuya Moskova'daki Molotov-Sarper görüşmeleri aktarılırken tekrar dönülecektir.

<sup>36</sup> Edward Stettinius Jr. (22 Ekim 1900 – 31 Ekim 1949) ABD Başkanları Frank D. Roosevelt ve Harry S. Truman döneminde, Aralık 1944 – Haziran 1945 arasında Dışışleri Bakanlığı görevini yürütmüş olan iş adamı kökenli siyasetçidir. 1945 Yalta Konferansı'nda ABD Delegasyonu temsilcisi olarak görev yapmış, bilahare 1946 başında ABD'nin BM nezdinde ilk Büyükelçisi olarak atanmıştır. Truman'ı, BM'i SCSCB ile ABD arasındaki gerilimleri çözmek için BM'yi bir araç olarak kullanmayı reddeden tutumuna yönelik eleştirileri nedeniyle henüz Haziran 1946'da bu görevinden istifa etmiştir.

### 3.4.9. San Francisco'da Saka-Eden Görüşmesi (Mayıs 1945)

Türkiye'yi San Francisco'da düzenlenen Birleşmiş Milletler Konferansı'nda temsil edecek olan heyet başkanı Dışişleri Bakanı Hasan Saka<sup>37</sup> 1945 Mayıs ayının başında Ankara'ya gönderdiği şifreli telgrafta<sup>38</sup> İngiltere Dışişleri Bakanı Antony Eden ile yaptığı görüşmeyi aktarmakta, bu çerçevede Eden'in konferansa ilişkin son derece iyimser beklentileri olduğunu, Polonya meselesi hariç dört büyük devletin temsilcilerinin diğer tüm konularda aralarında anlaşmalarını, dolayısıyla konferansın başarılı olmaması için her hangi bir neden görmediğini belirttiğini aktarmaktadır. Saka, Rusya ile Türkiye arasındaki meseleye değinerek İngiliz muhatabına, Sovyet Hükümetinin 1925 Antlaşmasını fesih talebine ilişkin Türk Hükümetinin yanıtını Ankara'da Rus Büyükelçisine ahiren bildirdiklerini, Ruslara iletilen yanıtın daha önce Londra'da ve Ankara'daki Büyükelçileri vasıtasıyla yapılan görüşmelere uygun olarak Sovyetlerin düşündüğü yeni şartları ve değişiklik tekliflerini (Montrö) incelemeye Türkiye'nin hazır olduğunu, dolayısıyla Ruslarla bir görüş teatisine kapı açar şekilde formüle edildiğini, henüz Sovyet tarafından bir yanıt alınamadığını ifade ettiğini bildirmektedir. Rusların değişiklik ifadesinden ilk akla gelen hususun Boğazlar meselesi çerçevesinde Montrö Antlaşması ile alakalı olduğunu, antlaşmanın uluslararası bir niteliği olmasına rağmen Rusların bu konuda şimdiden Türkiye ile mutabık kalmak isteyebileceğini kaydeden Saka, İngiliz Bakana benzer bir teklifin kendilerine de yapılabileceğini, şimdiye kadar Rusların böyle bir teşebbüsü olup olmadığını sorduğunu aktarmaktadır. Eden'in bu soruya Rusların böyle bir girişimi olmadığı gibi bunun için zamanın henüz çok erken olduğunu düşündüğü, ancak her hal ve karda Ruslardan bu yönde bir teklif gelmesi durumunda bunun öncelikle Türkiye ile paylaşılmasının doğal olduğunu belirterek yanıtladığı telgrafta anlatılmaktadır. Saka son olarak Rus muhatabı Molotov ile de en azından tanışmak amacıyla bir

<sup>37</sup> 1921 - 22 yıllarında TBMM Maliye Vekili, 1925 - 1926 arasında Türkiye Cumhuriyeti Maliye Bakanı, 13 Eylül 1944 - 9 Eylül 1947 arasında Dışişleri Bakanlığı yapmış, bilahare 10 Eylül 1947-16 Ocak 1949 tarihleri arasında Türkiye Cumhuriyeti'nin 7. Başbakanı olarak görev yapmış olan siyaset adamı.

<sup>38</sup> T.C. San Francisco Başkonsolosluğu'nun 6 Mayıs 1945 tarih ve 11 numaralı şifreli telgrafı

görüşme arzu ettiğini ancak Rus Bakanın meşguliyeti nedeniyle henüz bu olanağı bulamadığını bildirmektedir.

Saka'nın Eden ile yaptığı görüşmede Türkiye'nin Rusya ile ikili bir müzakereye girmekten mümkün olduğunca imtina etme gayreti içerisinde olduğu ve itilafı konularda mutlaka İngiltere'nin desteğini önceden haiz olmayı arzuladığı anlaşılmaktadır. Kuşkusuz burada düşünülmesi gereken husus Türk Hükümet yetkililerinin neden İngilizlere güven duydukları ve onların desteğine muhtaç oldukları intibasını vermekten nasıl kaçınmadıklarıdır.

1945 Mayıs ayının son haftasında, kısa bir süre öncesine kadar Dışişleri Bakanı olan ancak İnönü tarafından Almanya'ya yakınlığı nedeniyle görevden alındığı bilinen Numan Menemencioğlu'nun atanmış olduğu Paris Büyükelçiliğinden Dışişleri Bakanlığına ve diğer ilgili başkentlerdeki Büyükelçiliklere dağıtımli olarak gönderilen telgrafta,<sup>39</sup> Ankara'daki Rus muhaliflerden bilgi aktaran bir kaynağa atfen, Rusların San Francisco görüşmelerinin gidişatından memnun olmadıklarının, ABD'nin Güney ve Orta Amerika ülkelerinin desteğini alarak kurulacak uluslararası organizasyonda çoğunluğu elinde tutmak amacıyla girişimlerde bulunmasından rahatsız olduklarının, böyle bir kuruluşun uluslararası meselelerin tümüyle ABD'nin eline bırakılacağı manası taşıdığından San Francisco'dan ciddi bir sonuç çıkmasına imkan bulunmadığının, ayrıca Sovyetlerin Türkiye karşıtı bir çok suçlama ve iddiada bulunduklarının, son olarak Türkiye-SSCB sınırlarının 1914 sınırlarına çekilmesini talep ettiklerinin, Boğazlar konusuna ilişkin olarak da bu su yolunda Süveyş ve Cebelitarık rejimi benzeri bir uygulamaya geçilmesi gerektiğinin beyan edildiğinin öğrenildiği bildirilmektedir. Büyükelçi Numan Menemencioğlu telgrafında devamla, Rusların sınır değişikliği ve Boğazlar meselesini muhtemelen bir pazarlık unsuru olarak düşündüklerini belirterek Türkiye'nin siyasi hareket tarzını saptarken bu durumu da olasılıklar arasında göz önünde tutması gerektiği tavsiyesinde bulunmaktadır.

<sup>39</sup> T.C. Paris Büyükelçiliği'nin 21 Mayıs 1945 ve 149 sayılı şifreli telgrafı.

### 3.4.10. Moskova'da Molotov– Sarper Görüşmeleri (Haziran 1945)

Türkiye Cumhuriyeti'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper Ankara'dan aldığı talimatla SSCB Dışişleri Bakanı Vyacheslav Molotov ile 7 Haziran 1945 tarihinde akşam saatlerinde iki saat süren bir görüşme gerçekleştirmiştir. Sarper bu görüşmeyi 9 Haziran 1945 sabahı çektiği şifreli bir mesajla Ankara'ya bildirmiştir. Büyükelçi Sarper anılan görüşmenin henüz başında Ankara'da Sovyet Büyükelçisi Sergei Vinogradov ile temasından bahisle bu görüşmenin Moskova'ya bildirildiğini tahmin ettiğini belirterek Molotov'un değerlendirmesini rica etmiştir. Molotov cevaben, görüşmeden haberdar olduğunu, Ankara hükümetinin görüşlerinin ortaya konduğunu anladığını, doğal olarak ele alınan konularda SSCB'nin de bazı görüşleri olduğunu söylemiştir. Büyükelçi Vinogradov'un Sovyet yaklaşımına ilişkin detaylı bilgisi olmadığı kanaatine vardığını, dolayısıyla bunları şimdi öğrenmekten memnun olacağını belirten Sarper'e Molotov, öncelikle yeni bir antlaşma imzalamadan önce mevcut bazı pürüzlerin karşılıklı olarak giderilmesi gerektiğini söyleyerek 16 Mart 1921'de SSCB ve Türkiye arasında imzalanan Moskova Antlaşması'nın SSCB'nin zayıf olduğu bir dönemde bazı arazi değişikliklerini de kapsayacak şekilde akdedildiğinden bahisle öncelikle bu durumun düzeltilmesinin gerektiği inancında olduğunu kaydetmiştir. Sarper'in bu sözlerden kastın Türkiye'nin doğu sınırları ile ilgili olup olmadığını sorması üzerine Molotov buna olumlu yanıt vererek haksızlıkların düzeltilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Sarper bu noktada, 1921 Antlaşmasının zorla imzalatılması gibi bir durum olmadığının Molotov tarafından da gayet iyi bilindiğini, kaldı ki bu Antlaşma ile yeni bir haksızlık oluşturmak bir yana esasen daha önceki haksızlıkların düzeltildiğini ve bu görüşün bizzat Vladimir Lenin tarafından zamanında ortaya konulduğu yanıtını vermiştir. Molotov ise 1921 yılında Polonya ile SSCB arasında imzalanan Riga Antlaşmasına<sup>40</sup> atıfta bulunarak iki ülkenin bu durumu ahiren imzalanan yeni bir antlaşma ile

<sup>40</sup> 1919-1920 Polonya Rus İmparatorluğu savaşını bitiren ve Polonya'ya bugünkü Belarus ve Ukrayna topraklarının bir bölümünü veren Riga, Latvia'da 1921'de imzalanan antlaşma. Söz konusu antlaşma ve hükümleri 2. Dünya Savaşı sonunda bu kez Polonya ve SSCB arasında 1945'te imzalanan yeni bir anlaşma ile tüm hükümlerini kaybetmiştir. Bir diğer ifadeyle Polonya'nın 1921 Antlaşmasıyla kazandığı toprakların kaybı ile sonuçlanmıştır.

düzeltiltiklerini ve ileriye dönük sağlam bir dostluk kurduklarını anlatmıştır. Sarper görüşmenin bu aşamasında, Ankara'dan ümitli geldiğini, ancak bunu kaybetmek üzere olduğunu vurgulayarak Türk hükümetinin temiz ve samimi niyetinden şüphe edilmemesi gerektiğini, SSCB'nin birkaç km<sup>2</sup> toprağa ve ilave nüfusa gereksinimi olmadığını, bunun Türkiye'nin sevgi ve sempatisini kaybetmeye değmeyeceğini, konuyu bu aşamada kapatmanın doğru olacağını, Türkiye açısından toprak vermenin kabul edilemez bir husus olduğunu açıkça beyan etmiştir. Molotof, konunun kapatılması önerisini kabul etmekle birlikte iki ülke arasındaki pürüzlerin giderilmediği görüşünü bir kez daha vurgulamış ve diğer hususlara geçilmesini uygun bulduğunu belirtmiştir.

Rusya'nın güvenlik endişelerinin ele alındığı görüşmenin bu bölümünde Molotof, harpte SSCB'nin büyük zaiyat verdiğinden bahisle savaş boyunca özellikle Karadeniz'in güvenliği konusu ile ilgilenmek durumunda kaldıklarını, Türkiye'nin belki önemli bir güçlük çıkartmadığını, ancak 200 milyonluk SSCB'nin kaderinin Türkiye'nin iradesine bırakılmış olmasının üzerinde düşünülmesi gereken bir vaziyet teşkil ettiğini, kaldı ki durumun sadece irade değil Türkiye'nin imkan ve kabiliyetlerine bakıldığında güçlük arz ettiğini gördüklerini kaydetmiştir. Türkiye'nin iyi niyetine güvendiklerini, fakat ülkenin gücünün ve yeterliliğinin istenen ölçüde olmadığını değerlendirdiklerini söylemiştir.

Büyükelçi Sarper, Molotov'un bu ifadelerinin boğazlarda üs talebi manasını taşıyıp taşımadığını sorarak eğer durum bu ise aynı toprak meselesinde olduğu gibi böyle bir talebin kabulünün mümkün olmadığını belirtmiştir. Sarper devamla, boğazlarda üs verilmesinin söz konusu dahi olamayacağını bir kez daha vurgulamış gerek toprak talebi gerek üs konusunun bir kenara bırakılmaması durumunda görüşmelerin bir fayda sağlayamayacağını kaydetmiştir. Molotov bu yanıt karşılık Karadeniz'in güvenliğinin SSCB bakımından ne anlama geldiğini uzun açıklamalarla anlatmış, bu çerçevede Almanya'nın 20-30 sene içerisinde yeniden güçlenebileceğini ve Akdeniz'de İtalya gibi bir müttefiki kolaylıkla bulabileceklerini ifade etmiş, aynı şekilde İngiltere'yi de bu çerçevede zikretmiştir. Ardından Molotov üs talebinin sadece savaş zamanları ile de

sınırlandırılabilirliği şeklinde yeni bir açılım yapmış ancak bu öneri de Büyükelçi Sarper tarafından kesin bir lisanla reddedilmiştir. Sarper imzalanacak bir ittifak antlaşmasının zaten SSCB'nin endişelerini karşılayacağını, Türkiye'nin her zaman sözüne sadık olduğunu, bu temelde SSCB'nin arzu ederse Türkiye'nin imkân ve kabiliyetlerini arttırmak için silah temininde bulunabileceğini söylemiştir.

Sarper-Molotov görüşmesinin son bölümünde Molotov Montrö Antlaşmasının tadili önerisini dile getirmiş, Sarper anılan antlaşmanın çok taraflı olması nedeniyle diğer ülkelerin de görüşlerinin alınması gerektiği şeklinde bir itiraz öne sürmüştü, Molotov cevaben iki ülkenin anlaşması durumunda buna kimsenin karışamayacağını belirtmiştir. Sarper ise Türkiye'nin egemenlik haklarını kullanırken yükümlülüklerine bağlı kaldığını ancak kimsenin iznine de kendisini tabii hissetmediğini, burada belirtmek istediği hususun şüpheli bir durum yaratmaktan kaçınmak olduğunu vurgulamıştır.

Sarper, iki saatlik toplantının sonunda görüşmelerin devamı için bir yöntem belirlemek amacıyla bir metin oluşturulmasını ve bunun üzerinden madde madde gidilmesini önermiş, Molotov ise öncelikle ikili meselelerin halledilmesinden sonra antlaşma içeriğinin oluşturulması safhasına gelinebileceği görüşünü dile getirmiştir.

Sarper görüşmeye ilişkin yaptığı değerlendirmede, Molotov'un nazik ve yumuşak bir tonda görüşmeyi sürdürdüğünü, tehdit ve husumet belirtisi görmediğini özellikle belirtmektedir. Molotov'un görüşmede sıraladığı hususların daha önce okuduğu İngiliz istihbaratına dayalı bazı haberlerle örtüşüyor olmasının dikkatini çektiğini belirterek Rus tarafının muhtemelen Türkiye'den taleplerini İngilizlere önceden duyurduğunu, İngilizlerin de Ruslara destek vererek sempati kazanma düşüncesi içinde oldukları şüphesini dile getirmekte ve İngilizlerin bunu Türk yetkililerden saklamış olmalarının üzerinde düşünülmesi gereken bir husus olduğunun altını çizmektedir. Sarper, Molotov'un görüşmeden tatminkâr ayrıldığını zannetmediğini, doğu sınırları ile ilgili taleplerinde de ısrarcı olacağını düşünmediğini, Molotov'un görüşmede bu konu kapatılırken esasen

şerefli ricat yolunu seçtiği inancında olduğunu yazmaktadır. Molotov'un Sovyet tarafının doğu sınırları meselesinden feragat ettiği algısını vererek esas olarak boğazlarla ilgili talebin karşılanmasını amaçladığı kanaatinde olduğunu belirten Sarper, Rus tarafının en azından savaş halinde boğazların savunması hususunda ısrarcı olacaklarını tahmin ettiğini bildirmektedir.

Büyükelçi Sarper - muhtemelen doğu sınırları ile ilgili hususu kast ederek – Türkiye'nin iç işlerine karışma eğilimi gösteren konulara Molotov'un tekrar girmeyeceğini zannettiğini belirterek ara vermeden görüşmelere devam edilmesinin yararlı olacağını, olumsuz bir yargıya varmak için ortada bir neden görmediğini, boğazlar konusunun görüşülmesine devam edilmesini, bu çerçevede Rus tarafının önerilerinin alınmasını ve bunlara bağlı olarak teknik ve askeri yardım hususlarını tartışmaya açmayı önermektedir.

Bu süreçte Büyükelçi Selim Sarper SSCB Dışişleri Bakanı Molotov ile ikinci görüşmeyi ilkinden 11 gün sonra, 18 Haziran 1945 tarihinde yapmış ve ertesi gün görüşme içeriğini Ankara'ya yine şifreli telgraf ile bildirmiştir. 1,5 saat süren bu görüşme de sonuçsuz kalmıştır. Her iki tarafın görüşme ve ilerleme arzusunu beyan etmesine rağmen Molotov'un yeniden doğu sınırları meselesini açarak tekrar Polonya örneğini vermesi karşısında Sarper, Polonya'nın o dönem Rusya'nın düşmanı olduğunu ve toprak işgal ettiğini hatırlatarak 1921 Türkiye-SSCB Dostluk Antlaşmasının iki dost ülke arasında imzalandığını, Polonya'nın bu hususta bir örnek teşkil edemeyeceğini dile getirmiştir. Molotov, bu meseleler halledilmeden yeni bir antlaşmanın yapılmasının mümkün olamayacağını belirterek pozisyonunu koruduğunu göstermiştir. Görüşmede bilahare Montrö ve boğazlar konusuna tekrar girilmiş, Sarper ilk görüşmede olduğu gibi Montrö'nün uluslararası bir antlaşma olduğundan bahisle ikili görüşülmesinin anlamı olmadığını vurgulamıştır. Her iki taraf da ele alınan konular üzerinde birbirlerine düşünme tavsiye ederek görüşmeyi sonlandırmışlardır.

Daha önce de belirtildiği üzere, yukarıda ayrıntılı olarak ele alınan Sarper-Molotov görüşmesi, bu görüşmeyi izleyen dönemde SSCB'nin Türkiye üzerinde üs ve toprak talebinde bulunduğu iddialarının temel dayanağı olmuştur.

Oysa görüşmenin Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper tarafından Ankara'ya bildirildiği şekliyle, Rus tarafının talepler sıralamaktan ziyade ortaya koyduğu önerileri dahi yapılması düşünülen yeni bir anlaşma için ortak zeminde buluşmanın söz konusu olup olamayacağını anlamak amacıyla gündeme getirdiği sonucu çıkmaktadır. Nitekim Büyükelçi Sarper'in değerlendirmesi de bu yöndedir. Zaten Molotov da açık ifadelerle belirttiği konularda ortak bir zeminde buluşulmadığı takdirde yeni bir antlaşma imzalanması seçeneğinin masadan düşeceğini söylemektedir. Dolayısıyla normal olanın bu noktada Türkiye'nin de Sovyetlerle yeni bir müttefiklik antlaşması imzalamaya fikrinden vazgeçerek konuyu kapatması şeklinde bir tavır takınmasıdır. Ancak, gelişmelerden görüldüğü üzere Moskova'daki Molotov – Sarper görüşmeleri Türk basınınca bir süre sonra kamuoyuna Rusların Türkiye'den toprak ve üs talebi ile Türkiye'yi kendi nüfuz bölgelerine alma çabaları olarak yansıtılmıştır (Toker, 2020, s. 87).

ABD savaş gemisi USS Missouri'nin İstanbul'a gelişi ile ilgili gelişmelerin ele alınacağı bölümde kendisi ve "Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu" başlıklı kitabı daha ayrıntılı biçimde değerlendirilecek olan Cumhurbaşkanı İnönü'nün damadı, gazeteci Metin Toker'in Molotov – Sarper görüşmesine ilişkin yazdıkları ilginçtir. Zira, Toker kitabında görüşmede var olmayan ya da en azından Sarper'in Ankara'ya ilettiği telgrafta bulunmayan özellikle Molotov'un söylediği ileri sürülen ifadeler vardır. Molotov'un Boğazların güvenliği ve Türkiye'nin bu güvenliği kendi askeri imkanları dahilinde tek başına sağlamasının güçlüğüne ilişkin ifadelerini Toker, Sovyet Bakanın Ankara'da dost ve güvenilir bir iktidar kurulur ise bu taleplerin manasının kalmayacağı şeklinde dile getirdiğini iddia etmektedir (Toker, 2020, s. 50). Oysa görüşme tutanaklarında Molotov'un buna yakın dahi addedilebilecek bir ifadesi bulunmamaktadır. Anılan kitapta Sovyetlerin niyetlerine ilişkin somut bilgi ve belgeye dayalı hususlardan ziyade klişeleşmiş Rus işgali endişesi ve Sovyetlerin Türkiye'ye komünist bir rejim yerleştirme

hülyası içinde oldukları, attıkları her adımı, hayata geçirdikleri her eylemi bu hedef doğrultusunda yaptıkları şeklinde bir hezeyan sezilmektedir.

Toker'in kitabına hâkim bu hezeyanın dönemin iktidarını elinde tutan siyasi ve bürokrat kesim tarafından da paylaşıldığı görülmektedir. Nitekim, Feridun Cemal Erkin, 1945 yazından itibaren Türkiye'ye yönelik Rus baskısının arttığını iddia ettiği dönemde, Rus basınının bir sınır harbi yürüttüğünü, ancak Türk medyasının da bu tecavüzlere uygun bir şekilde karşılık verdiğini belirtmektedir. Erkin'in, verilen bu karşılığın "Türk milletini niteleyen azim ve cesaret vasıflarıyla" yapıldığı şeklindeki ifadesi, konunun İnönü Hükümeti tarafından artık milliyetçi ve şoven bir yöne çekilmeye başlandığını belirgin bir şekilde göstermektedir (Erkin, 1968, s. 273).

## 4. BÖLÜM

### SOVYET TEHDİDİ ALGISININ İÇ VE DIŞ POLİTİKAYA ETKİLERİ

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı boyunca izlediği değişken politikaların SSCB'nin savaş sonunda Türkiye ile ilgili olarak 1925 Antlaşmasını sonlandırmak yönünde karar almasının başlıca nedeni olduğu görülmektedir. Buna rağmen, 1945 Haziran'ında Molotov ve Sarper'in yaptığı yukarıda ayrıntılarıyla aktarılmış olan görüşmede, Türkiye'nin SSCB'ye 1925 Antlaşmasının yenilenmesini önermesiyle Rus tarafının bir ön şart olarak gündeme getirdiği Boğazlarda üs ve Anadolu'da toprak taleplerinin sanki Rusya'nın birdenbire ortaya çıkan dayatmaları olarak Türk ve uluslararası kamuoyuna lanse edilmesi düşündürücüdür. Zira, Molotov tarafından söz konusu görüşmede gündeme getirilen öneriler talep değil tekliftir (Özkan, 2017, s. 64). Diğer bir ifadeyle, Ruslar Türk tarafının bir önerisine karşı şartlarını masaya koymuşlardır. Bunların kabulü veya reddi Türk tarafına bağlıdır. Bu durum Sarper'in Ankara'ya ilettiği görüşme tutanaklarında da açıkça görülmektedir. Ancak, İnönü Hükümetinin Rusların taleplerini savaş sonunda hem içeride yükselen muhalif sesleri kısmak hem de uluslararası camiada yalnızlaşan Türkiye'nin kendisini yeniden bir yerde konumlandırması için bir fırsat olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

#### 4.1. SOVYET TEHDİDİ VE İÇ GELİŞMELER

1945 senesinin sonuna gelindiğinde İnönü Hükümetinin Rus tehdidi algısını henüz uluslararası alanda arzu ettiği şekilde kullanamasa da ülke içinde savaşın bitimiyle birlikte hareketlenmeye başlayan muhalif oluşumları bölmek ve bastırmak için kullandığı görülmektedir. Bu dönemde iç ve dış gelişmelerin bir sarmal halinde birbiriyle iç içe geçtiğini söylemek mümkündür.

San Francisco Konferansına giden süreçte Avrupa'da dikta rejimlerinin yıkılması ve parlamenter demokratik sistemler kurulması yönündeki kararlılık

Türkiye üzerinde de etkisini göstermiştir. Çetin Yetkin bu durumu, İkinci Dünya Savaşının galiplerinin tüm dikta rejimlerini lanetler ve demokrasi çağrısında bulunurken Türkiye’de halen iktidarını sürdüren İnönü’nün ise bir diktatör olarak algılandığını belirterek ülkede demokrasiden bahsetmenin imkansızlığından söz etmektedir. Yetkin, Türkiye’ye yönelik bu algının ABD ve İngiltere’de son derece güçlü olduğundan hatta çok partili rejime geçtikten sonra bile özellikle Truman Doktrini çerçevesinde yapılacak mali ve askeri desteklerin ABD Temsilciler Meclisi ve Senatosunda oylanması sırasında söz konusu yardımların Türkiye’de muhalefetin ezilmesi için kullanılacağına dair tartışmalar yaşandığından bahsetmektedir (Yetkin, 2002, s. 145-146). Kuşkusuz ABD ve İngiltere’nin Türkiye’ye bakışında İkinci Dünya Savaşı’nda İnönü Hükümetinin Nazi Almanyası’na müzahir tutumunun etkisi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bir diğer ifadeyle Türkiye 1945 yılında savaşın sona ermesiyle birlikte uluslararası toplumda kendisini tek başına kalmış, yalnız bir durumda bulmuştur.

İnönü bu yalnızlığı 10 Mayıs 1946 yılında gerçekleştirilen CHP 2. Olağanüstü Kurultay’ında yaptığı açılış konuşmasında aşağıdaki şekilde tasvir etmektedir.

*“Dış politikada, memleketimiz durumunun türlü güçlükler geçirdiğini, bütün vatandaşlarım bilirler. Memleketin emniyet ve selâmeti bakımından, bugün çok daha iyi durumda bulunduğumuzu da vatandaşlarım fark etmişlerdir. Cihan Harbi sonunda, bize karşı beliren haksız istekler ve propagandalar karşısında, bir aralık, insanlık âleminin kadirbilir ve adalet tanır zihniyetinden şüphe eder bir halde idik. Yalnızlık havası, vatandaşlarımızı üzüntü içinde bırakıyordu. İnsanlık âlemi, Türkiye’nin haklı durumunu süratle kavradı. Bugün, Birleşmiş Milletlerin şerefli bir üyesi, Büyük Britanya’nın hiçbir şüpheyeye mahal bırakmayan müttefiki, Birleşik Amerika’nın yakın dostu bulunuyoruz”* (Turan, 2003).

Türkiye’nin savaş sonunda kendini bulduğu yalnızlıktan kurtulmasının amaçlandığı, üstelik bir Sovyet tehdidi varlığının kamuoyuna pompalandığı süreçte İnönü Hükümetinin yanaşmaya çabaladığı batının demokrasi taleplerine

karşı durmasının mümkün olmadığı açıktır. Bu itibarla İnönü Hükümeti de savaşın bitiminde son derece bariz bir şekilde ortaya çıkan dış koşulların zorlamasıyla ister istemez çok partili sisteme geçiş hazırlıklarına girişmiştir. Ancak bunu yaparken oluşacak muhalefetin kendi dünya görüşlerinin sınırları içerisinde kalmasını ve iktidarlarına da bir tehdit oluşturmaması gayreti içerisinde girmiştir. Buna karşın gerek parti içindeki muhalif kesimin gerek parti dışındaki muhalif isimlerin de aynı şekilde değişen uluslararası ilişkilerin Milli Şef rejimi üzerinde yarattığı değişim baskısını değerlendirmemiş olmaları mümkün değildir. Nitekim, savaş yıllarında toprak reformu tartışmaları nedeniyle CHP içerisinde ortaya çıkan görüş ayrılığı bir süre sonra parti içi muhalefete dönüşmüş, 1945 Haziran ayında, 1950'den sonra Türk siyasetinin üçüncü dönemine hâkim olacak isimlerden Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan, Türkiye'nin demokratik siyasi yapıya geçmesi, serbest seçimler düzenlenmesi, Üniversitelere özerklik sağlanması gibi bir dizi reform talebiyle önerge vermişlerdir. Türk siyasi tarihine Dörtlü Takrir olarak geçen bu gelişme Bayar'ın partiden ayrılması, diğer üç ismin ise CHP'den ihracıyla sonuçlanmış, CHP ile yollarını ayıran bu dört kişi bilahare 1946 başında Demokrat Partiyi (DP) kurmuşlardır.

Eski Dışişleri Bakanı Tefik Aras, Avrupa cephesinde savaşın sonuna yaklaşıldığı dönemde Tan gazetesinde çıkan bir yazısında, Türkiye açısından kendi güvenliğinin temel olarak her şeyden önce kendi gücüne yaslanmaktan geçtiğini, ancak savaşın bitiminde çevre ülkeleriyle ortak bir güvenlik kurulması ve Atatürk döneminde olduğu gibi bir Türkiye- Rusya dostluğu kurulması dışında daha iyi ve sağlam bir güvenlik oluşturulmasının mümkün olmadığını savunmuştur (Aras, 1945, s. 31). Aras aynı döneme denk gelen bir başka yazısında ise, muhtemelen yukarıda aktarılmış olunan Menemencioğlu'nun İngiltere Büyükelçiliği Müsteşarı ile 1942 yılında yaptığı görüşmede ifade ettiği hususları dikkate alarak, faşist Alman propagandasına bir dönem kapılmış olan zevatin aynı yanlış yolda yürümeye devam ettiklerini ve savaş sonrasında İngiltere ve Rusya arasında bir anlaşmazlık ortaya çıkması durumunda

Türkiye'nin Anglo-Saksonların ileri karakolu olabileceği gibi düşüncüyü hala taşıdıklarından bahsetmektedir (Aras, 1945, s. 87).

Aras savaşın bitiminden sonra da Rusya ile ilişkilerin mutlaka düzeltilmesi gerektiğini savunurken aynı günlerde, 1944 yılında emekliye ayrılmış olan eski Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın, Sarper-Molotov görüşmesi sonrası, özellikle Hükümete yakın basın durumu "vahim" olarak yansıtmalarına rağmen Sovyet tehlikesine ilişkin son dönemde iddia edilen endişeleri anlamadığını, Sovyetlerle temas edilmesi gerektiğini, Rusların Türkiye'ye karşı kötü niyetleri olmadığını, zaman zaman iki ülke arasında anlaşmazlık çıkmasının doğal olduğunu, Kurtuluş Savaşı'nın başlangıcında da SSCB ile Türkiye arasında bazı pürüzler bulunduğunu ancak bunların konuşularak ortadan kaldırıldığını ve dost olunduğunu vurgulaması ilginçtir (Özkan, 2017, s. 73). Çakmak'ın burada Atatürk'ün Rusya'ya karşı izlediği politikayı ana hatlarıyla kısaca tasvir etmiş olması da ayrıca dikkat çekicidir. Keza, Hüsrev Gerede'den sonra 1942-1944 yılları arasında Berlin Büyükelçiliği görevini yapmış olan eski Savunma Bakanı (1940-1941) Saffet Arıkan'ın da Rusların blöf yaptıkları, askeri güce başvurmalarının savaş sonrası içinde bulundukları duruma bakınca söz konusu olamayacağı yönündeki ifadeleri önemlidir (Özkan, 2017, s. 73). İnönü Hükümetinin gerek bu isimlerin gerek DP'yi kuran Bayar, Menderes, Koraltan ve Köprülü'nün birbirleri ile temas halinde güçlü bir muhalefet cephesi oluşturmak amacını taşıdıklarından evham duyduğu anlaşılmaktadır. Bu itibarla kendi iktidarına muhalif yeni oluşumu Rusya politikasıyla vurma stratejisini geliştirmiş olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Behlül Özkan da (Özkan, 2017, s. 72), Çetin Yetkin de (Yetkin, 2002, s. 167), Niyazi Berkes de (Berkes, 2020, s. 349) bu hususa dikkat çekmektedirler.

Bu bağlamda Aralık 1945 yılında meydana gelen, muhalif yayınları ile bilinen Tan Gazetesi matbaasının iktidar tarafından organize edilen bir grup genç nümayişçi tarafından basılarak saldırıya uğraması, muhalefetin şiddet kullanılarak kontrol altına alınması uygulamalarının çarpıcı örneklerinden bir tanesidir (Özkan, 2017, s. 68-72). Tan olayı ile ilgili olarak Niyazi Berkes, baskının

İnönü iktidarının muhalefeti yarma harekâtı olduğunu ileri sürmekte ve başarıya ulaştığını teslim etmektedir. Baskına neden olan Tan matbaasında ancak bir kez çıkartılabilen “Görüşler” adlı dergiye Adnan Menderes, Celâl Bayar, Mehmet Fuad Köprülü ve Refik Koraltan'ın da katkıda bulunacak olmalarının, Mehmet Ali Aybar, Cami Baykurt, Niyazi Berkes, Behice Boran, Pertev Boratav, Sabahattin Ali, Aziz Nesin gibi dönemin sol görüşlü yazarları ile bir araya gelmeleri şeklinde algılanmasından iktidarın son derece rahatsızlık duyduğunu ve harekete geçtiğini ileri süren Berkes, dergiye yazı vereceklerini sonradan yalanlayan CHP'den ayrılmış olan Bayar, Menderes, Koraltan ve Köprülü'nün yollarının, olaydan sonra sessizliği tercih eden Çakmak ve Aras gibi parti dışı muhalifler ve diğer sol görüşlü yazarlar ile ayrıldığına da dikkat çekmektedir (Berkes, 2020, s. 322). Tan Gazetesi olayının bir diğer boyutu da zaten sorunlar içeren Sovyetlerle ilişkileri daha da kötüleştirilmesi olmuştur. Baskın esnasında Sovyet yayınları satan iki kitabevinin de zarar görmesi üzerine Ankara'daki SSCB Büyükelçisi Sergei Vinogradov, 8 Aralık tarihinde Dışişleri Bakanlığına sert bir Nota vererek saldırganların polis tarafından korunduğunu bu itibarla saldırıdan Hükümeti sorumlu tuttuğunu bildirmiştir (Özkan, 2017, s. 70). Behlül Özkan, dönemin Sovyet iç yazışmalarına dayanarak aktardığı bilgiler ışığında, Türkiye'deki faşist, Sovyet karşıtı gösterilere ilişkin SSCB'nin önlem almasını isteyen Rus Büyükelçisine yönelik Moskova'nın tavrının daha ılımlı olduğu ve gerginliği tırmandırmaktan kaçındığı anlaşılmaktadır. Ancak, Moskova'nın doğrudan karşılık vermek yerine Gürcü iki akademisyenin Türkiye'nin doğu bölgesinin bir bölümünün Ermenistan'a geri verilmesini talep eden makalesinin Pravda ve Izvestiya gazetelerinde yayınlanmasını sağlamayı tercih ettiği görülmektedir. Devamında, SSCB bir süre sonra 1946-1949 yılları arasında dünyadaki tüm Ermenilerin Sovyet Ermenistan'ına yerleşebileceklerine dair bir karar almıştır (Özkan, 2017, s. 70-71). Bu şekilde İnönü Hükümeti'nin iktidarını korumak, içerideki muhalefeti bölmek ve bastırmak gayesiyle seçtiği yöntem, Osmanlı İmparatorluğu döneminde, 1919 ve 1920 yıllarında ABD'nin Türkiye ile ilgili yaklaşımının ve hareket tarzının vurucu noktası olan Ermenistan sorununun bu kez de Rusya ile gündeme gelmesine sebep olmuştur.

İnönü, 21 Mayıs 1946 tarihlerinde yapılacak olan seçimlerden kısa bir süre önce 3 Mayıs'ta halka hitaben yaptığı bir konuşmada yeni partilerin yabancı devletlerle ilişkisi olmaması gerektiğinden, dış etkilere uzak durmasının zaruretinden, Türkiye'nin dış politikada mutlak bir birlik ve bütünlük göstermesi mecburiyetinden dem vurarak, Hükümetin İkinci Dünya Savaşı boyunca izlediği dış politikayı haklı çıkartmak istercesine, dış politika yapanların Rusya ile aramızda mesele yoktur ve önemli de değildir demelerinin Türkiye'nin bu konuyu önemli görmediği inancını ve dışarıya bu durumu yanlış yorumlama imkanı vereceğini açıklamıştır (Özkan, 2017, s. 73-74). Bu ifadeler kuşkusuz, İnönü'nün yukarıda yer verilen Celal Bayar, Mareşal Fevzi Çakmak, Saffet Arıkan ve Rusya ile ilişkiler konusundaki yaklaşımı son derece açık olan Tefik Rüşti Aras'a verilen bir yanıt niteliğindedir. Bu konuda Feridun Cemal Erkin de aynı çizgiyi takip etmektedir. Erkin, Rusya'nın hedefinin Türkiye'de Saracoğlu'nun itibarını zayıflatmak ve kendisine itaat edecek yumuşak başlı bir Hükümet getirmek olduğunu iddia etmektedir (Erkin, 1968, s. 275).

Oysa, Türkiye'de gerek basında gerek Hükümet kanadında kamuoyuna yönelik olarak Rusya'nın Türkiye üzerinde giderek artan baskısından bahsedilirken İnönü'nün 8 Temmuz 1945 tarihinde İstanbul Hadımköy'de Üst Düzey Komutanların katıldığı bir toplantıda ve ertesi gün yani, 9 Temmuz 1945'te yine İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'ndaki bir toplantıda Türk-Sovyet ilişkileri hakkında söyledikleri, halka sunulan resimden çok farklı bir durum olduğunu ortaya koymaktadır. İnönü kapalı kapılar ardında yaptığı ve ancak 2003 yılında yayınlanarak açığa çıkan bu konuşmalarda, Molotov-Sarper görüşmesine ayrıntılı olarak değindikten sonra öncelikle Rusya'nın resmi bir talepte bulunmadığını söylemektedir. İnönü devamla, Rusların savaş sonrası çektikleri acılar ve San Francisco Konferansı neticeleri bağlamında Türkiye'ye karşı bir müdahalede bulunmalarının beklenmediğini ifade etmektedir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün konuşmanın belki de en önemli bölümü ise askeri bakımdan o kadar da vahim bir durum olmadığını belirtmesidir (Turan, 2003). Buradan görülmektedir ki İnönü'nün Hadımköy ve Dolmabahçe'de Temmuz ayında üst düzey komutanlara yaptığı konuşmadaki gerçekler kamuoyuna anlatılanlardan

tamamen farklı yöndedir. Bu hususa Behlül Özkan da dikkat çekmektedir (Özkan, 2017, s. 66-67).

Cumhurbaşkanı İnönü, 1946 yılında TBMM’de geriye dönük yaptığı bir değerlendirmede de 1945 Mart’ında Sovyetlerin 1925 Antlaşmasını uzatmayacaklarının öğrenilmesinden sonra yeni bir antlaşma için Rus tarafının ortaya koydukları taleplere ilişkin olarak aşağıdaki hususları belirtmektedir;

*“Yeni şartların ne olduğu, uzun müddet meçhul kaldı ve nihayet, 1945 Haziran’ında, yeni şartlar hakkında alınan ilk malûmat, Türkler için büyük bir desillusion oldu. Bu esnada, Türkiye aleyhinde radyo ve gazetelerde devamlı sinir harbi açıldı. 1945 Mayıs ve Haziran’ında, Türklerin Cihan Harbi içindeki hizmetlerinden, fedakârlıklarından hiçbir şey hatırlanmıyordu. Türkler, bu haksız propaganda devrini sabırla geçirmeğe çalıştılar”* (Turan, 2003).

Burada da herhangi bir Rus tehdidinden bahsedilmemekte sadece bir propaganda faaliyetinin varlığı vurgulanmaktadır.

Bu itibarla Molotof-Sarper görüşmesi sonrası gündeme hâkim olan Rus tehdidi iddialarının gerçek bir durumu tasvir etmekten ziyade öncelikle iç politikayı şekillendirmek için kullanılan elverişli bir malzeme olarak yürürlükte tutulduğu görülmektedir. 1946 seçimleri öncesinde İnönü Hükümetinin Rusya’nın Türkiye üzerinde emelleri olduğu savını işleyerek, esasen Hükümetin dış politikasını eleştiren herkesi Sovyet yanlısı ve komünizm taraftarı lanse ederek muhalefeti zayıflatma amacını güttüğü anlaşılmaktadır. Aynı iddialar bir süre sonra da dış politikada Türkiye’nin batıya yanaşması için kullanılacaktır.

Baskın Oran bu konuda, kabul gören genel kanaatin, Türkiye’nin NATO’ya yönelmesindeki temel gerekçenin Sovyet tehdidi olduğunu belirttikten sonra söz konusu tehdidin gerçek olup olmadığının bir önemi bulunmadığını esas olanın Türkiye’nin kendisine yönelik bir tehdit algıladığı gerçeği olduğunu savunmaktadır (Oran, 2019, s. 496). Ancak burada etik ve ahlaki açıdan sorgulanması da gereken bir başka sorun yatmaktadır. Mesele, Türkiye’de 1945 yılında iktidarın

kendi iddiası olan Sovyet tehdidi algısına ne kadar inandığıdır. Yukarıda görüldüğü üzere iktidar tarafından kamuoyuna pompalanan Sovyet tehdidini bizzat iktidarın başı olan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, kapalı kapılar ardında yaptığı değerlendirmelerde kendi ifadeleriyle açıkladığı şekilde aynı oranda tehlikeli görmemektedir.

#### 4.2. SOVYET TEHDİDİ VE DIŞ GELİŞMELER

1939-1945 arasında Türkiye'yi aralıklarla savaşa girmek yönünde zorlayan İngiltere'nin aksine ABD yönetiminin Türkiye'ye karşı zorlamacı olmayan tavrı, bir ara kesilmiş de olsa esasen 1941'de başlayan "Ödünç Verme ve Kiralama Kanunu" çerçevesinde yardım temini, 23 Şubat 1945'te imzalanan Türk-Amerikan Askeri Yardım Antlaşması ve nihayet 19 Ağustos 1946 tarihli nota ile ABD'nin Sovyetlere ilettiği, daha önce ABD'nin başta Yalta ve Potsdam Konferansları olmak üzere uluslararası toplantılarda sessiz kaldığı Rusya'nın Boğazlara ilişkin değişiklik taleplerini kabul etmeyeceğini bildirmesi, Türkiye'nin ABD'ye yakınlaşmasını sağlayan aşamalar olmuştur (Balcı, 2021, s. 104-105). ABD yönetiminin Stalin'e bakışını temelden değiştirecek olan, müttefik SSCB'yi ABD gözünde hasma çevirecek olan ve Soğuk Savaş'ın adeta başlangıcı olarak nitelendirilebilecek ABD dış politikası üzerinde önemli etkisi bulunan, ABD'nin dönemin Moskova Büyükelçiliği Siyasi İşler Müsteşarı George Kennan'ın Uzun Telgraf (The Long Telegram) olarak bilinen mesajının ABD'nin Türkiye'ye yaklaşımındaki değişikliğinin de kaynağı olduğunu belirtmek gerekmektedir (Kissinger, 2015, s. 283).

Bu noktada tekrar biraz geri giderek Molotov– Sarper görüşmesi sonrası Türkiye – SSCB ilişkilerinin ne şekilde geliştiği ve bu durumun Türkiye ve ABD ilişkileri üzerindeki etkisine bakılmaya çalışılacaktır.

Molotof-Sarper görüşmesinde Rus tarafının esasen askeri tehdit ya da doğrudan bir talebinin olmadığı, ancak Türkiye'nin arzu ettiği şekilde bir ittifak antlaşması imzalanacak ise buna ilişkin şartları olduğundan bahsedilmişti.

Nitekim, Moskova'daki görüşme esnasından gerek Boğazlarda üs talebinin gerek Doğu Anadolu'da sınır düzenlemesinin Molotov'un değil ilk olarak Büyükelçi Sarper'in ağzından çıkmış hususlar olduğu da görülmüştü. Bu durum, 17 Temmuz-2 Ağustos 1945 tarihleri arasında üç büyükler olarak adlandırılan ABD, SSCB ve Büyük Britanya liderleri arasında Almanya'da Berlin yakınlarında Brandenburg Eyaletinin başkenti olan Potsdam'da düzenlenen Konferansta Stalin tarafından da ifade edilmiştir. Stalin, Türkiye'nin Rusya'nın Çarlık dönemindeki doğu sınırlarının düzeltilmesi gerektiği yönündeki yaklaşımından ürkmüş olabileceğini, oysa bunun Türk Hükümetinin İttifak Antlaşması önerisiyle gündeme gelmiş bir husus olduğunu, Türkiye'den böyle bir teklif gelmemiş olsa bu konunun da hiç açılmamış olacağını hatta Türkiye'nin böyle bir değişikliği kabule yanaşmaması durumunda İttifak Antlaşmasıyla birlikte bu önerinin de gündemden düşeceğini İngiliz ve ABD'li muhataplarına izah etmiştir (Dikerdem, 1989, s. 85).

Keza Stalin'in Boğazlara ilişkin mesele hakkındaki görüşlerini de ABD Başkanı Truman'ın, Sovyetlerin arzusunun gemilerinin Boğazlardan serbest geçişi, uluslararası bir kriz anında ise Türkiye'nin bu geçişi sağlayacak kadar güçlü olmadığı göz önüne alınarak SSCB'nin Boğazların ortak savunma teklifi şeklinde tanımladığı bilinmektedir (Dikerdem 1989, s. 85). Gerek İngiltere'nin gerek ABD'nin, savaşın başından beri kendilerine her görüşmede Almanlara karşı müttefikler yanında savaşa girmemek için ordusunun güçsüzlüğünü ve askeri teçhizatının yetersizliğini gündeme getiren ve bahane olarak bu hususu öne süren İnönü Hükümetinin ciddi bir kriz durumunda Boğazlara hâkim olamayacağını belirten Stalin'e hak vermemelerinin güç olacağı düşünülmektedir. Nitekim öyle de olmuş, İnönü Hükümetinin Türkiye'nin üzerinde ciddi bir Rus tehdidinin baş gösterdiği savı ABD ve İngiltere nezdinde bu aşamada fazla bir ilgi görmemiştir. Rejimin niteliği nedeniyle zaten batı tarafından demokrasi cephesinin bir üyesi olarak algılanmayan Türkiye'nin, Avrupa'da bitmiş olsa bile Uzakdoğu'da Japonlara karşı Rusların Kuril adaları, Mançurya ve Sakhalin'de devam eden çatışmalarının müttefikler açısından da çok önem taşıdığı bir

ortamda Türkiye'yi Rusya'ya karşı savunmalarını beklemenin fazla gerçekçi olmadığı ortadadır.

Potsdam Konferansı'nda Boğazlar meselesinin Rusya'nın arzu ettiği şekilde ABD, İngiltere ve SSCB'nin her biri ile doğrudan temaslar yoluyla ele alınması kararı Türkiye açısından Montrö'nün tadili için Sovyetlerle birebir görüşme kapısını açması nedeniyle tercih edilmeyen bir sonuç olmuştur (Erkin, 1968, s. 294). Zira, Türkiye'nin SSCB'nin Montrö'ye ilişkin önerilerine karşı temel argümanı başından beri söz konusu antlaşmanın çok taraflı olması hasebiyle taraflardan sadece ikisi arasında görüşülmesinin mümkün olamayacağı şeklinde geliştirilmiştir.

Potsdam sonrası Türkiye'ye Montrö'nün tadili teklifleri ile ilgili ilk Nota, 2 Kasım 1945'te ABD tarafından verilmiştir. ABD Notasında genel olarak Boğazların tüm ticaret gemilerine her zaman açık olması, Karadeniz'e kıyısı olan ülkelerin savaş gemilerine transit geçişlerde daimi şekilde açık tutulması, Karadeniz'e kıyıdaş olmayan ülkelerin savaş gemilerine ise her zaman kapalı kalması, sadece özel durumlarda kıyıdaş ülkelerin izniyle geçiş müsaadesi verilmesi, Montrö'nün BM sistemine alınması ve Japonya'nın taraf devletler arasından çıkartılması teklifleri sıralanmaktadır (Oran, 2019, s. 504). Benzer içerikte bir Nota da 21 Kasım 1945 tarihinde İngiltere tarafından tevdi edilmiştir.

Rusların 1946 yılında konuya ilişkin verdiği iki Notadan ilki SSCB'nin Ankara Büyükelçiliği tarafından 8 Ağustos 1946 tarihinde Dışişleri Bakanlığına iletilmiştir. Sovyet Notasında özetle, İkinci Dünya Savaşı gerçeklerinin Montrö sisteminin Karadeniz'e kıyıdaş devletlerin güvenliğini sağlayamaz hale geldiğini gösterdiği, Türkiye'nin de bunda sorumlu olduğu belirtilmekte, ABD ve İngiliz Notalarında yer alan Montrö'nün BM sistemine alınması önerisi hariç diğer tüm hususlara ilave olarak, Boğazlardan geçiş rejiminin yetkisinin sadece Türkiye ve Karadeniz'e kıyıdaş devletlere ait olması ve Boğazların Karadeniz'e kıyıdaş ülkelerin güvenliğine tehdit oluşturacak şekilde kullanılmasının önüne geçmek üzere

Türkiye ve SSCB arasına ortak savunma sistemi düzenlenmesi önerilmiştir (Erkin, 1968, s. 296).

Türkiye'nin SSCB'ye cevabi notası özellikle son iki noktanın reddi ve ABD ile İngiltere Notalarında yer alan Montrö rejiminin BM sistemine bağlanması hususlarını içermiştir. Erkin, anılan Notanın Sovyet tarafına iletilmesinden önce ABD ve İngiltere'nin tam mutabakatının da alınmış olduğunu vurgulaması ilginçtir (Erkin, 1968, s. 297). Zira, Türkiye'nin savaş boyunca giderek artan bir şekilde Türkiye - SSCB ilişkilerini tam bağımsız bir ülke olarak ikili düzeyde kendi inisiyatifi ile idare etmek yerine batılı müttefiklerin desteğini ve onayını alarak yürütmeyi tercih ettiği bir kez daha bu ifadelerde görülmektedir. Burada kuşkusuz Montrö'nün çok taraflı bir antlaşma olduğu ve o nedenle de antlaşmanın tadiline ilişkin taraf ülkelerin onaylarının alınmasının gerekli olduğu gerekçesi öne sürülebilecektir. Ancak, burada dikkat çeken nokta, Rusların Boğazların ortak savunulması önerisine karşı gelinirken Türkiye'nin haklı olarak bu hususun egemenlik haklarıyla bağdaşmadığını belirtmesi fakat aynı zamanda ABD ve İngiltere'nin de Ruslara karşı takınılacak tavra ilişkin mutabakatını ararken söz konusu egemenlik haklarına değinmemesidir.

SSCB'nin Boğazlara ilişkin ikinci notası 24 Eylül 1946 tarihinde alınmıştır. İlk Nota ile benzer hususlara değinilen bu ikinci girişimde Rus tarafı, savaş boyunca Alman savaş gemilerinin Boğazlardan geçerek Karadeniz'e açıldıkları iddialarına yer vermiş, ayrıca Potsdam Konferansı kararları çerçevesinde Montrö'de değişiklik yapılmasına imkân verecek uluslararası toplantı öncesinde Türkiye ile SSCB arasında ikili bir görüşme açılması teklifini ortaya atmıştır (Erkin, 1968, s. 304). SSCB'nin Türkiye'yi muhatap Notasına, kendilerine iletilmemiş olmasına rağmen önce ABD ve İngiltere tarafından yanıt verilmiş olması ilginçtir (Oran, 2019, s. 506). Her iki müttefik, Rus tarafına 9 Ekim tarihinde verdikleri yanıtta, Potsdam Konferansı bağlamında başlatılan yazışmaların sona erdirilmesi çağrısında bulunmuşlardır. Türkiye ise Rus Notasını 12 Eylül'de yanıtlamış, İkinci Dünya Savaşında Alman harp gemilerinin Boğazlardan geçirildiğine ilişkin iddiaları reddederken ikili görüşme önerisine de antlaşmanın tadili çalışmalarının

Türkiye ve üç müttefik ülkenin her biri arasında fiilen tamamlanmış olduğu gerekçesiyle arzu edildiğinde hayata geçirilebileceğinden bahsedilerek ilave bir girişime ihtiyaç duyulmadığını bildirmiştir (Erkin, 1968, s. 315).

Sonuç itibariyle Türkiye Montrö Antlaşması'nın tadili ile ilgili Sovyetlerin 1946'nın ikinci yarısında yoğunlaşan baskılarına direnerek Boğazlar rejimine ilişkin herhangi bir değişikliğe izin vermemiştir. 1945-1946 yıllarında Erkin'in tasvir ettiği şekilde Türkiye üzerinde artan Sovyet baskısı sırasında Türkiye'nin ABD ve İngiltere'den beklediği desteği bulamadığı, ancak SSCB ile ilişkilerinin her aşamasında her iki ülke ile yakın ve açık temasta bulunduğu görülmektedir. Bu tutum SSCB ile 1939'dan beri her sene giderek daha olumsuz mecraya giren ilişkilerin bir nevi kopma noktasına gelmesi sonucunu doğurmuştur. Türkiye bu tarihten sonra batı ile ilişkilerini geliştirmek maksadıyla tüm imkanlarını seferber etmeye koyulmuştur. Baskın Oran, Türkiye'nin esasen bu dönem Rus baskısına kendi imkanlarıyla direndiğini, ancak Rusların da taleplerini askeri güçle gerçekleştirmeyi planladıklarına dair bir herhangi bir emarenin bulunmadığını belirtmektedir (Oran, 2019, s. 509). Kaldı ki aşağıda değinilecek olan İkinci Dünya Savaşı sonrası ABD askeri ve ekonomik yardımları ancak 1947 sonrasında başlamıştır. Dolayısıyla Türkiye'nin burada batı ittifakına kabul edilmek için elinden gelen her türlü çabayı gösterdiğini, ancak bunun iddia edildiği şekilde gerçekleşebilecek bir Sovyet istilası tehlikesi nedeniyle yapılmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Tam tersine Ankara'nın Molotov-Sarper görüşmesinde dile getirilen Rus taleplerinin birer öneriden ibaret olduğunu bilmesine rağmen, batıda hakim komünizm karşıtlığını da kullanarak SSCB'nin taleplerini savaş sonrası ABD yardımlarını sağlamak ve bu kampta yer alabilmek için -muhtemelen bilinçli olarak- yanlış yorumladığını ileri sürmek mümkündür (İşçi, 2023, s. 623).

Sovyetlerin Potsdam Konferansı sonrası gerek işgal altında tuttuğu İran'daki askerlerini ancak 1946 yılında gecikmeli olarak geriye çekmesi gerek Balkanlar'daki ve Doğu Avrupa'daki gelişmeler ABD'nin SSCB'ye yaklaşımını giderek değiştirmiştir. ABD'nin yeni kurulmakta olan dünya düzeninde kendi şemsiyesi altına girmeye çabalayan Türkiye'ye ilgi göstermesi de bu değişimden

sonra başlamıştır. Bu itibarla Türkiye'nin ABD ile NATO üyeliğine kadar ilerleyecek ve adeta tam teslimiyete dönüşecek olan yakınlaşması 1946 yılının sonundan itibaren ivme kazanacaktır.

#### 4.3. ABD'YE YÖNELİM

Türkiye-ABD yakınlaşmasının en görünür olayı, esasen 16 ay önce vefat etmiş olan Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Mehmet Münir Ertegün'ün cenazesini 7 Nisan 1946 tarihinde ABD savaş gemisi USS Missouri'nin İstanbul'a getirmesi ve burada düzenlenen abartılı karşılama törenleri olmuştur.

Potsdam Konferansı'nda batılı güçlerin ve SSCB'nin savaş sonrası döneme ilişkin pozisyonlarının farklılık arz ettiğinin ortaya çıkmasının ve Avrupa kıtasında bir paylaşım doğru evrilmesinin, İnönü Hükümeti açısından son derece rahatsız edici bir gelişme olarak algılandığı görülmektedir. Bu nedenle 1945 sonu ve 1946 başında uluslararası ortamda Türkiye'nin geleceğini son derece belirsiz gören Hükümetin ABD'nin Missouri jestine dört elle sarılmasının gerekçesi anlaşılabilir olmaktadır (İşçi, 2023, s. 622).

Yukarıda da bahsi geçen gazeteci Metin Toker o dönem Türkiye'de yönetimin hissiyatını en iyi yansıtan kişilerden biri olmuştur. Molotof-Sarper görüşmesi sonrası ortaya çıkan tabloyu kâbus olarak betimleyen Toker, Missouri Zırhlısının 10 Nisan 1946 tarihinde Türkiye'den ayrılması vesilesiyle yazdığı köşe yazısında, Türkiye'nin batıdaki tercihini nasıl İngiltere'den ABD'ye çevirdiğini ve bunun "haklı" gerekçelerini adeta şiirsel ifadelerle anlatmaktadır (Toker, 2020, s. 9-11). Toker'in, İstanbul halkının Amerikan askerlerine yönelik sevgi selini ve demokratik dünyanın koruyucusu Amerikan askerlerinin kendilerine gösterilen ilgiden duydukları memnuniyeti ve minneti anlatan ifadelerine karşın, ABD savaş gemisinin karşılanması sırasında yapılan törenlerin ve alınan önlemlerin şekil ve niteliğinin, bunlara ön ayak olan iktidarın ülkenin saygınlığına zarar verdiğini düşünenler de mevcuttur. Türkiye genelinde adeta bir "euphoria"ya dönüşen Missouri gemisinin ziyareti nedeniyle İstanbul'da olağanüstü önlemler alındığı,

Karaköy'den Beşiktaş'a kadar binaların boyanıp, tamir edildiği, PTT'nin anı pulları bastırıldığı, Tekel'in Missouri adıyla sigara çıkarttığı, camilere İngilizce mahyalar asıldığı, emniyet görevlilerinin gemi personelinin her durumda korumaya alması için talimatlandırıldığı, İstanbullu hali vakti yerinde ailelere Amerikan subay ve askerlerine evlerini açmaları, kahve ya da yemek davetinde bulunmaları talimatı verildiği hatta İstanbul genelevlerinin bile kontrolden geçirilerek hazırlandığı şeklinde misafirperverliğin ötesinde bir ulusun onurunu çiğnetmesine imkan veren bir takım uygulamaların hayata geçirildiği çeşitli anı, yazı ve makalelerden anlaşılmaktadır (Çalakalem, 2020). Missouri Zırhlısının İstanbul'a gelişiyle başlayan abartılı Amerikan hayranlığı, yazar Fakir Baykurt'un "Amerikan Sargısı" adlı kitabına da konu olmuştur. Baykurt, Türkleri küçük düşürücü karşılama törenlerini alaycı bir dille kaleme almıştır (Çelik, 2020). Çetin Yetkin de CHP'nin altı ilkesinden biri olan milliyetçiliğin gerçek anlamından saptırılarak Amerikancı olmakla eş manaya getirildiğini, Amerika'nın olumlu nitelendirdiği her şeyi kabul ederken olumsuz gördüklerini de reddetme şeklinde bir anlayış geliştirildiğinden bahsederek, Missouri'nin ziyaretinin bu anlayışın hakim kılınmaya başladığı simgesel bir tarih olduğunu belirtmekte, Amerikan gemisinin karşılanması ve onurlandırılması adına yapılan işlerde ölçünün kaçırıldığı düşüncesini dile getirmektedir (Yetkin, 2002, s. 261).

Toker'e benzer şekilde dönemin önde gelen başka siyasetçi, gazeteci ve yazarlarının da ABD'ye övgüler dizmekten geri kalmadıkları görülmektedir. Liberal ve Amerikan yanlısı olarak bilinen Ahmet Emin Yalman "Çelikten Bir Barış Elçisi" başlıklı yazısında Missouri'nin Amerikan milletinin malı ve Amerikan halkını korumak üzere yapılmış olmasına rağmen artık tüm dünyanın güvenliği için emin ellerde görev yaptığını belirtmektedir (Yetkin, 2002, s. 264-265). Yalman'ın bu ifadesini ABD için çok sonraları, soğuk savaşın bitimini takip eden yıllarda kullanılan "dünyanın jandarması" tanımının belki de erken bir versiyonu olarak kabul etmek mümkündür. Zamanında Atatürk'e çok yakın isimlerden olan, şahidi bulunduğu Çankaya'daki sofrasohbetlerini kitaplaştıran Falih Rıfkı Atay'ın dahi bu süreçte Amerikan etkisine kendisini kaptırdığı ve Amerikan bayrağındaki yıldızların, hürriyet, eşitlik ve egemenlik isteyen milletlerin kendi talih yıldızları

olduğunu yazdığı görülmektedir (Yetkin, 2002, s. 266). Cumhurbaşkanı İnönü'nün, 6 Nisan 1946 tarihli Vatan gazetesinin manşetten verdiği “Amerikan gemileri bize ne kadar yakın olursa o kadar iyi olur” sözü ise Missouri gemisinin İstanbul ziyaretinin Türkiye’de en üst siyasi otorite tarafından nasıl değerlendirildiğini göstermektedir (Oran, 2019, s. 493).

#### 4.4. ABD İLE EKONOMİK YAKINLAŞMA

Türkiye’nin adeta büyülenmiş ve gözü kapalı bir şekilde ABD himayesine yönelmesinin sembolik başlangıcı olan Missouri savaş gemisinin ziyareti sonrasında Türkiye’nin tüm yapısını yeniden tasarlayacak olan siyasi ve ekonomik alanda hızla adımlar atılmaya başlanmıştır. İnönü Hükümeti’nin bu adımında ordunun, savaş süresince ağır darbe alan ülke ekonomisine olan yükünü hafifletme gayesinin bulunduğunu söylemek mümkündür (İşçi, 2023, s. 624).

Ekonomik alanda atılan adımlardan en önemlisi kuşkusuz 7 Eylül 1946 tarihli kararlardır. Cumhuriyet ekonomisinin ilk devalüasyonu olan ve dış ticarete ilişkin daha liberal yeni düzenlemeler getiren kararlar için giderek zayıflayan ekonominin düzeltilmesi gayesiyle iç dinamiklerin kısmen rol oynadığını söylemek mümkün olsa da esas hedefin Amerika’nın savaş bitiminde dayattığı liberal-kapitalist piyasa ekonomisi anlayışına uyum sağlayabilmek olduğu ortadadır. Bu çerçevede yapılan değişiklikleri müteakip 11 Mart 1947 tarihinde Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund – IMF) ve Dünya Bankasına (World Bank) üye olunmuştur (Tuna, 2007, s. 102).

ABD’nin Türkiye üzerinde adım adım siyasi, ekonomi ve askeri kontrol oluşturmaya yardım antlaşmaları ile sağlanmıştır. Yardım antlaşmalarının ilki 23 Şubat 1945’te imzalanan, ABD’nin Ödünç Verme ve Kiralama Kanunu çerçevesinde savaş süresince Türkiye’ye geçici olarak verdiği askeri malzemenin karşılığında ABD’nin Türkiye’deki yolları, limanları, hava meydanlarını kullanmalarını düzenleyen sözleşme olmuştur. İkinci antlaşma ise yine savaş

sırasında ABD tarafından ödünç olarak verilen askeri malzemeden arzu edilenlerin Türk ordusu tarafından satın alınmasına imkân verecek olan 10 milyon ABD doları tutarında açılan kredidir. Üçüncü antlaşma ise Truman Doktrini çerçevesinde ABD Senatosu ve Temsilciler Meclisi tarafından tartışmalar sonrası kabul edilerek 22 Mayıs 1947’de tasdik edilen Yunanistan’a 300 milyon, Türkiye’ye 100 milyon ABD doları miktarında yapılacak askeri ve ekonomik yardım paketidir. 12 Kasım 1947’de Dışişleri Bakanı Hasan Saka ve dönemin ABD Büyükelçisi Edwin C. Wilson tarafından imzalanan antlaşmaya, yardımların ABD’nin muvafakatinin olduğu alanlarda kullanılmasını, amacı dışında herhangi bir şekilde kullanımının engellenmesini içeren çok sayıda kısıtlayıcı hükümler, ABD basın ve radyo temsilcilerinin yardımın kullanılmasını serbest bir şekilde izlemelerini ve duyurmalarını ayrıca Türk Hükümeti’nin de Türkiye’de yardımın propagandasını yapmasını içeren maddeler konulmuştur. 1964 yılında Türkiye’nin Kıbrıs’a müdahalesini engelleyen, ABD Başkanı Lyndon Johnson’un anılan dönemde Başbakan olan İsmet İnönü’ye mektubunda değinilen Amerikan silahlarının Kıbrıs’ta kullanılmasına izin verilmeyeceği şeklindeki uyarı yukarıdaki antlaşma maddeleri çerçevesinde yapılmıştır (Yetkin, 2002, s. 353). Bu noktada Johnson’un mektubunun uzunca bir süre kamuoyundan gizlendiğini söylemekte yarar vardır.

ABD yönetiminin Truman Doktrini ile Yunanistan ve Türkiye’ye yaptığı mali ve askeri yardımlar, özellikle Yunanistan’daki iç savaşta komünist partiye karşı monarşik rejim yanlılarına destek vererek SSCB’nin etkinlik alanını güneye doğru genişletmesini önlemek amacına matuf olsa da programın bir diğer hedefi de savaşın bitiminde zora giren Amerikan ekonomisinin devamlılığını sağlamak için kendi sistemini Avrupa ülkelerine empoze etme girişimlerinin Türkiye ve Yunanistan’ı da kapsayacak şekilde genişletmesi olmuştur (Berkes, 2020, s. 382).

#### 4.4.1. ABD Raporları

ABD'nin 1946 yılından itibaren Türk ekonomisini yeniden şekillendirmeye başlaması uzmanlar tarafından hazırlanan raporlarla gerçekleşmiş ve yardımlar bir düzene sokulmuştur. Bunlar arasında 1947 yılında hazırlanan Barker Raporu, devlet yatırımlarının özel girişimi özendirici bir şekilde düzenlenmesini, özel sektörün ulaşım, enerji, haberleşme alanlarına yoğunlaştırılmasını mali desteklerle teşvik edilmesini, kamunun ise bu alanlardaki yatırımlarını azaltmasını ülkenin sanayi yerine tarım ve tarıma dayalı alanlarda uzmanlaşmasını önermektedir. Rapor, Haziran 1950'de yeni seçilen Cumhurbaşkanı Celal Bayar tarafından onaylanmasını müteakip uygulamaya sokulmuştur.

1948 yılında Türkiye'de incelemelerde bulunduktan sonra hazırladığı raporunda yatırım önceliğinin karayollarına verilmesi gerektiğini belirten ABD Federal Karayolları Genel Müdür Yardımcısı H. E. Hilts ve heyeti, aynı zamanda demiryollarına verilen ağırlığın da gereksiz olduğunu vurgulamaktadırlar.

Yine 1948'de, Rockefeller ailesinin sahip olduğu American Standart Oil şirketinin yöneticilerinden olan ve aynı zamanda ABD Dışişleri Bakanlığı Uluslararası İlişkiler ve Petrol sanayi danışmanlığı görevlerini yürüten Max Weston Thornburg tarafından, Marshall Planı kapsamındaki yardım programını yürütecek heyet için bir rapor hazırlanmıştır. Esasen, 1933 yılında "Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Bir Tetkiki" adıyla başka bir ABD heyeti tarafından hazırlanarak 1934'te Hükümete sunulan ancak bilahare Atatürk tarafından reddedilen 1800 sayfalık "Dorr Raporu" ile büyük benzerlikler taşıyan Thornburg Raporu ana hatlarıyla; Türkiye'de ağır sanayi kurulmaması, Karabük Demir Çelik Fabrikası'nın tasfiye edilmesi, uçak, makine, motor üretimi projelerinden vazgeçilerek devletin bu tür yatırımlara girmemesinin sağlanması, sanayi kalkınmadan vazgeçilerek tarıma yönelinmesi, demiryolları yerine karayollarına ağırlık verilmesi ve tüm bu değişiklikler için gereken sermayenin ABD

tarafından karşılanması şeklinde öneriler içermektedir (Yılmaz, 2017, s. 128-136).

#### 4.4.2. Marshall Planı

Temel olarak, Avrupa'nın ABD'ye bağımlı bir şekilde savaş sonrası ekonomik açıdan kalkınmasını amaçlayan Marshall Planı<sup>41</sup>, sonradan Türkiye ve Yunanistan'ın da dahil edilmesiyle 16 ülkeye yönelik olarak 1948-1951 yılları arasında yürütülmüştür. Marshall Planı savaşta yıkım gören Avrupa'nın yeniden ayağa kalkması için öngörüldüğü, Türkiye'nin ise savaşa katılmadığı gerçeği göz önünde tutularak programın bir kalkınma planı olmadığı savıyla verilmesinden başta imtina edildiye de Türk Hükümetinin talebiyle mesele yeniden değerlendirilmiş ve Türkiye'nin de plan kapsamına alınmasına karar verilmiştir (Yılmaz, 2017, s. 125).

ABD'nin İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra Türk ekonomisini biçimlendirmeye başlamasının Türkiye'deki iktidarın bilinçli bir seçimi hatta biraz da zorlaması olduğu yukarıdaki bilgilerden ortaya çıkmaktadır. Atatürk döneminde 1935 yılında kabul edilmeyen bir iktisadi programın 12 yıl sonra İnönü iktidarı tarafından Türkiye'ye adeta davet edilmesi çarpıcıdır. Dolayısıyla burada artık bir Sovyet tehdidi ya da savaş sonrası ortaya çıkan ekonomik buhran şartlarının zorlamasından ziyade siyasi bir tercihin rol oynadığını söylemek mümkündür. 1947-1950 gelişmelerinin, bu bağlamda iktidarın bilinçli tercihinin Türkiye'yi soktuğu yol kendisini takip eden Demokrat Parti iktidarı tarafından da

---

<sup>41</sup> Marshall Plan'ı, ABD'nin İkinci Dünya Savaşı boyunca Genelkurmay Başkanı (1939-1945) olan, bilahare Dışişleri (1947-1949) ve Savunma Bakanlığı (1950-1951) yapan subay ve siyasetçi George C. Marshall'ın adıyla anılan Avrupa Kalkınma Programı'dır. Savaş sonrasında 1947 yılında o dönem ABD Dışişleri Bakanı olan Marshall tarafından önerilmiş ve 1948-1951 yılları arasında yürürlüğe konmuş olan plan, SSCB'nin Avrupa ülkeleri üzerindeki ideolojik etkisini kırmak kadar ABD pazarının Avrupa'ya olmasının sağlayacak biçimde özellikle batı Avrupa ülke ekonomilerinin yeniden yapılandırılması hedefleri olan bir ekonomik yardım paketidir. Aralarında Türkiye de bulunan 16 ülke anılan bu plan çerçevesinde ABD'den ekonomik kalkınma yardımı temin etmiştir.

aynen hatta daha iştihakla benimsenmiş ve Türkiye'nin tümüyle ABD'nin güdümüne girmesi gerçekleşmiştir.

1945-50 arasında İnönü iktidarı ekonomik alanda Türkiye'nin yönünü belirlerken siyasette de Rus tehdidi algısını kullanarak muhalif sesleri komünist suçlamasıyla bastırma yolunu seçmiştir. Bu durum ABD'de ortaya çıkan Mc Carthy<sup>42</sup> akımıyla neredeyse eş zamanlı olarak tüm sol akımların yasaklanarak baskı altına alınmasını doğurmuştur. Dinci<sup>43</sup> akımlara yönelik toleransın da arttığı bu dönemde, solcu olarak tanımlanan parti ve işçi dernekleri kapatılmış, bazı akademisyenler görevden alınmış, Köy Enstitülerinin kurucusu eski Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel komünist suçlamasıyla karşılaşırken partisinin desteğini alamamış, yukarıda değinilen Tan Gazetesi matbaasını ve solcu yayınlar satan kitabevlerini hedef alan saldırılar yaşanmış, yazar Sabahattin Ali öldürülmüş, Köy Enstitülerinin uygulayıcısı İsmail Hakkı Tonguç Bakanlıktaki görevinden alınmış, ilkokullara isteğe bağlı din dersleri konulmuştur (Oran, 2019, s. 482).

İnönü iktidarının 1950 seçimlerine yaklaşırken bir taraftan ekonomideki darboğazı aşabilmek amacıyla esasen partinin altı prensibi arasında yer alan halkçılık ve devletçiliği de bir yana bırakıp Amerikan tarzı kapitalizme kapıları açarken diğer taraftan da bastırılan demokrat ve sol akımlar nedeniyle politik yelpazenin tamamen sağında oluşan muhalefetin muhafazakâr bir yapıda gelişmesine karşılık olarak bu yönde ödünler vererek seçimleri kazanmayı umut ettiği görülmektedir.

İnönü iktidarı nihayet, 1939'da başladığı, Atatürk'ün tam bağımsızlık ve çağdaşlaşma yönelimini şekilci bir biçimde batıya yanaşmak olarak algılayan ve

<sup>42</sup> McCarthycilik, 1940'ların sonlarında ve 1950'lerde Amerikan tarihinin Kızıl Korku döneminin bir parçasıdır. Bu süre zarfında, Wisconsin Senatörü Joseph McCarthy, ABD hükûmeti içinde sözde komünist sızmayı ortaya çıkarmak için bir dizi soruşturma ve duruşma hazırlamıştır. Söz konusu dönemde hazırlanan kara listeler ABD'de Hollywood'daki film sektörü dahil bazı sivil kuruluşlarda yer alan isimleri de kapsamıştır. McCarthycilik terimi, o zamandan beri asılsız suçlamalara dayalı ayırım gözetmeyen iddialarla karakter veya itibarın karalanması için bir tanımlama olarak kullanılmaktadır.

<sup>43</sup> Türkiye Cumhuriyeti tarihi boyunca tüm dini inançlara saygı ve tolerans hiçbir dönemde ne devlet katında ne toplum algılamasında sistematik bir düşmanlığa dönüşecek tarzda eksilmediği cihetle burada dinci ifadesi dini siyasete alet eden akımlar için özellikle kullanılmıştır.

Türk siyasetini bu yönde değiştiren girişimlerinin sonuncusunu 1950 genel seçimlerinden üç gün önce, 11 Mayıs 1950 tarihinde NATO'ya üyelik başvurusunda bulunarak yapmıştır.

#### 4.5. NATO'YA İLİŞKİN BAZI SAPTAMALAR

Sonuç bölümünde değinilecek olan Türkiye'nin Milli Şef Dönemi dış politikasının günümüze yansımaları konusuna geçmeden NATO'ya ilişkin birkaç saptamaya değinmekte yarar görülmektedir.

“Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (North Atlantic Treaty Organization), NATO, 1949 yılında Sovyetler Birliği ile müttefikler arasındaki ilişkiler bozulmaya başlayınca ABD, Kanada, İngiltere, Fransa, Portekiz, İtalya, Danimarka, Belçika, Hollanda, Norveç, Lüksemburg ve İzlanda'dan oluşan 12 ülke tarafından, Avrupa'nın hür, bütünleşmiş ve demokratik yapısının korunması maksadıyla ve özellikle de SSCB'ne karşı kurulmuş askeri bir ittifaktır” (World 101, 2023). Bu tanımlama, küçük farklılıklar göstermekle birlikte, anlam bütünlüğü olarak NATO'nun resmî sitesi ve birçok batılı kaynakta NATO'nun kuruluş amacını açıklayan anlatımdır.

NATO'nun ilk Genel Sekreteri olan Lord Hastings Lionel Ismay'ın<sup>44</sup> belki resmi tanımdan biraz daha açık bir şekilde NATO'nun kuruluş amacını ortaya koyan, Avrupa'da, Rusları dışarıda, Amerikalıları içeride ve Almanları aşağıda tutmak (keep the Soviet Union out, the Americans in, and the Germans down) şeklindeki ifadesi, muhtemelen NATO'nun kuruluş amacını daha net belirten bir başka tanımlamadır<sup>45</sup> (NATO, 2023).

<sup>44</sup>Lord Hastings Lionel Ismay 1952 – 1957 yılları arasında NATO'nun ilk Genel Sekreteri olarak görev yapmıştır. Birleşik Krallık Başbakanı olduğu dönemde Sir Winston Leonard Spencer Churchill tarafından yeni oluşturulan NATO Genel Sekreterliği pozisyonuna önerilen Ismay, başlangıçtaki çekimser hatta isteksiz tavrına rağmen görevinin bitmesinden sonra da NATO'nun hararetli savunucularından biri olmaya devam etmiştir.

<sup>45</sup> Bu görüşün Ukrayna ve Rusya arasında 2014 yılında başlayıp Şubat 2022'de sıcak çatışmaya dönüşen krizin altında yatan gerçek nedenlere de ışık tutabilecek nitelikte bir anlatım olması ilginçtir. Bu bağlamda NATO'nun, ABD'nin yönlendirmesiyle Ukrayna'ya verdiği destek, Rusya ve

İsmay'ın ifadesinin belki de en fazla önem taşıyan bölümü Almanya ile ilgili görüşüdür. Her ne kadar NATO'nun, SSCB'nin özellikle doğu Avrupa'daki yayılmacı politikasına bir reaksiyon olarak kurulduğu görüşü yaygın olarak kabul görse de NATO'nun kuruluş felsefesinin temelinde kuşkusuz Avrupa'daki güç dengesini (Balance of power) rayına oturtmak fikri yatmaktadır. Zira, iki dünya savaşının da çıkış nedeni Avrupa'daki güç dengesinin bozulması ya da çökmesi olmuştur. Her ikisinde de mevcut dengeyi veya kurulu düzeni bozan, hatta buna meydan okuyan, haklı veya haksız olması ayrı bir tartışma konusu olmakla birlikte, Almanya'dır. Bu gerçeklik perspektifinden bakıldığında NATO'nun bir anlamda Avrupa'daki güç dengesi yönetimini sağlamak iddiasıyla oluşturulduğu ortaya çıkmaktadır.

Türkiye her iki dünya savaşı öncesinde de Avrupa'daki gelişmeleri doğru okuyamamış ve sonuçta iki kez kıtadaki güç dengesinin bozulmasının kurbanı olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda yok olma noktasından mucizevi bir şekilde Mustafa Kemal Atatürk'ün olağanüstü azmi ve becerisiyle yeni bir Cumhuriyet kurarak çıkma başarısını gösteren ve Avrupa'da oluşan yeni güç dengesini doğru algılayıp, tarafsız kalmayı tercih ederek tam bağımsız ve egemen bir ülke olarak varlığını kabul ettiren Türkiye, İkinci Dünya Savaşı başında ve savaş döneminde denge oluşumlarını ne yazık ki bir kez daha iyi okuyamamış, savaş dışı kalmayı sağlamış olsa da savaş sonunda başta Rusya olmak üzere müttefikler tarafından güven sorunu olan bir ülke olarak algılanmaktan kurtulamamış, uluslararası ortamda yalnızlığa sürüklenmiş, kısmen iç politika saikleriyle abartılan dış tehdit endişeleriyle bu çıkmazdan kurtulabilmek için de önce tarafsızlığını ardından da tam bağımsızlığını kaybederek ABD ve NATO yörüngesine girmiştir.

---

Almanya arasındaki Kuzey Akımı 1 ve 2 boru hatlarına düzenlenen saldırılar, başta Almanya olmak üzere Avrupa'nın düştüğü enerji darboğazı, ABD'den yüksek fiyatla LNG teminine gidilmek zorunda kalınması gibi gelişmeler alt alta sıralandığında NATO'nun kuruluş yıllarında belirlenen hedefinin 2023'e gelindiğinde de pek değişmediğini göstermektedir.

## SONUÇ

Türkiye’de, 11 Kasım 1938 – 14 Mayıs 1950 arasını kapsayan İsmet İnönü’nün Cumhurbaşkanlığı’na rastlayan İkinci Dünya Savaşı ve savaş sonrasının Milli Şef Dönemi<sup>46</sup> olarak da adlandırılan CHP Hükümetlerinin izlediği başarılı ve etkili dış politika sayesinde Türkiye’yi sıcak çatışmaların dışında tutmayı başararak ülkeyi bir yıkımın eşiğinden kurtardığı, ancak Avrupa’daki savaşı zaferle sonuçlandıran SSCB’nin bu başarısına güvenerek Türkiye’den toprak ve Boğazlarda üs talep etmesi nedeniyle, 1945 sonrası oluşan yeni dünya düzeninde savaşın bir diğer galibi olan ABD’nin yanında konumlanma durumunda kalındığı ve ABD garantisinin somutlaştırılması bağlamında NATO üyeliğine giden yola girildiği savı hakimdir.

Öncelikle SSCB’nin Türkiye’den resmi bir toprak talebinin olmadığını, bu hususta hiçbir yazılı belge bulunmadığını belirtmek gerekmektedir. Gerek toprak talebi gerek Boğazlarda üs talebinin, SSCB’nin Türkiye ile imzaladığı 1925 Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasını feshetme kararını bildirmesinden sonra Türk tarafının yeni bir müttefiklik antlaşması teklifi amacıyla yaptığı girişimler sırasında Rusların gündeme getirdikleri, 1945 Temmuz’unda yapılan Molotof-Sarper görüşmesinde sözlü olarak ortaya konulan teklifler oldukları açıktır. Sovyetlerin bilahare 1946 Temmuz ve Eylül aylarında Türkiye’ye verdikleri ve Boğazların ortak savunulmasını öneren iki Nota’da da toprak talebi ve güç kullanımına ilişkin hiçbir ifadenin yer almadığının belirtilmesi yerinde olacaktır. Dolayısıyla, İkinci Dünya Savaşı sonunda SSCB’nin Türkiye’yi işgali ya da güç kullanarak birtakım taleplerini zorla empoze etmeleri şeklinde bir durumun söz konusu olmadığı sonucuna varılmaktadır. Nitekim, savaş sonrası oluşan uluslararası ortamın ve savaş boyunca büyük maddi yıkım görmüş, bunun yanında 20 milyonun üzerinde insanını kaybetmiş olan Sovyet Rusya’nın Türkiye ile yeni bir savaş başlatmak amacını gütmüş olması da fazla gerçekçi görünmemektedir. Bu görüşler, Türkiye’nin 1942 -1944 yıllarında Büyükelçisi olan Saffet Arıkan ve Mareşal Fevzi

<sup>46</sup> Milli Şef unvanı 11 Mayıs 1946 tarihinde CHP parti tüzüğünden çıkartılmıştır.

Çakmak tarafından da dile getirilmiştir (Özkan, 2017, s. 73). Kaldı ki Sovyetlerin henüz 1943'lerde hazırladıkları dış politika raporlarında Türkiye'nin Sovyet rejimine dahil edilmesi gibi bir hedeflerinin olmadığı, tam tersine İskandinav ülkelerine benzer bir şekilde tarafsız statüde kalmasını tercih ettikleri Sovyet kaynaklarının incelenmesi ile ortaya çıkmış bir husustur. Buna rağmen İnönü iktidarının savaş sonrasında bir Sovyet tehlikesi algısı üzerine Türkiye'nin batıya, bu bağlamda ABD'ye gerek güvenlik gerek ekonomik saiklerle yönelme stratejisi geliştirdiği ve bunu uygulamaya koyduğu anlaşılmaktadır.

Son senelerde Rusya, ABD, İngiltere, Almanya başta olmak üzere farklı ülkelerin İkinci Dünya Savaşı dönemi arşivlerinin araştırmacılar tarafından incelenmesi, ayrıca Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı arşivinin kısmen de olsa açılması sonucunda yeni belgelerin ortaya çıkmasıyla yukarıda açıklanan hâkim resmi görüşün süratle değişmeye başladığı ve anılan döneme ilişkin somut bilgilere dayalı daha gerçekçi değerlendirmelerin yapıldığı görülmektedir.

Resmi tarih anlatımında aktif tarafsızlık olarak tasvir edilen dış politikanın henüz savaş yıllarında dahi tarafsızlıktan ziyade savaş dışı kalmak olduğunu vurgulayan Tevfik Rüştü Aras ve ileri yıllarda, savaş döneminde İnönü'nün izlediği dış siyaseti bukalemun tarafsızlığı şeklinde isimlendiren Niyazi Berkes gibi daha radikal muhalif görüşlerin de ortaya çıktığı görülmektedir.

Bu araştırma sırasında incelenen Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın bir bölüm arşiv belgelerinden ve döneme ait Feridun Cemal Erkin, Hüsrev Gerede gibi üst düzey makamlarda görev yapmış olan devlet erkanının anlatımlarından edinilen intibaa, İnönü döneminde iki temel anlayışın dış politika çizgisini belirlediği yolundadır. Bunlardan ilkinin Türkiye'nin savaşın değişen evrelerinde güçlü olan devlet hangisi ise ona yakın durma hareket tarzını benimsemesi, ikincisinin ise tüm değişkenlerden bağımsız olarak dış siyasetini Sovyet karşıtlığı üzerine kurgulamış olması yaklaşımıdır. Türkiye Cumhuriyeti'ni yöneten siyaset adamlarının bu iki temel anlayış çerçevesinde ahlaki bir endişe de taşımaksızın dış politikayı yürüttükleri kanaati edinilmiştir.

İzlenen bu yolun savaş sonunda Türkiye'yi hangi noktaya taşıdına geçmeden önce Atatürk ve İnönü dönemleri arasındaki çok temel farklılığa da değinilmesi gerektiği düşünülmektedir. Atatürk'ün, kendi hayat felsefesi olarak da benimsediği anlaşılan, her durumda kendi gücüne güvenerek ve çevresindeki gelişmelerin objektif, duygusallıktan uzak, doğru bir biçimde analiz edilmesi ve değerlendirilmesine dayanarak tam bağımsızlığını ve onurunu koruma kararlılığını Türkiye'nin dış politikası için de şiar edildiği görülmektedir. Bağımsızlık mücadelesinde de Türkiye'yi zafere götüren niteliğin Atatürk'ün taviz vermeyen onurlu mücadele anlayışı olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle de Atatürk'n dış politika esasları denildiği zaman bir dizi ilkeyi ortaya koyabilmek mümkün olmaktadır. Aynı değerlendirmeyi İnönü dönemi için yapmak daha g görünmektedir. Zira, 1939-1950 arası Türkiye'nin özellikle dış politikası, sadece tam bağımsızlık anlayışından sapmamış, yukarıda belirtildiği üzere savaşın farklı dönemlerinde yn değişiklikleri gösteren bir çizgi izlemiştir. Bunun sonucunda, İkinci Dünya Savaşı bittiğinde Türkiye'nin Atatürk döneminde belirlenen ve uygulanan dış politikanın tümüyle dışına kaydığını görmemek mümkün değildir. 1945 yılına gelindiğinde savaş boyunca sürdürülen dış politika anlayışının ciddi bir zaaf doğurduğu ve Atatürk'ün tam bağımsızlık anlayışının temelden kaybedilerek ülkenin teslimiyetçi bir yöne sürüklendiği değerlendirilmektedir. Oysa Atatürk'ün vefat ettiği 1938 sonbaharından sonra, Türkiye'nin kuruluş yıllarında benimsediği dış politikanın aynı esaslar çerçevesinde bunları başarıyla uygulayan bir kadro yönetiminde yürütülmesi durumunda, savaş boyunca sürekli müttefik aramak gereğinin hissedilmeyeceği, Nazi Almanyası ile herhangi bir siyasi veya ekonomik taahhüt altına girilmeyeceği, von Papen gibi yabancı elçilerin etkisinde kalınmayacağı, Rusya ile karşılıklı güven ilişkisinin devam edeceği, savaş bitiminde uluslararası arenada yalnızlık hissedilmeyeceği ve nihayet askeri ve ekonomik dış güvence arayışı içerisinde ABD ile adeta tam bağımlı hale gelecek bir ilişki içine düşülmesinin yolunun açılmamış olma ihtimalinin çok daha yüksek olduğu düşünülmektedir.

İnönü dönemine ilişkin resmi görüşün en önemli haklılık dayanağı Türkiye'nin bu dönemde savaşa girmemiş olmasıdır. Oysa eleştirilen nokta Türkiye'nin savaşa girmemiş olması değil savaşa girilmemesi için izlenen yöntemdir. Oluşturulan algı, savaşa girilmediğine göre savaş süresince yapılan her hareketin haklı ve doğru olduğu varsayımı üzerine kurulmuştur. Bu yöndeki değerlendirmeler Almanya'ya verilen desteği de ordunun güçsüzlüğünün en üst makamlar tarafından her fırsatta dünyaya ilan edilmesini de Rus düşmanlığını da dış politikada atılacak her adım, alınacak her karar için mutlaka bir yabancı ülke desteğini aramayı da Nota ve ultimatolarla verilen direktifleri yerine getirmeyi de hatta bu direktiflerle iç siyasetin dizayn edilmesini de mazur göstermektedirler. Bu yaklaşım keza, SSCB'nin Türkiye'den toprak talebi olduğuna dair iki devlet yetkilisi arasında geçen bir konuşma haricinde hiçbir yazılı belge bulunmamasına ve ciddi bir tehdidin söz konusu olmadığına kapalı kapılar ardında bizzat Cumhurbaşkanı İnönü tarafından itiraf edilmesine rağmen, kamuoyunda tersi yönde bilinçli bir şekilde algı yaratarak ülke içinde korku ve endişe yaratmak suretiyle Atatürk'ün en temel mücadelesi olan Türkiye'yi hiçbir emperyalist gücün güdümüne sokmama hedefinden sapılmasını da haklı göstermek ve bu şekilde nitelendirmek amacına matuf görünmektedir.

Öncelikle henüz 1939 yılında İngiltere ve Fransa ile imzaladığı Üçlü İttifak Antlaşması ile kendisini yaklaşan savaşa angaje eden Türkiye'nin çatışmalar başladıktan sonra tüm savaş boyunca antlaşmanın bazı şartlarını bahane ederek üzerine aldığı sorumluluktan kaçması ve daha sonra bu durumu kendisine yapılan ağır baskılar olarak lanse etmesi anlaşılması güç hususlardır. Savaş boyunca tarafsız kalacağını ilan eden bir ülkenin ne Müttefikler ne de Mihver ile hiçbir tarafla angajmana girmemesi gerekirken, bunun tam tersine her biriyle ayrı ayrı antlaşmalar imzalaması, sonra da bunların şartlarını yenine getirmekten imtina etmesi, öte yandan tarafsızlığın en önemli göstergesi olması gereken 1936 Montrö Antlaşmasını, zorlukları ne derece yüksek olursa olsun bihakkın uygulaması gerekirken, bilinçli olarak delmesi ve sonuçta adeta suçüstü yakalanmasına neden olacak olaylar neticesinde kendi Dışişleri Bakanı'nı görevden alacak duruma gelmesi üzerinde düşünülmesi gereken hususlardır.

Tüm bunları başarılı dış politika uygulamaları olarak kabullenmek güçtür. Benzer şekilde SSCB ile ilişkilerde ne pahasına olursa olsun İngiltere ve ABD gibi Sovyetlerin müttefiki olan devletlerin desteğine ihtiyaç duymak, hatta emre dönüşen tavsiyelerine muhtaç hale gelmek yine başarılı bir dış politika uygulamasından oldukça uzak kalmaktadır.

İkinci Dünya Savaşında Türkiye açısından anlaşılması en zor husus, savaşın başladığı tarihten 20 seneden az bir zaman önce dönemin en güçlü devletlerine, işgal sonrası hemen her alanda en alt seviyeye inmiş kendi öz kaynaklarıyla başarıyla direnmiş ve ülke bağımsızlığının kazanılmasında öncü roller üstlenmiş aynı kadronun bu kez bu denli teslimiyetçi bir politikaya kapılmalarının sebebini bulmaktır. Tek bir kişi olarak Atatürk faktörünün ne denli önemli olduğu bu perspektiften bakınca daha açık ortaya çıkmaktadır. Bu değerlendirme, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'nda izlediği dış politika anlayışının Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında yürütülmesi söz konusu olmuş olsa idi bugün muhtemelen Türkiye Cumhuriyeti'nin varlığından bahsetmenin imkânı bulunamayacağı düşüncesini de beraberinde getirmektedir.

İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin izlediği dış politika Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı öncesi anlayışına tekrar bir geri dönüş olarak görünmektedir. Avrupa'nın büyük güçlerinin çatışmaları arasında kendince bir denge arayışı içine girerek etkili olabileceğini tasavvur eden ve bu şekilde bağımsız varlığını sürdürebileceğini düşünen siyaset makamı her iki savaş sonunda da bu siyasetin yanlışlığı altında ezilmek durumunda kalmıştır. İsmet İnönü'nün de İkinci Dünya Savaşı boyunca izlediği politikanın sonunda Türkiye'nin sürüklendiği dışa bağımlılık durumunun ayırdına ancak Kıbrıs meselesi nedeniyle kendisine 5 Haziran 1964 yılında iletilen dönemin ABD Başkanı Lyndon B. Johnson'un mektubu ile vardığı görülmektedir. İnönü'nün cevabi mektubunda "yeni bir dünya kurulur, Türkiye de orada yerini alır" şeklindeki ifadesi belki de İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan yeni dünyada Türkiye'nin kendi yerini doğru olarak belirleyememiş olmasının bir itirafıdır.

## KAYNAKÇA

Akdan, T. (2020). *Soğuk savaş ve Türkiye'nin Batı'ya yönelişi*. Yordam Kitap.

Aksay, K. (2023, 29 Nisan). Moskova izlenimleri. T24. <https://t24.com.tr/yazarlar/hakan-aksay/moskova-izlenimleri-bir-de-kemal-bey-in-soyadi-kolay-olsaydi,39777>

Akşin, S. (2007). *Kısa Türkiye tarihi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Aras, D. T. (1945). *Görüşlerim 1*. Tan Basımevi (Semih Lütfi Kitabevi).

Aras, D. T. (1968). *Görüşlerim*. Yörük Matbaası.

Arıburnu, K. (1969). *Atatürk'ten anılar*. İşbankası Kültür Yayınları.

Armağan, M. (2010). *Zafersiz kahraman İnönü*. <http://www.mustafaarmagan.com.tr/genel/zafersiz-kahraman-inonu/>

Armaoğlu, F. (1958). *İkinci dünya harbinde Türkiye*. Ajans Türk Matbaası.

Armaoğlu, P. D. (2018). *Türk dış politikası tarihi*. Kronik Kitap.

Aşır, S. (2013, 2 Aralık). İsmet İnönü'nün 71 yıllık sırrı neydi? Oda TV [odatv4.com/siyaset/ismet-inonunun-71-yillik-sirri-neydi-0212131200-48851](http://odatv4.com/siyaset/ismet-inonunun-71-yillik-sirri-neydi-0212131200-48851)

Atatürk, G. M. (2017). *Nutuk*. Çınar Yayınları.

Atay, F. R. (2017). *Çankaya*. Pozitif Yayınları.

Aydemir, Ş. S. (1987). *İkinci adam* (2. Cilt). Remzi Kitabevi.

Aydemir, Ş. S. (2020). *Tek adam 3*. Remzi Kitabevi.

Aydemir, Ş. S. (2021). *İkinci adam 1*. Remzi Kitabevi.

Balcı, A. (2021). *Türkiye dış politikası*. Alfa Basım Yayım ve Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Belenli, T. (2021). Nyon Konferansı. *Atatürk Ansiklopedisi*. <https://ataturk-ansiklopedisi.gov.tr/bilgi/nyon-konferansi-10-14-eylul-1937/>

Berkes, N. (2020). *Unutulan yıllar*. İletişim Yayınları.

Cumhuriyet (2019, 15 Nisan). *İnönü'ye diktatör diyenler mazbatayı gasp ediyor*. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/inonuye-diktator-diyenler-mazbatayi-gasp-ediyor-1347284>

Çalakalem, S. A. (2020, 20 Eylül). Missouri Zırhlısı İstanbul'da. *Salom*. <https://www.salom.com.tr/koseyazisi/115981/missouri-zirhlisi-istanbulda>

Çelik, M. M. (2020, 22 Mayıs). Truman Doktrini. *İndytürk*. <https://www.indyturk.com/node/183471/k%C3%BCİt%C3%BCr/k%C3%BC%C3%A7%C3%BCk-amerika-yolunda-feda-edilen-b%C3%BCy%C3%BCk-t%C3%BCrkiye-truman-doktrini-ve-abd-yard%C4%B1mlar%C4%B1>

Deringil, S. (2012). *Denge oyunu*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Dikerdem, M. (1989). *Hariciye çarkı*. Cem Yayınevi .

Erkin, F. C. (1968). *Türk-Sovyet ilişkileri ve Boğazlar meselesi*. Başnur Matbaası.

Gerede, R. H. (2020). *Hitler Almanyası'nda Berlin sefirliği anılarım (1939-1942)*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Güller, M. A. (2023, 29 Nisan). Kılıçdaroğlu'nun Moskova'ya mesajının anlamı. *Cumhuriyet*. <https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/mehmet-ali-guller/kilicdaroglunun-moskovaya-mesajinin-anlami-2076264>

Gürün, K. (t.y.). Türkiye'yi 2. Dünya Savaşı'na sokma çabaları. *Dergi Park*. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1888873>

Heper, M. (2018). *Türkiye'de devlet geleneği*. Doğu Batı Yayınları.

İnönü, İ. (1963). *Aziz Atatürk*. Milli Eğitim Basımevi.

İnönü, İ. (2020). *İsmet İnönü hatıralar*. Bilgi Yayınevi.

İşçi, O. (2019). *Turkey and the Soviet Union During World War II*. B. Tauris - Bloomsbury Publishing.

İşçi, O. (2023). *Turkey at a crossroads: The Soviet Threat and Postwar Realignment, 1945-1946*.

Kal, N. (2020, 20 Kasım). *Atatürk-İnönü ilişkileri*. <https://www.ismetinonu.org.tr/wp-content/uploads/2020/11/ataturk-inonu-iliskileri-nazmi-kal.pdf>

Karabıyık, H. (t.y.). Moskova Antlaşması. *Atatürk Ansiklopedisi*. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/moskova-antlasmasi/>

Kissinger, H. (2015). *World order*. Penguin Random House.

Koçak, C. (2017). *Türkiye'de milli şef dönemi 2*. İletişim Yayınları.

Kongar, E. (2013, 15 Mart). İnönü'ye saldıranların unuttuğu. *Cumhuriyet*.  
<https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/emre-kongar/inonuye-saldiranlarin-unuttugu%E2%80%A6-9439>

Kongar, E. (2022, 26 Ağustos). CHP sosyal demokrat bir partidir. *Cumhuriyet*.  
<https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/emre-kongar/chp-hem-ataturkcu-hem-de-sosyal-demokrat-bir-partidir-13-2-1973763>

Mercan, S. (2017, 9 Ekim). Fetonun kara kutusu. *Sözcü Gazetesi*.  
<https://www.sozcu.com.tr/2017/yazarlar/sinan-meydan/fetonun-kara-kutusu-said-i-nursinin-ataturk-dusmanligi-2041504/?ysclid=lhvvu8sj1t553615084>

Milliyet. (2013, 29 Mayıs). İki ayyaş sözü. *Milliyet*.  
<https://www.milliyet.com.tr/siyaset/iki-ayyas-sozune-o-aciklik-getirdi-1715794>

NATO. (2023). *Lord Ismay*. [https://www.nato.int/cps/en/natohq/declassified\\_137930.htm](https://www.nato.int/cps/en/natohq/declassified_137930.htm)

Oda TV. (2019, 18 Kasım). Atatürk'le Stalin neden hiç görüşmedi.  
<https://www.odatv4.com/siyaset/ataturkle-stalin-neden-hic-gorusmedi-18111909-172821?ysclid=lifx3xy9xj984051457>

Oran, B. (1970). Türkiye'nin "Kuzeydeki Büyük Komşu" sorunu nedir? (Türk Sovyet İlişkileri 1939-1970).

Oran, B. (2019). *Türk dış politikası 1*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Ortaylı, İ. (2018). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman nüfuzu*. İstanbul: Kronik Kitap.

Özden, Y. G. (2012, 24 Aralık). İsmet İnönü. *Sözcü*. <https://www.sozcu.com.tr/2012/yazarlar/yekta-gungor-ozden/ismet-inonu-163432/>

Özden, Y. G. (2012). İsmet İnönü. *Haber Güncel*. <https://haberguncel.blogspot.com/2012/12/ismet-inonu-yekta-gungor-ozden.html>

Özkan, B. (2017). 1945 Türkiye - SSCB krizi. E. B. Gencer Özkan (Ed.), *Kuşku ile komşuluk* içinde (s. 55-78). İletişim Yayınları.

Papen, F. V. (2015). *Franz von Papen'in anılarından*. Tarihçi Kitabevi.

Politik Yol (2022, 30 Ekim). CHP'li Ağbaba. *Politik Yol*. <https://www.politikyol.com/chpli-agbaba-cumhuriyet-ataturk-ve-inonu-dusmanligi-tescilli-mustafa-armagani-inonunun-memleketine-cagirmak-malatyaya-hakarettir/>

Roberts, J. (2019). *Avrupa tarihi*. İstanbul: İnkılap.

Sarı, Ç. (2021, 31 Aralık). İkinci Dünya savaşında bir göç trajedisi: Struma. *Dergi Park Akademik*. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bellek/issue/67546/1018232>

Sözcü (2018, 12 Ekim). *Brunson artık serbest*. <https://www.sozcu.com.tr/2018/gundem/son-dakika-rahip-brunson-davasinda-adli-kontrol-kaldirilsin-talebi-2676458/>

Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı (t.y.). *Meclis açılış konuşmaları*. [https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/meclis\\_acilis.html](https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/meclis_acilis.html)

Toker, M. (2020). *Türkiye üzerinde 1945 kabusu*. Bilgi Yayınevi.

Tuna, S. (2007). Cumhuriyet ekonomisinin ilk devalüasyonu: 7 Eylül 1946. *Akdeniz İ.İ.B.F Dergisi* (13), 86-121.

Tuncer, H. (2012). *İsmet İnönü'nün dış politikası*. Kaynak Yayınları.

Tuncer, H. (2021). *Atatürk döneminde Türk dış politikası*. Sia Kitap.

Turan, İ. (2003, 1 Ocak). *İsmet İnönü konuşma, demeç, makale ve söyleşileri 1944-1950*. İnönü Vakfı. <https://www.ismetinonu.org.tr/ismet-inonu-1944-1950.htm>

Uyanık, N. (2009). Atatürk'ün TBMM açılış konuşmaları ışığında Türk-Sovyet siyasi ilişkilerinin değerlendirilmesi (1923-1938). *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Dergisi*, 133-147 .

Uzgel, İ. (2022 ). Dış politikada post-kemalizm: Bir çöküşün hikayesi. B. E. İlker Ertürk (Ed.), *Post-kemaliz Türkiye çalışmalarında yeni arayışlar* içinde (s. 151-191). İstanbul: İletişim Yayınları.

Vandov, D. (2014). *Atatürk dönemi Türk-Sovyet ilişkileri*. Kaynak Yayınları.

Weisband, E. (2000). *İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün dış politikası* (1. Cilt). Cumhuriyet Gazetesi.

World 101. (2023). *NATO: The World's Largest Alliance*. [https://world101.cfr.org/how-world-works-and-sometimes-doesnt/conflict/nato-worlds-largest-alliance?gclid=CjwKCAjwo7iiBhAEEiwAslxQESRKStnXM620SgBHSflpwa g3KKb6vFyO\\_4VrqprlHd2of\\_IAH3mskRoCpkkQAvD\\_BwE](https://world101.cfr.org/how-world-works-and-sometimes-doesnt/conflict/nato-worlds-largest-alliance?gclid=CjwKCAjwo7iiBhAEEiwAslxQESRKStnXM620SgBHSflpwa g3KKb6vFyO_4VrqprlHd2of_IAH3mskRoCpkkQAvD_BwE)

Yalın, H. (2021). *1945 Türkiye-SSCB ilişkileri*. Kırmızı Kedi Yayınevi.

Yavuz, U. G. (2016). II. Dünya Savaşı'nın Cumhuriyet ve Tan gazetelerinde temsil. *KİAD*, 3(11), 2-31. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/824523>

Yetkin, P. D. (2002). *Karşı devrim 1945-1950* (6. Baskı). Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları.

Yılmaz, S. (2017). *Türkiye'deki Amerika*. Kaynak Yayınları.



## EK 2. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI KRONOLOJİSİ

- 18 Eylül 1931 : Japonya'nın Mançurya'yı işgali.
- 2 Ekim 1935–Mayıs 1936 : İtalya'nın, Etiyopya'yı işgali.
- 25 Ekim–1 Kasım 1936 : Almanya ve İtalya'nın 25 Ekim'de bir iş birliği antlaşması imzalaması ve 1 Kasım'da Roma-Berlin Mihver ittifakının ilanı.
- 25 Kasım 1936 : Almanya ve Japonya'nın Anti-Komintern Paktı imzalamaları.
- 7 Temmuz 1937 : Japonya'nın Çin'i işgali.
- 26 Kasım 1937 : Anti-Komintern Paktı'na İtalya'nın dahil olması.
- 11–13 Mart 1938 : Almanya'nın Avusturya'yı ilhakı (Anschluss).
- 29 Eylül 1938 : Çek Cumhuriyeti'ndeki Sudetenland bölgesinin İngiltere ve Fransa'nın onayı çerçevesinde Münih Antlaşmasıyla Almanya'ya bırakılması
- 14–15 Mart 1939 : Alman baskısı altında Slovakların bağımsızlık ilanı ve Slovak Cumhuriyeti'ni kuruluşu. Almanya'nın, Bohemya ve Moravya Protektorası'nı düzenleyen Münih antlaşmasını bozarak parçalanan Çek topraklarından kalan bölümü de işgali.
- 31 Mart 1939 : Fransa ve İngiltere'nin Polonya devletinin sınır bütünlüğünü garanti altına almaları.
- 7–15 Nisan 1939 : İtalya'nın Arnavutluk'u işgali.
- 23 Ağustos 1939 : Almanya'nın SSCB Saldırmazlık Antlaşması'nı imzalaması. Gizli bir protokol ile Polonya'yı paylaşmaları.
- 1 Eylül 1939 : Almanya'nın Polonya'yı işgali.
- 3 Eylül 1939 : Fransa ve İngiltere'nin Almanya'ya savaş ilan etmesi.
- 17 Eylül 1939 : SSCB'nin Polonya'yı işgali. Polonya hükümetinin Romanya üzerinden önce Fransa'ya ve ardından İngiltere'ye kaçması.

- 27–29 Eylül 1939 : Varşova'nın düşmesi ve Polonya'nın teslim olarak Almanya ve SSCB arasında bölüşülmesi.
- 30 Kas. 1939–12 Mart 1940 : SSCB'nin Finlandiya saldırısı ile “Kış Savaşı”nın başlaması. Finlerin, ateşkes talep ederek Lagoda Gölü'nün kuzey kıyılarını ve Kuzey Buz Denizi'ndeki “küçük Fin kıyısını” Sovyetlere bırakmaları.
- 9 Nisan 1940–9 Haz. 1940 : Almanya'nın Danimarka ve Norveç'i işgali.
- 10 Mayıs 1940–22 Haz. 1940: Almanya'nın, başta Fransa olmak üzere Belçika, Hollanda ve Lüksemburg'a saldırması. Lüksemburg, 10 Mayıs'ta, Hollanda'nın 14 Mayıs'ta, Belçika'nın ise 28 Mayıs'ta işgali. Fransa'nın ise 22 Haziran'da ülkenin kuzey yarısını ve tüm Atlantik kıyılarının işgali ve Güney Fransa'da başkenti Vichy olan işbirlikçi bir rejimin kurulması.
- 10 Haziran 1940 : İtalya'nın savaşa girmesi ve 21 Haziran'da Güney Fransa'yı işgal etmesi.
- 28 Haziran 1940 : SSCB'nin Romanya'yı, Besarabya'nın doğu bölgesini ve Bukovina'nın kuzey yarısını Sovyet Ukrayna'sına bıraktırması.
- 14 Haz. 1940–6 Ağu. 1940 : SSCB'nin 14–18 Haziran tarihlerinde Baltık Devletlerini (Estonya, Letonya ve Litvanya) işgali ve Komünist darbelerle bu ülkelerin SSCB'ye katılması.
- 10 Tem. 1940–31 Ekim 1940: İngiltere Savaşı olarak bilinen hava savaşının Almanya'nın yenilgisiyle sona ermesi.
- 30 Ağustos 1940 : İkinci Viyana Hükümü: Almanya ve İtalya'nın, Romanya ve Macaristan arasında tartışmalı bölge olan Transilvanya'nın bölünmesi kararında hakemlik yapmaları. Transilvanya'nın kuzeyinin kaybı, Romanya Kralı Carol'u, tahtı oğlu Michael'e bırakmaya zorlanması ve General Ion Antonescu idaresinde bir diktatörlüğün iktidara getirilmesi.
- 13 Eylül 1940 : İtalyanların İtalya kontrolündeki Libya üzerinden İngiliz kontrolündeki Mısır'ı işgali.
- 27 Eylül 1940 : Almanya, İtalya ve Japonya arasında Üçlü Paktın imzalanması.

- 28 Ekim 1940 : İtalya'nın Arnavutluk üzerinden Yunanistan'a saldırısı.
- Kasım 1940 : Slovakya'nın 20 Kasım'da Macaristan'ın 23 Kasım'da ve Romanya'nın 24 Kasım'da Mihvere katılmaları.
- Şubat 1941 : Almanların bocalayan İtalyanları desteklemek için Afrika Birliklerini Kuzey Afrika'ya göndermeleri.
- 1 Mart 1941 : Bulgaristan'ın Mihvere katılması.
- 6 Nisan 1941–Haziran 1941 : Almanya, İtalya ve Macaristan'ın Yugoslavya'yı işgali ve Bulgaristan'la paylaşmaları. Yunanistan'ın Haziran başında işgali.
- 10 Nisan 1941 : Nazi taraftarı Ustaşa hareketi liderlerinin Bağımsız Hırvatistan Devleti'ni ilanı. Almanya ve İtalya tarafından hemen tanınan yeni devletin Bosna-Hersek'i de içine katması.
- 15 Haziran 1941 : Hırvatistan'ın da Mihver kuvvetlerine resmî olarak katılması.
- 22 Haz. 1941–Kasım 1941 : Almanya'nın ve Mihver kuvvetleriyle birlikte (Bulgaristan hariç) SSCB'ye saldırması. Kış Savaşı'nı sona erdiren ateşkesteki toprak kaybını telafi etmeye çalışan Finlandiya'nın da işgale katılmayı kabul etmesi. Almanların, Ekim'de Finlerin katılımıyla hızla Baltık Devletlerini istilas. Leningrad'ın kuşatılması. Almanların, Ağustos başlarında Smolensk'i ele geçirmeleri ve Ekim'de Moskova'ya yaklaşmaları. Güneyde Almanya ve Romanya birliklerinin, Eylül'de Kiev'i ve Kasım'da Don Nehri'ndeki Rostov'u ele geçirmeleri.
- 6 Aralık 1941 : Sovyetlerin düzenlediği bir karşı saldırıyla Almanları Moskova önlerinden geri çekilmeye zorlanmaları.
- 7 Aralık 1941 : Japonya'nın ABD Donanmasına karşı yaptığı Pearl Harbor baskını.
- 8 Aralık 1941 : ABD'nin Japonya'ya savaş ilan ederek İkinci Dünya Savaşı'na girişi. Japon birliklerinin Filipinler, Fransız Çinhindi (Vietnam, Laos, Kamboçya) ve İngiliz kontrolündeki Singapur'a çıkartma yapması. Japonlar'ın,

Nisan 1942’de Filipinler, Çin Hindi ve Singapur’u işgali ve Mayıs ayında Burma’nın kontrolünü ele geçirmeleri.

11–13 Aralık 1941 : Almanya başta Mihverin ABD’ne savaş ilanı.

30 Mayıs 1942–Mayıs 1945 : İngiltere’nin ilk kez Almanya’yı (Köln kenti) havadan bombalaması. Hava saldırıları bilahare savaş sonuna kadar devam etmiştir.

Haziran 1942 : ABD deniz kuvvetlerinin, Japon deniz kuvvetlerinin Pasifik’in merkezindeki ilerleyişini Midway’de durdurması.

28 Haz. 1942–Eylül 1942 : Almanya ve Mihver ittifakındaki müttefiklerin SSCB topraklarında yeni bir hücum başlatmaları. Alman birliklerinin Eylül ortasında Volga Nehri’ndeki Stalingrad’a (Volgograd) doğru ilerlemesi ve Kırım Yarımadası’nı güvenceye aldıktan sonra Kafkasya’nın içlerine doğru ilerlemeleri.

Kuzey Afrika’daki Alman kuvvetlerinin, Mısır’a girmesiyle birlikte Almanya İkinci Dünya Savaşı’nda askerî başarısının zirvesine ulaşması.

7 Ağu. 1942–9 Şubat 1943 : Müttefik kuvvetlerinin, Solomon Adaları’ndaki Tulagi, Florida ve Guadalcanal’a yaptıkları çıkartma sonucu buraları ele geçirerek ilk kez Japon kuvvetlerine karşı saldırıya geçmeleri.

23–24 Ekim 1942 : İngiliz birliklerinin, Mısır El Alamein’de Almanları ve İtalyanları bozguna uğratarak Mihver kuvvetlerini kaotik bir geri çekilmeyle Libya’dan Tunus’un doğu sınırına itmeleri.

8 Kasım 1942 : ABD ve İngiliz birliklerinin, Fransız Kuzey Afrika’sındaki Cezayir ve Fas kıyılarında birçok noktaya çıkartma yapmaları. Vichy Hükümetine bağlı Fransız birliklerinin saldırıya karşı savunmadaki başarısızlığının Müttefiklerin Tunus’un batı sınırına hızla geçmesini sağlaması ve Almanya’nın 11 Kasım’da Güney Fransa’yı işgalinin tetiklenmesi.

23 Kasım 1942–2 Şubat 1943: SSCB’nin, Stalingrad’ın kuzeybatısı ve güneybatısında Macaristan ve Romanya hattını kırarak karşı saldırı başlatması, Alman Altıncı Ordusu’nu şehirde tuzağa

- düşürülmesi. Alman Altıncı Ordu'sundan sağ kalanların 30 Ocak ve 2 Şubat 1943'te teslim olmaları.
- 13 Mayıs 1943 : Tunus'taki Mihver kuvvetlerin, Kuzey Afrika seferini bitirerek Müttefiklere teslim olmaları.
- 5 Temmuz 1943 : Almanların, SSCB'nin orta batısında yer alan Kursk yakınlarında başlattığı tank savaşının Sovyetler güçlerince geri Rusların karşı taarruza geçmeleri.
- 10 Temmuz 1943 : ABD ve İngiliz birliklerinin, Sicilya'ya çıkartma yapmaları. Ağustos ortası itibariyle Müttefiklerin Sicilya'yı kontrol altına almaları.
- 25 Temmuz 1943 : Faşist Büyük Konseyinin, Benito Mussolini'yi görevden alarak İtalyan Mareşal Pietro Badoglio'nun yeni bir hükûmet kurmasını sağlaması.
- 8 Eylül 1943 : Badoglio hükûmetinin Müttefiklere koşulsuz olarak teslim olması. Almanların, Roma ve Kuzey İtalya'da hemen kontrolü ele geçirerek Alman komandoları tarafından 12 Eylül'de hapisten kurtarılan Mussolini yönetiminde bir kukla rejim kurulması.
- 9 Eylül 1943 : Müttefik birliklerin, Napoli yakınlarındaki Salerno kıyılarına çıkartma yapması.
- 6 Kasım 1943 : Sovyet birliklerinin, Kiev'i özgürlüğüne kavuşturması.
- 22 Ocak 1944 : Müttefik birliklerinin, Roma'nın hemen doğusundaki Anzio yakınlarına çıkartma yapması.
- 19 Mart 1944 : Macaristan'ın Mihver ittifakını terk etme girişiminden korkan Almanya'nın Macaristan'ı işgali ve vekil Amiral Mikros Horthy'i Alman yanlısı bir başbakan yardımcısı atamaya zorlaması.
- 4 Haziran 1944 : Müttefik birliklerinin Roma'yı özgürlüğüne kavuşturması. Altı hafta içinde Anglo-Amerikan bombardıman uçaklarının, Doğu Almanya'daki hedefleri ilk kez vurmaya başlamaları.
- 6 Haziran 1944 : İngiltere ve ABD birliklerinin, Fransa'nın Normandiya kıyılarına çıkartma yapması ve Almanya'ya karşı "İkinci Cephe"yi açması.

- 22 Haziran 1944 : SSCB'nin 1 Ağustos itibariyle Belarus'un doğusunda Alman Askerî Birliği Merkezi'ni yok eden ve Polonya'nın ortasındaki Varşova yakınındaki Vistula Nehri'nin batısına kadar sürecek olan büyük bir saldırı başlatmaları.
- 25 Temmuz 1944 : Müttefik güçlerin Paris'e doğru ilerlemeleri.
- 1 Ağu. 1944–5 Ekim 1944 : Polonya'daki Komünist olmayan direnişçilerin (Vatan Ordusu), Sovyet birliklerinin gelmesinden önce Varşova'ya özgürlüğünü kazandırmak amacıyla Almanlara karşı ayaklanmaları Sovyet ilerleyişinin Vistula'nın doğu kıyısında durması. 5 Ekim'de Almanların, Varşova'da savaşı Vatan Ordusu güçlerinden kalanların teslimiyetini kabul etti.
- 15 Ağustos 1944 : Müttefik güçlerin Güney Fransa'da Nice yakınlarına çıkartma yaparak Ren nehrine doğru harekete geçmeleri.
- 20–25 Ağustos 1944 : Müttefik birliklerinin Paris'e ulaşmaları. 25 Ağustos'ta Müttefik birlikler tarafından desteklenen Serbest Fransız kuvvetlerinin de Paris'e girmeleri. Eylül ayı itibarıyla Müttefik devletlerin Almanya sınırını ulaşmaları. Aralık ayında Fransa'nın neredeyse tamamının, Belçika'nın büyük bir kısmının ve Hollanda'nın güneyinin bir bölümünün Alman işgalinden kurtarılması.
- 23 Ağustos 1944 : SSCB birliklerinin ne ulaşmalarının Romanya'da Antonescu rejiminin devrilmesine yönelik muhalefetin oluşmasını sağlaması. Yeni hükümet, ateşkes kararı alması ve hemen ardından savaşta taraf değiştirmesi. Romanya'nın taraf değiştirmesiyle Bulgaristan'ın da 8 Eylül'de teslim olması ve Almanların Ekim'de Yunanistan, Arnavutluk ve Yugoslavya'nın güneyini boşaltmak zorunda kalmaları.
- 29 Ağu. 1944–28 Ekim 1944 : Komünistlerin ve Komünist olmayanların dâhil olduğu Slovak Ulusal Konseyi'nin liderliğinde yeraltı Slovak direniş birliklerinin, Almanlara ve faşist Slovak rejime karşı ayaklanması. Ekim ayının sonlarına doğru Almanların direnişin merkezi Banská Bystrica'yı ele geçirerek örgütlü direnişi sonlandırmaları.
- 4 Eylül 1944 : Finlandiya'nın, Sovyetler Birliği'yle ateşkes imzalamayı ve Alman kuvvetlerini sınır dışı etmeyi kabul etmesi.

- 15 Ekim 1944 : Macaristan Faşist Arrow Cross hareketinin, Almanya'nın desteğiyle Sovyetler'e teslim olmak için antlaşmaları sürdüren Macar hükûmetini engellemek için darbe yapması.
- 20 Ekim 1944 : ABD birliklerinin Filipinler'e çıkartma yapması.
- 16 Aralık 1944 : Almanların, Belçika'yı geri almak ve Alman sınırındaki Müttefik güçleri bölmek için batıda Bulge Muharebesi olarak bilinen son hücumu başlatmaları, ancak başarısız olarak 1 Ocak 1945'te geri çekilmeleri.
- 12 Ocak 1945 : Sovyetler, Ocak'ta Varşova ve Krakow'u özgürlüğüne kavuşturan yeni bir saldırı başlatması. İki aylık kuşatmanın ardından 13 Şubat'ta Budapeşte'yi ele geçirerek Nisan başlarında Almanları ve Macar işbirlikçilerini Macaristan'ın dışına sürmesi.
- 7 Mart 1945 : ABD birliklerinin, Remagen'de Ren Nehri'ni geçerek Doğu'ya ilerlemeleri.
- 4 Nisan 1945 : Sovyet birliklerinin Bratislava'nın ele geçirmesi, Slovakya'yı teslim olmak zorunda bırakması.
- 13 Nisan 1945 : Sovyet güçlerin, Viyana'yı ele geçirmesi.
- 16 Nisan 1945 : SSCB ordularının Berlin'i kuşatan son saldırılarını başlatmaları.
- Nisan 1945 : Yugoslav Komünist Lider Josip Tito tarafından yönetilen partizan birliklerinin, Zagreb'e girmeleri ve Ustaşa rejimini yıkmaları. Ustaşa'nın üst düzey liderlerinin İtalya ve Avusturya'ya kaçmaları.
- 30 Nisan 1945 : Hitler'in Berlin'in merkezindeki sığınakta intihar etmesi.
- 7-8 Mayıs 1945 : Almanya'nın 7 Mayıs günü Kuzeybatı Avrupa'daki Müttefik kuvvetlerinin komutanı olan ABD'li General Dwight D. Eisenhower'ın Reims'ta bulunan karargâhında koşulsuz teslim olma antlaşmasını imzalamaları. Almanya'nın teslimiyet antlaşmasının 8 Mayıs'ta Orta Avrupa Saati ile 23:01'de yürürlüğe girmesi.
- 8 Mayıs 1945 : Almanya'nın teslim olmak için Berlin'de çok benzer ikinci bir belgeyi SSCB yetkilileri ile imzalaması.

- Mayıs 1945 : Müttefik birliklerin, Japon adalarından önceki son adım olan Okinawa'yı ele geçirmeleri.
- 6 Ağustos 1945 : ABD'nin Hiroşima'ya atom bombası atması.
- 8 Ağustos 1945 : SSCB'nin Japonya'ya savaş ilan ederek Mançurya'yı işgali.
- 9 Ağustos 1945 : ABD'nin ikinci nükleer bombayı Nagazaki'ye atması.
- 14 Ağustos 1945 : Japonya'nın koşulsuz teslim olmasıyla İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi.

Kaynak: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/tr/article/world-war-ii-key-dates>

### EK. 3. 1938-1950 YILLARI ARASINDA TÜRK DIŞ POLİTİKASI'NA YÖN VERENLER

| Cumhurbaşkanı                                     | Başbakan                                               | Dışışleri Bakanı                                        | Dışışleri Bakanlığı<br>Müsteşarı                                                       |
|---------------------------------------------------|--------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>M.K. Atatürk</b><br>29.10. 1923-<br>10.11.1938 | <b>Celal Bayar</b><br>01.11.1937-<br>25.01.1939        | <b>Tevfik Rüştü Aras</b><br>04.03.1925-<br>11.11.1938   | <b>Numan Menemencioğlu</b><br>02.12.1937-09.08.1942                                    |
| <b>İsmet İnönü</b><br>11.11.1938-<br>22.05.1950   | <b>Refik Saydam</b><br>25.01.1939-<br>9.07.1942        | <b>Şükrü Saracoğlu</b><br>11.11.1938-<br>13.08.1942     | <b>Cevat Açıkalın</b><br>13.08.1942-16.08.1943<br>(vekaleten)<br>16.08.1943-15.10.1945 |
|                                                   | <b>Şükrü Saracoğlu</b><br>9.07.1942-<br>07.08.1946     | <b>Numan Menemencioğlu</b><br>13.08.1942-<br>26.06.1944 | <b>Feridun Cemal Erkin</b><br>15.10.1945-25.08.1947                                    |
|                                                   | <b>Recep Peker</b><br>07.08.1946-<br>09.09.1947        | <b>Hasan Saka</b><br>13.09.1944-<br>10.09.1947          | <b>Mehmed Fuad Carim</b><br>25.08.1947-16.07.1949                                      |
|                                                   | Hasan Saka<br>10.09.1947-<br>16.01.1949                | <b>Necmeddin Sadak</b><br>10.09.1947-<br>22.05.1950     | <b>Faik Zihni Akdur</b><br>16.07.1949-20.02.1952                                       |
|                                                   | <b>Şemsettin Günaltay</b><br>16.01.1949-<br>22.05.1950 |                                                         |                                                                                        |